ANNALES

ACADEMICI.

CIↃIↃCCCLXXIII—CIↃIↃCCCLXXIV.

LUGDUNI-BATAVORUM,

EX TYPOGRAPHEO I. C. DRABBE | PROSTAT APUD E. I. BRILL

1877.

31

Quae hoc Annalium volumine continentur, haec sunt:

ACADEMIA LUGDUNO-BATAVA.

ACADEMIA RHENO-TRAIECTINA.

ACADEMIA GRONINGANA.

ATHENAEUM AMSTELODAMENSE.

ACADEMIA

LUGDUNO-BATAVA.

NOMINA PROFESSORUM ET LECTORUM,

QUI

INDE A D. IX FEBR. A. CIↃIↃCCCLXXIII AD D. IX FEBR. A. CIↃIↃCCCLXXIV

IN ACADEMIA LUGDUNO-BATAVA

DOCENDI MUNUS OBIERUNT.

RECTOR MAGNIFICUS

MATTHIAS DE VRIES.

SENATUS ACADEMICI ACTUARIUS

DAVID BIERENS DE HAAN.

IN FACULTATE PHILOSOPHIAE THEORETICAE ET LITERARUM HUMANIORUM.

I. H. STUFFKEN, rude donatus.
M. DE VRIES.
A. RUTGERS.
C. G. COBET.
R. P. A. DOZY.
R. FRUIN.
W. G. PLUYGERS.
H. KERN.
M. I. DE GOEJE.
I. P. N. LAND.

IN FACULTATE MEDICA.

G. C. B. SURINGAR, rude donatus; obiit d. 12 Ian.
F. G. KRIEGER, rude donatus.
A. E. SIMON THOMAS.
I. C. G. EVERS (muneri defunctus mense Maii).
A. HEYNSIUS.
I. A. BOOGAARD.
T. ZAAIJER.
M. POLANO.
D. DOIJER, Prof. extraord.
G. D. L. HUET,
I. I. ROSENSTEIN, munus auspicatus die 2 Maii.

IN FACULTATE IURIDICA.

I. DE WAL, rude donatus.
S. VISSERING.
R. T. H. P. L. A. VAN BONEVAL FAURE.
I. E. GOUDSMIT.
I. T. BUIJS.
A. E. I. MODDERMAN.

IN FACULTATE THEOLOGICA.

I. H. SCHOLTEN.
A. KUENEN.
I. I. PRINS.
L. G. E. RAUWENHOFF.

IN FACULTATE DISCIPLINARUM MATHEMATICARUM ET PHYSICARUM.

A. H. VAN DER BOON MESCH, rude donatus d. 3 Sept.
P. L. RYKE.
W. F. R. SURINGAR.
D. BIERENS DE HAAN.
P. VAN GEER, Prof. extraord.
E. SELENKA.
H. G. VAN DE SANDE BAKHUYZEN.

H. SCHLEGEL, titulo Prof. ornatus.
I. I. P. HOFFMANN, titulo Prof. ornatus.

C. A. X. G. F. SICHERER, Lector Litt. Germ.
C. I. E. BRUTEL DE LA RIVIÈRE, in Museo physico Adiutor.
C. C. I. TEERLINK, in Museo chymico Adiutor.
G. VALENTINER, Observator astron.
E. F. VAN DE SANDE BAKHUYZEN, Observator astron. alter.
I. G. VAN DER SLUIS, Prosector in Theatro anatomico.
C. A. PEKELHARING, Adiutor in Museo physiologico.
I. E. VAN ITERSON, Adiutor in Institutione clinica.

ORATIO

DE

ACADEMIA LUGDUNO-BATAVA LIBERTATIS PRAESIDIO,

QUAM

DIE IX FEBRUARII A. MDCCCLXXIV,

MAGISTRATU ACADEMICO DECEDENS,

HABUIT

MATTHIAS DE VRIES.

ADDITA EST RERUM ACADEMICARUM ENARRATIO A. MDCCCLXXIII—MDCCCLXXIV.

„Alsoo TOT EEN VAST STEUNSEL ENDE ONDERHOUDT DER VRYHEIT, ende goede wettelycke regieringe des lants, . . . insonderheyt ende voor alle dingen van nooden is, dat hier bynnen slandts . . . eene goede, genouchsame ende vermaerde schole ofte Universiteyt werde opgericht." . . . .

„Overmidts dat eene alsoedanige schole ende Universiteyt nyet anders wesen en sal als een vast blockhuys ende bewaernisse der gantschen landen."

GUILIELMUS I, d. 28 Dec. a. 1574.

„Ingratus ergo Belga fuerit, qui non agnoscat, ipso GUILIELMO Principe augurante, ex hac Academia prima assurgenti publicae libertati atque religioni supposita fuisse fulcra."

F. FABRICIUS in Orat. Saec. a. 1725, p. 46.

„GUILIELMUS, condita Academia Leidensi, theatrum libertati veritatique instruxit magnificentissimum, eoque Hispaniae longe graviorem cladem intulit, quam si validos exercitus internecione cecidisset."

PEERLKAMPIUS in Orat. Rector. a. 1839, p. 18.

L. S.

Prodit in lucem oratio aliquanto longior quam ex cathedra pronunciata est. Occurrendum erat auditorum satietati: itaque unum et alterum locum aut praetermisi aut in brevius contraxi, quae omnia nunc in editione addi potuerunt. Lectores enim suo arbitratu deponunt de manibus libellum et ubi commodum est resumunt.

ACADEMIAE LUGDUNO-BATAVAE
CURATORES, PROFESSORES, DOCTORES,
FAUTORES, ALUMNI,
AUDITORES HUMANISSIMI,

Faustis ominibus auspicamur hodie Academiae nostrae annum trecentesimum. Novus Rector Magnificus, cui iamiam fasces traditurus sum, cum munere decedet, Almae Matris saecularia tertia frequentes, ut speramus, et laeti concelebrabimus. Et erit profecto, cur tam fortunato die gaudeamus et tota nobiscum patria gaudeat. Si quid enim est quo Neerlandia nostra iure gloriatur, haec ipsa est Academia Leidensis, avitae virtutis et sapientiae splendidum monumentum, optimarum rerum officina, beneficiis paene innumerabilibus in cives et exteros collatis meritissima. Cuius historiam recolentes si cogitemus, quibus initiis orta quae incrementa ceperit; quot quales in omni disciplinarum genere numeraverit doctores ingenii et eruditionis laude conspicuos; quantum doctis horum lucubrationibus contulerit ad promovendam humanitatem, ad augendam communem mortalium felicitatem; quam multos in sinu foverit et ad praeclara quaeque informaverit excellentes alumnos, reipublicae mox columina et ornamenta; quid denique auctoritate et exemplo praestiterit ad sanctissima humani generis pignora tutanda: haec, inquam, et talia si reputemus, ecquis est quin animo moveatur, quin GUILIELMI Arausiaci, et Academiae et patriae patris, piam veneretur memoriam, totoque sibi pectore gratuletur, inclytam hanc Musarum sedem, post tam longam annorum seriem tamque varias rerum omnium vicissitudines, adhuc stare incolumem et firmam vigere! Quare agite, cives, et sextum iubilaeum hoc anno

exacto celebrandum alacri studio praeparate. Equidem, cum e muneris ratione hodie officium mihi incumbat ut publice ad vos verba faciam, curandum existimavi ut ea in re mea consisteret oratio, qua omnium mentes praeoccupatas esse intelligebam. Cogitationes enim vestras, hoc die anniversario in unam Academiam defixas, si alio divertere vellem, ut de loco aliquo e disciplina mea petito male sedulus dissererem, importunus ac molestus mihi viderer. Non tamen committam ut successori meo, festi saecularis panegyristae futuro, dicendi materiem praeripiam. Habebit ille sane uberrimam, nec mihi, credo, invidebit, si unam mihi sumsero particulam, eo duntaxat consilio selectam, ut — quod meum esse arbitror — diebus festis veluti praeludam et ad solennia rite obeunda vos invitem. Argumentum autem huic proposito consentaneum non anxius quaesivi. Fatebor ingenue. De oratione hoc die a me habenda numquam cogitavi, quin statim menti obversaretur, qua de re essem dicturus. Quid velim, significabo verbis viri celeberrimi, quem, ante haec septem iam lustra, seniores vestrum mecum audiverunt ex hoc ipso suggestu dicentem „de perpetua, quae Academiae Leidensi cum gente Arausiaca intercessit, necessitudine." Inter alia quae tunc eleganter exposuit PEERLKAMPIUS, praedicabat Academiam „conditam iis auspiciis, ea in urbe, eo tempore, ea celeritate, ut tamquam libertatis praesidium divinitus e coelo delapsa esse videretur." Ea verba, probe memini, me adolescentulum mirifice inflammarunt. Cum enim et Academiae et libertatis essem amantissimus, utrumque amorem in unum veluti coalescere sentiebam. Agnoscebam, id quod postea maturae aetatis experientia edoctus plenius intellexi, libertatem cum Academia arctissimo vinculo esse coniunctam. Ut enim haec sine illa stare omnino non possit, ita libertati quoque firmum deesse fundamentum sine liberali institutione academica. Tanto itaque Academiam commendatiorem nobis esse oportere, quanto efficacior fuerit ad sustentandam libertatem. In qua causa cum haec Academia Leidensis rem ita egerit, ut nulli inferior sit habenda, quin imo ut hanc tamquam propriam sibi gloriam vindicet, haec certe optimo iure et carissima nobis est et vero dignissima, pro cuius salute vota publica libentes nuncupemus. En iam dicendi locum sponte mihi oblatum, nec ab huius diei solennitate absonum, nec his auditoribus indignum. Dicam igitur de Academia Lugdano-Batava liber-

tatis praesidio. Quod argumentum non copiose et accurate pertractanti, sed — pro huius horae angustiis — primoribus tamquam labiis delibanti Vos, quaeso, AA. HH., benevolis auribus animisque favete.

Quod in proverbio Gallico est, nobilitatem facere obligationem, id in praesenti causa egregie valet. Nam cum haec sit Academiae nostrae nobilitas, quod filia fuit libertatis, filia autem naturae lege obligetur matrem diligere, colere, tueri: sponte intelligitur, Academiam Leidensem ipsa origine fuisse destinatam, ut libertatis praesidium esset. Neque hoc ita acceptum velim, quasi ioco dixerim aut mero verborum lusu: serio dixi et ad rei proprietatem accommodate. Hoc ipsum enim volebat Princeps Arausiacus, hanc voluntatem disertissimis verbis expressit, ut conderetur Academia, quae „libertatem fulciret et conservaret" [1]. Neque aliud volebant proceres, quorum opera et auctoritate utebatur. Immortale profecto sapientiae testimonium! In medio armorum strepitu, in summo civium discrimine pro aris ac focis dimicantium, Leida vix obsidione liberata, at Hispanorum copiis adhuc per Hollandiam grassantibus, cum alia omnia agenda viderentur quam quae ad tranquillum literarum cultum pertinerent, illi tamen, ceteris rebus postpositis, nihil antiquius habuerunt quam instituere Academiam, in istoque tumultu et trepidatione ea usi sunt celeritate, ut vix quatuor mensium intervallo Academia iam staret parata, ornata, inaugurata. Quippe intelligebant nascenti libertati hoc imprimis opus esse adminiculo. Non tantum enim requiri viros, qui patriam armis ab hoste recuperarent, sed etiam qui recuperatam consilio et auctoritate regerent, qui ius perite dicerent, qui iuventutem bonis artibus informarent, qui aegrotantibus opem ferrent, omnia denique obirent munera, quae civitati bene ordinatae necessaria sunt, at non possunt sine doctrina sustineri. Sentiebant praeterea religionem Reformatam, primariam certe causam cur a Rege defecissent, tandem excusso iugo respirantem tantisque miseriis et aerumnis ereptam, tamen nec firmam consistere nec vigere posse sine solidae eruditionis adiumento. Quamprimum itaque providendum esse ut succrescerent idonei antistites, humanitatis et theologiae studiis exculti, qui euangelium scienter explicarent et ecclesiam cum dignitate tuerentur. Et theologis quidem nostris illo tempore, in qua instituerentur, nulla dum schola patebat; iurisprudentiae autem et philosophiae et medicinae stu-

diosis praeclusae erant eae Academiae, quas frequentare hactenus consueverant nostrates. Lovanii enim et Duaci omnia parebant Hispaniae Regi et Pontifici Romano, nec vero ibi locus erat haereticis adversus fidem Catholicam ac maiestatem regiam rebellantibus. Qua de re si quis dubitare potuisset, locuples at flebilis testis erat Arausiaci filius natu maximus, PHILIPPUS GUILIELMUS, ducis Albani iussu Lovanio in Hispaniam abreptus et a paterna caritate pariter ac virtute avulsus. Cum igitur ad tutandam libertatem summopere necessarium esset, ut in ipsa patria disciplinarum officina conderetur, omnibus subsidiis probabiliter instructa ac Batavorum indoli accommodata, de loco, ubi foret condenda, non longa fuit deliberatio. Ipsa belli sors manifesto indicio Leidam designavit. Haec enim civitas, armorum vim cum fame et pestilentia pro patria fortiter perpessa invictaque constantia famam sibi nacta sempiternam, prae ceteris digna erat tam insigni ornamento, quo suus virtuti honos constaret. Nec vero Academiae, qualis liberum populum decebat, alia sedes aptior legi poterat quam ea in urbe, cuius cives nuper de libertate optime meriti essent. Hic „ipse urbis adspectus quantarum rerum memoriam revocabat [a])," quanta monstrabat exempla, quanta iuventuti generosae ad virtutem incitamenta. Hic quot monumenta et sepulcra, gloriae avitae recordatione etiam posteris testatura, hoc esse ingenui Batavi, a tyrannide abhorrere, nec ferre vim animo aut conscientiae illatam. In hoc igitur libertatis sacrario artium ac disciplinarum domicilium prudenti consilio maiores nostri collocaverunt. Unde denuo apparet quam vere dixerim, hanc Academiam ipsa origine destinatam fuisse ac veluti nobilitate obligatam, ut esset libertatis praesidium.

Antequam vero videamus, quem in modum illustrissimi Principis atque Ordinum Hollandiae spes hac quidem ex parte fuerit expleta, definiendum paucis est, quo sensu hoc libertatis nomen intelligi velim, quo saepius iam usus sum et saepe utar posthac. Si quod enim vocabulum alii aliter interpretari solent, hoc ipsum est in quo mea versatur oratio. Non equidem, quamvis in nomine Latino, ipsorum Romanorum exemplum sequar, qui libertatem regno opponebant, ut esset ea regiminis forma quam nos aut democratiam, aut e linguae Gallicae more rempublicam appellare solemus: quo sensu L. BRUTUM, regibus exactis, Romae libertatem

instituisse auctor est TACITUS. Nec magis curabo quae nostra patrumque memoria in Francia praesertim iactatae sunt de libertate opiniones, cum impotentissimi quique novarum rerum auctores, quidquid effrenata libidine molirentur, specioso hoc nomine commendarent scilicet, remque unam omnium pretiosissimam pessimo abusu infamarent. At quorsum haec? Ipse Arausiacus scripsit, Academiam libertati praesidio futuram. Nos ergo nomini eandem, quam ille voluit, vim ac potestatem tribuentes, libertatem simpliciter interpretemur ex consuetudine vitae sermonisque nostri, eumque liberum dicamus, qui, nemini obnoxius, suo arbitrio vivere possit, salvo tamen iure alieno. Est autem libertas duplex: publica et privata. Publica, quae civium universitatem spectat, ut nulli tyranno neque extero neque domestico subiecti, suis legibus suisque moribus placide vivant, et in procurandis reipublicae commodis suo quisque iure et officio pro virili parte fungantur: quae quidem libertas quam bene cum regno, dummodo iustis finibus circumscripto, sit sociabilis, ipsius patriae nostrae hodiernum exemplum abunde evincit. Tum vero libertas est privata, quae ad singulos homines refertur, ut unicuique liceat id agere quod naturae suae consentaneum sit, ita tamen ut ne officiat alterius libertati. Quae res cum omnia omnino vitae privatae negotia complectitur, tum autem praecipue spectatur in rebus politicis et ecclesiasticis, ut firmum sit cuique et inconcussum sanctissimum illud ius de rebus humanis ac divinis ita sentiendi ac palam dicendi, quemadmodum aut animi conscientia aut iudicii facultas dictaverit. Est enim hoc libertatis primarium bonum, ut de nulla non re nostro arbitratu cogitare ac cogitata aperte eloqui possimus, nulla cuiuspiam auctoritate impediti, sed id unum spectantes, quid verum et rectum et mortalibus profuturum esse videatur. Optimam profecto rem et generi humano unice salutarem! „Auream" hanc libertatem merito nostrates praedicare solent, cui vindicandae ac tutandae quantopere semper fuerint intenti, et tota patriae historia et haec ipsa Academia, illo tempore hac in urbe condita, luculento testimonio est.

Iam si quaeritur, quibus modis Academia, quae alia omnia agere videatur, praesidio esse possit libertati, equidem re considerata quatuor modos reperio. Primum enim ipsis institutis ipsaque vitae academicae ratione civium suorum mentes ad libertatem componere potest; tum docendi me-

thodo in iuvenum animis libertatis sensum alere atque excitare; porro in tradendis disciplinis libertatis causam strenue sustinere; postremo ad agendum etiam stimulare et, ubi temporum adsit necessitas, periclitantem patriae libertatem honesto certamine tueri. In hisce autem omnibus Academia Leidensis rem praeclare egit et nunc etiam agere pergit. De singulis breviter videamus, brevius quidem pro rei ubertate, ita tamen ut sufficiat auditoribus, quibus argumenta non explicanda sunt, sed ostendenda tantum ac veluti in memoriam revocanda.

Primo loco dixi instituta academica vitaeque academicae rationem. Quae quantum efficere possint ut et docentes artem suam libere profiteantur et discentes mature libertati assuefiant, nemo est quin videat. Haec autem in nostra Academia a primordiis inde talia fuerunt, ut ubique ingenuam populi nostri indolem referrent. Omnia hic ab ea imperii forma, quae Lovanii, Duaci, Parisiis, alibi valebat, diversissima; omnia, non ad regni, sed ad reipublicae normam composita; omnia libertatem spirantia. Sic nempe maiorum provida cura consulto ordinaverat. Non enim condiderunt scholam neque collegia, neque aliud quodcumque scholasticum institutum, sed Academiam, sive potius Universitatem. Neque Universitatem eo tantum sensu, qui hodie fere obtinet, ut universas disciplinas ad humanitatem pertinentes complecteretur, sed Universitatem sensu antiquo et magis Latino, ut esset corpus legum et magistratuum ius habens, sua ipsum natura liberum, nec summo imperanti magis obnoxium quam per communes patriae leges utique necessarium esset. Huic autem Universitati, cuius „ipsa opinio et nomen habebatur documentum libertatis et iuris [3])," non praefecerunt „C a n c e l l a r i u m aliquem, Pontificiae dominationis opus, in multis Reformati nominis universitatibus retentum," nec I u d i c e m, ut in Germania fieri consuevit, quem vicini nostri ridentes „Ministri Regii oculum" appellare solent; nec odiosum I n s p e c t o r e m, ut in Francia moris est; sed praefecerunt C u r a t o r e s, „nomen planum et mite, et Batavae indoli accommodatum." Verba haec sunt HOLTII, V. Cl., qui „de liberalitate maiorum nostrorum, academiis instituendis augendisque cognita" egregie exposuit [4]). Paucula addere iuvat, quibus V. Cl. hoc ipsum, ut Universitati praeesset Curatorum collegium, merito praedicavit. „Quod institutum", inquit, „dici non potest quam et ad servandas, et ad amplifi-

candas nostras academias, fuerit omni tempore beneficum."... "Creabantur quidem Curatores a summo imperante, id est ab Ordinibus Hollandiae: attamen minime erant in manu Ordinum. Libertate eorum, qua non modo professorum importunitatem moderari, iuvenum licentiam compescere, cleri Hollandici arrogantiam in ordinem cogere, sed etiam ipsis Ordinibus, cum id ex re Universitatis esse videretur, resistere sustinuerunt, eximia quaeque exstant in Leidensis Academiae annalibus testimonia."

En igitur Academiam statim ab initio ita sapienter constitutam, ut ipsa libera libertatem publicam alere ac confirmare posset. Suo enim iure plene utebatur sub prudenti Curatorum moderamine, qui eam non imperio regebant, sed auctoritate potius et vigili cura defendebant ac tuebantur. Porro libertatis academicae custos ac vindex Rector Magnificus, ex professorum numero creatus. Rebus autem Universitatis domesticis prospiciebat Senatus Academicus, ipsorum docentium collegium, quorum de communi sententia Rectoris auspiciis decernebatur quidquid reipublicae literariae utile esse videretur. Ceterum libera agendi et docendi ac publice scribendi facultas nulla conditione neque obligatione restricta; nihil legibus aut statutis praescriptum neque vetitum, quod cuiquam importunum esse posset; nullum libertati impedimentum, nisi quod a factionibus politicis et ecclesiasticis, aut a praeiudicatis illius aetatis opinionibus hominumve perversitate oriretur. Itaque Musarum cultores plerumque curis ac molestiis vacui vivebant, literarum studiis placide intenti, prouti cuique animus ferebat. Nota sunt multorum testimonia de libertate, qua cives academici in patria nostra fruebantur, quae exteris quidem haud raro invidiam movit. Unum nominasse sufficiat RUHNKENIUM. "Nos," ita scribit, "nos hic omnes reges sumus, in quos nemo mortalium imperium habet [5])." Quid mirum, peregrinos etiam, eruditionis laude prae ceteris florentes, libenter Leidam migrasse, ut regiae huius vitae participes salubrem hic libertatis auram spirarent? Curatorum autem ea in re summa semper fuit liberalitas, ut, Academiae augendae causa, doctissimum quemque huc vocarent ac quovis pretio allicerent. Qua munificentia dici vix potest quam bene de literis meriti fuerint. Est aliquid, acquisivisse DONELLUM, CLUSIUM, SCALIGERUM, SALMASIUM, GRONOVIUM, ALBINUM, RUHNKENIUM, PESTELIUM, WYTTENBACHIUM, et quos non alios! O eximia liberae Universitatis beneficia, quae non

tantum per tria saecula incorruptae libertatis domicilium et seminarium fuit, reipublicae decus et firmamentum, sed clarissima quoque exterorum lumina in Hollandiam nostram transtulit, ut nominis Batavi famam novo splendore illustrarent. Est profecto quod laetemur, insignem hanc Academiae libertatem ad nostra usque tempora floruisse. Per trecentos enim annos fere inviolata stetit, nec fuit interrupta nisi per triennium, cum Neerlandia nostra, atrocissimis calamitatibus afflicta, violenta NAPOLEONTIS dominatione oppressa iaceret. Mox vero patria in integrum restituta ac sub Rege e gente Arausiaca feliciter renovata, suus etiam redditus est Almae Matri honos. Decretum regium anni 1815 res academicas ad huius aevi normam reformavit: ita quidem ut summum regimen penes Regem esset, nec Curatoribus eadem potestas maneret, quae antea fuerat; professorum autem iura et officia accuratius definirentur; at ea tamen prudentia, ut iusta libertas nihil ceperit detrimenti. Quo factum est ut eadem, quae olim in Academia vigebat, iuris aequabilitate nos etiam ad hunc usque diem gaudeamus. Quin etiam — agnoscamus enim — meliori procul dubio nos utimur conditione, quippe quibus ab impotentia factionum in republica et ecclesia identidem saevientium, quarum vim veteres illi professores tam saepe magno cum damno experti sunt, in hac nostra legum praestantia nihil sit metuendum, quominus suam quisque artem liberi ac securi profiteamur.

Quae hucusque exposui, docentium praecipue iura et statum spectabant: restat ut de discentibus videamus. Atque haud scio an nusquam alibi terrarum tam plena et absoluta cuiquam fuerit libertas, quam semper fuit Academiae Lugduno-Batavae studiosis. Quae ut hodie magna utique est, ita a principio maxima fuit ac paene infinita. Recte enim intelligebant maiores, qua erant sapientia, iuventuti nullum esse acriorem ad praeclara quaeque stimulum, quam ut sui esse et suo Marte agere discerent. Austeram igitur disciplinam relinquendam esse seminariis Romano-Catholicis, in quibus addicti ecclesiae famuli informarentur; generosos vero adolescentes, liberam rempublicam aliquando vindicaturos, in ipsa libertatis luce institui oportere. Quapropter studiosis in omnibus fere rebus licentiam concesserunt pro illo tempore prorsus singularem. Pauci quidem, qui Collegio Theologico adscripti publicis sumtibus alebantur, certis sta-

tutis parebant, non sane admodum molestis; ceteri vero suo arbitrio vivebant, nullis legibus obnoxii nisi quae omnes cives communiter tenerent. Ut autem unicuique, cuiuscumque conditionis aut confessionis esset, aditus ad Universitatem pateret, diserte civibus academicis remissa erat obligatio iurisiurandi de servanda religione ab Ordinibus publice recepta; illudque privilegium, quidquid obstreperent clerici, constanter Curatores ratum habuere [6]). Praeterea quae apud exteros plurimae esse solebant regulae scholasticae et propriae leges de vita ac moribus studiosorum, nescio quas non res quibus non poenis anxie iubentes aut vetantes [7]), hic nullae fere erant; eoque ipso optime cavebatur, ne iuvenes, ut fert humana natura, in vetitum niterentur. Ceterum, si quid levius peccaretur, Rectoris et Assessorum prudentia leniter castigabat; si quid forte gravius, in foro academico causa agebatur. Non certe est quod miremur, in tanta licentia, petulantiam iuvenilem interdum effervisse, ut aut professoribus aut honestis civibus Leidensibus aliquid molestiae crearetur. Neque tamen ideo de libertate quidquam derogavere nostrates, quippe quibus persuasum esset, paucorum abusu nihilo deteriorem fieri rem unam omnium optimam, quae nisi illibata servaretur, florere Academia nullo pacto posset. Non tantum autem in vita civili haec iuvenum libertas spectabatur, sed etiam in studiorum cursu ac ratione. Quid discere vellent, aut quamdiu, aut a quo, libera cuique optio. In rerum addiscendarum copia quem ordinem quamve normam sequi placeret, ipsi videbant. Certam ac definitam studiorum viam, omnibus pariter calcandam, nulla lex praescripserat. Examina rara et lenissima, dicis causa plerumque instituta. Horrendam sane rem et vel ipso nomine odiosam multis nostrae aetatis hominibus, quorum iudicio in legitima lectionum frequentatione et examinum severitate posita sunt omnia! Quasi vero in pristina illa licentia pauciores ex Academia provenerint egregii alumni, solida doctrina eruditi omnibusque artibus instructi quibus patriae inservirent. De ipsa quaestione, quid in legibus academicis maxime sit commendandum, non huius loci est disputare. Monuisse sufficiat, plus olim illis adolescentibus concessum fuisse, quam nunc nostris datur, quos lex hac una in re nimis imperiosa in praefinitum studiorum cursum invitos plerumque compellit. Utinam novae legis, quam mox feliciter acceptum iri speramus, ea sit lenitas, ut importuna ista discenti-

bus vincula demat, libertatemque, antiquam illam Academiae nostrae laudem, restituat integram ac perfectam. Sed utut est, fateamur tamen, si hoc unum exceperis, etiam nunc studiosos Neerlandos esse optimo iure. Tanta enim in ceteris omnibus rebus utuntur libertate, quantam optare possint maximam. Una autem res est imprimis memorabilis, patriae nostrae propria et peculiaris, exteris exemplum, me iudice, imitatione dignissimum. Nostri enim iuvenes non, ut aliis mos est, per nationes discreti vivunt neque in sodalitia disiuncti, sed omnes uno corpore consociati suam sibi „civitatem academicam" efficiunt. Suum sibi habent Rectorem, suum Senatum, suos magistratus, omnium suffragiis creatos; in comitiis suis de rebus communibus decernunt; cum professoribus per legatos aut epistolarum commercio agunt. Tum nulla hic, quae alibi locorum, nobilibus aut divitibus privilegia; nulla cuiquam in vestitu aut ornatu insignia; omnibus idem ius, idem status, eadem conditio; nulla omnino distinctio, nisi quae aut ingenii aut studiorum praestantia parta sit. Nullus arrogantiae aut superbiae locus: virtutis enim, non natalium, splendor affert honorem. En sincerae democratiae, in qua omnes sint liberi, pares, fratres, expressam verissimamque effigiem! Iam vero publice dicendi scribendique quam infinita licentia! Cogitate, quae certis intervallis edunt, diaria libellosque annales, in quibus de nulla non re quidquid velint iudicant, nec nobis quoque professoribus parcunt. Bonum hercle factum et sanae libertatis indicium! Si quid in nos minus amice aut iniquius etiam iactatur, non multum commovemur; at laetamur, iuventuti nostrae eam esse *παῤῥησίαν*, quae decet ingenuos Batavos, ut quae sentiant aperte eloqui audeant, nec cuiuspiam auctoritatem in veri rectique aestimatione reformident. Quis vero, haec omnia qui reputet, negare poterit, hosce adolescentes ipsis institutis academicis vitaeque ratione egregie praeparari ut animos gerant vere Hollandos, eoque ipso Academiam, ut olim fuit, ita nunc quoque esse libertatis praesidium?

Sequitur ut dicam de docendi methodo, quae in Academia nostra plerumque fuit usitata. Cuius quae fuerit efficacia ad alendam libertatem, vulgus fortasse non assequitur, sed probe perspectum habent prudentiores. Notum est effatum veteris philosophi, „liberum esse neminem, nisi sapientem". Quod etsi alio sensu olim usurpatum, tamen ad hanc quoque

causam apte referri potest. Verae enim libertatis, quae in animo et conscientia spectatur, fons est et principium sapientia, sana illa rerum intelligentia, quae vera a falsis, recta a perversis, solida ac duratura ab inani specie distinguit, mentemque ad praeclara quaeque extollit. En vero ipsum illud, quod in instituenda iuventute ante omnia elaborandum esse censuerunt optimi quique, qui in hac Academia docuere. Non hoc curandum sibi existimarunt, ut quam maximam eruditionis copiam undique congererent discipuli, sed ut recte intelligere ac suo stare iudicio, id est, ut sapere discerent. Nec vereor ne quid de aliorum laude iniquius detrahere videar, si contendam regiam hanc docendi viam monstratam esse ac munitam a summis illis in veterum literarum disciplina heroibus, qui Universitatem nostram per tria saecula non interrupta paene serie nobilitarunt. Hi enim a IOSEPHO inde SCALIGERO ad COBETUM usque nostrum semper sic habuere, „artem interpretandi, grammatices et critices fundamentis innixam, primarium esse philologi officium" [8]). Quapropter in docendo hac constanter ratione usi sunt, ut et grammatica, qua nulla est ars ad excolendum animum efficacior, et assidua facultatis criticae exercitatione, auditorum ingenia alerent ac corroborarent, imprimis vero iudicandi solertiam acuerent. Ab his igitur iuvenes nostri didicere, non solum immortalia antiquitatis monumenta admirari, genuinum libertatis amorem ubique spirantia, sed etiam quid verum et rectum esset manifestis indiciis discernere, sanam in omnibus rationem sequi, nihil temere credere, nec quidquam amplecti nisi quod certum esset et compertum et exploratum, illius praecepti memores, in quo studiorum tamquam norma ac regula posita esset: omnis solidioris scientiae fundamentum esse dubitationem. Praeterea, quod summum est, didicerunt sui esse, nec iurare in verba magistri aut a cuiuspiam auctoritate pendere. Videtis, AA., quemadmodum sic non scholae tantum, sed vitae didicerint. Videtis, quae tali doctrina et exemplo in animos adolescentium sparsa fuerint libertatis semina. Quid enim? In hac schola instituti hisque praeceptis imbuti, cum ad virilem aetatem pervenerint, ut negotia publica capessant, nonne generosum dignitatis suae sensum ita retinebunt, ut nec vanis opinionum commentis a recto tramite abripiantur, nec in rebus humanis aut divinis vim sibi a quopiam inferri patiantur? Res ipsa loquitur, nec desunt egregia in historia

patriae exempla eorum, qui ex ipso hoc literarum studio eos spiritus gererent, ut nec "civium ardore prava iubentium", nec "vultu instantis tyranni" commoverentur. Ex fructibus, ut est in proverbio, cognoscenda est arbor. Fateamur igitur, praeclaram esse arborem, quae tales fructus gignat; nec dubitemus strenuos libertatis vindices appellare viros excellentes, qui in hac Academia philologiam professi sunt.

Horum igitur virorum tanta fuit auctoritas, ut quae docendi ratio in philologorum scholis valuit, eadem in ceteris etiam disciplinis ut plurimum valuerit. Neque enim nostri aut theologi, aut ICti, aut medici, aut rerum naturalium scrutatores plerique aliter egerunt. Qui cum omnes fere in Graecis ac Latinis studiorum tirocinia posuissent, nec mediocriter literis eruditi esse solerent, ab his profecti eam liberalitatem et iudicii sanitatem, quam in hac palaestra acceperant, in suam quisque artem contulerunt. Numquam placuit theologis nostris istorum vanitas, ut utar verbis Stultitiae apud ERASMUM, qui "negant e dignitate sacrarum literarum esse, si grammaticorum legibus parere cogantur" [9]). Imo vero, ipsius ERASMI exemplo, hic quoque incipiendum esse censuerunt ab accurata interpretatione, in qua nec de grammatices nec de critices iure quidquam derogaretur. Tum intellexerunt, in rerum etiam divinarum investigatione, ut aliquid proficere possimus, numquam deflectendum esse a recta ratione, in qua sita est unica veri inveniendi spes. Itaque discipulorum studia eo esse dirigenda, ut suis ipsi oculis viderent, omnia diligenter explorarent, prudentiam cum iudicii acumine coniungerent, nec metuerent in hac quoque disciplina eam adhibere dubitandi fidentiam, quae in ceteris saluberrima fuit [10]). Fidentiam dico, non audaciam aut temeritatem. Namque nihil ea in re inesse levitatis optime sentiebant; quae enim divina sint, dubitando non posse convelli; quae vero convellantur, non posse esse divina. Sponte intelligitur, quantum sic effecerint, ut libertatis sensus in iuvenum animis excitaretur. Non dico haec de omnibus, quotquot umquam theologiam hic docuerunt — fuere enim quibus non id animi esset ut sapere auderent —, sed dico de optimis, quorum exemplum tamquam norma fuit, quam plerique sequerentur. Ceterum, si quid olim secus obtinuerit, cum theologia quaedam quasi peculiaris disciplina ac veluti sacrosancta esse sibi videretur, ex temporum ratione facile explicatur. At

nostra aetate, in hac humanitatis luce, sanior persuasio theologis nostris, in hac quidem Academia, ita infixa haeret, ut plane absurdum iam habeant, suis in studiis aliam rationem sequi velle, quam quae in ceteris omnibus usu fuit comprobata. Nec scio an nusquam alia schola reperiatur, ex qua tot prodierint theologi libertatis amore flagrantes eiusque nunc in vita et ecclesia vindices.

Quid vero dicam de ICtis, quorum disciplina, cum tota in iure ac iustitia versetur, tantum abest ut libertati adversaria esse possit, ut potius propria eius custos et conservatrix sit habenda. In libera autem republica fieri vix potuit, quin munere suo ita fungeretur, ut plurimum inde in ipsam civitatem redundaret emolumenti. Huic igitur proposito docendi methodus apud nostros iuris antistites semper fuit accommodata. Praeclaram enim CELSI regulam secuti, „scire leges non hoc esse, verba earum tenere, sed vim ac potestatem," et in iuris Romani interpretatione, quae magna fuit institutionis pars, et in ceteris rebus ad iurisprudentiam pertinentibus, omni opera enisi sunt ut ex Academia evaderent non leguleii, quales CICERO appellat „cantores formularum, syllabarum aucupes" [11]), sed ICti vere patrii, sincera iuris scientia ac prudentia civili valentes, iustitiae et in foro et in curia defensores assidui. Quamquam quid attinet quaerere de docendi ratione ea in Facultate, in qua DONELLUS et VOETIUS et NOODTIUS et SCHULTINGIUS et VOORDA et KEMPERUS et THORBECKIUS docuere? Quorum virorum institutio, vel si sola methodo spectetur, omnium consensu talis fuit, ut, cuius discipuli in pectore hi non excitaverint libertatis spiritum, nae istum servituti natum fuisse contendam.

De medicinae et philosophiae naturalis professoribus absolvam paucissimis. Non enim meum est disserere de rebus a meo studiorum genere adeo alienis. At vel sic tamen affirmare ausim, horum etiam operam libertatis causae fuisse utilissimam. In ipsa Academiae inauguratione, cum pompa solennis per plateas duceretur, IANUS DOUSA festivo epigrammate salutavit tum alios antiquitatis heroes, tum HIPPOCRATEM et ARISTOTELEM, in hanc urbem advenas [12]). Ea salutatio veluti vaticinium fuisse mihi videtur. Semper enim in medicis nostris et naturae investigatoribus nescio quid Hippocraticum et Aristotelicum habitavit. Qui licet ingentem doctrinae copiam non spernerent, numquam tamen amaverunt polymathiam

istam, quae, ut Graeci aiebant, „sanam mentem non docet," sed sapientiam subacto iudicio comparatam. Testis sit unus omnium praestantissimus BOERHAVIUS, cuius aurea sententia „simplex sigillum veri" et ipsius instituendi methodum egregie declarat, et tamquam regula fuit, ad quam deinde alii suam dirigerent. Haud ultima autem BOERHAVII laus haec fuit, quod rerum naturalium scientiam, olim hypothesium levitate et inanium argumentationum vanitate depravatam, ad sanam et simplicem ipsius naturae observationem ac salubrem experientiam revocavit; eaque ratio postea adeo invaluit, ut nostra quidem aetate nemo iam sit harum rerum peritus, quin suam disciplinam hoc fundamento niti profiteatur. Quae res dici non potest quantum et humanitati et libertati profuerit. Namque nihil est, quod a praeiudicatis opinionibus et inepta superstitione certius animos liberet et ad altiora erigat, quam diligens et curiosa perscrutatio naturae, quae optima est et aliarum rerum et recte cogitandi sentiendique magistra. Hac igitur duce cordati iuvenes et sapere discunt et libertati assuefiunt. Animadvertitis, AA., quod de philologis vidimus, idem de ceteris omnibus valere. Ad maiorum enim exemplar in suis quisque scholis eo tendere solent nostri professores, in eoque amice conspirant, ut instituant non tantum viros doctos bonisque artibus excultos, sed cives etiam liberam civitatem virtute et constantia firmaturos. Unde apparet, quam bene Academia hoc quoque nomine libertatis praesidium dici mereatur.

Sed parum est professoribus docendi ratione adolescentium animis instillare libertatis amorem, nisi ipsi etiam et lectionibus et scriptis suis libertatis causam gnaviter sustineant discipulisque exemplum praebeant, non quod imitentur — imitatione enim homo suus esse desinit —, sed quo stimulentur atque inflammentur. Neque ea in re officio defuere nostrates. Quod olim CICERO dixit: „nobis nostra Academia magnam licentiam dat, ut quodcumque maxime probabile occurrat, id nostro iure liceat defendere" [13]), idem nobis de nostra, quantumvis eodem nomine diversa, praedicare licet. Hac ergo licentia ita plerumque usi sunt nostri doctores academici, ut exspectari poterat a civibus Batavis, quibus negata dicendi libertate ne vita quidem foret vitalis. Cum autem ea libertas praecipue censeatur in controversiis, quales aut de religione et ecclesia, aut de repu-

blica ad[illegible]a agitantur, de his potissimum dicam, cetera, quae his non[illegible]a at minoris momenti sunt, ne abutar patientia vestra, silentio p[illegible]turus.

Primum igitur ad theologos redeo. Nec diffiteor initio quidem multa obstitisse, quominus rata foret optima spes Ordinum Hollandiae et Principis Arausiaci, qui, cum Academiam conderent, in ipsa institutionis lege diserte scripserant, velle se „ut rerum divinarum scientia et publice et libere traderetur" [14]). Cum enim theologia haberetur ecclesiae ministra, ecclesia autem domina esset aliquanto imperiosior, procul aberat ut iusta professoribus licentia concederetur. Mox ortis acerrimis dissensionibus et ingravescente partium studio res eo devenit ut haud semel, qui opinionem ecclesiae minus acceptam confidentius defendisset, munere motus temeritatis poenas lueret. Quod ipsum tamen ostendit, fuisse qui disciplinam suam libere profiterentur, nec vim minasve reformidarent. Neque vereor affirmare, quantumvis angustis finibus illa aetate circumscripta fuerit libertas, plerumque tamen theologos Leidenses id sibi sumsisse audaciae, ut sententiam suam palam declararent. Quo factum est ut paulatim et clarior lux theologiae affulserit et ipsa libertas aucta fuerit et corroborata. Testes sint in antiquioribus ARMINIUS et EPISCOPIUS, liberioris in tractanda theologia methodi strenui propugnatores: alter studiosos hortari solitus, „ne mordicus adhaererent receptae doctrinae, sed omnia in utramque partem semper expenderent" [15]); alter eo ipso consilio una cum POLYANDRO a Curatoribus huc vocatus, „ut liberae sacri Codicis interpretationi prospiceretur" [16]). EPISCOPIUM, damnata in Synodo Dordracena Remonstrantium doctrina, cleri Hollandici impotentia ex Academia expulit; sed Leida exsul Amstelodami condito Seminario praefuit, quo nihil fuit efficacius ad instaurandam theologiae libertatem patrum Dordracenorum decretis aliquantum imminutam. Nec iniuria collegae illata professores Leidenses absterruit. Non enim desierunt sua sibi iura ab ecclesiae imperio vindicare, ipsique Synodo Provinciali, identidem flagitanti ut suae iurisdictioni se submitterent, constanter restiterunt [17]). Increbrescentem autem theologiam scholasticam, veritati libere inquirendae perniciosissimam, acerrime impugnavit COCCEIUS, vir summa laude dignus, qui cum omnem rerum divinarum cognitionem ex sacra Scriptura hauriendam esse censeret, ad accuratam eius interpre-

tationem theologos revocavit, excusso dogmatices iugo et confracta traditionis auctoritate, nec metuit in lucem proferre quae vera esse iudicaret, vel si ab ecclesiae placitis esset discedendum. Unde orta vehementissima contentione, clamantibus adversariis hanc vero esse "pravam omnia novandi libidinem" [18]), fortiter tamen perseveravit. COCCEII collega HEIDANUS philosophiae Cartesianae, ea aetate invalescenti, favebat, eoque fuit animo ut Curatores docendi libertatem vetando infringentes publice arguere sustinuerit; quo facto, iam paene octogenarius, professoris titulo et honore exutus est [19]). Apparet, credo, theologis nostris, illa etiam temporum iniquitate, in tuenda optima causa nec defuisse audaciam nec constantiam. Quorum opera si cautum esse dixero, ne immodica clericorum dominatio ipsam humanitatis lucem exstingueret, non vereor ne nimium dixerim. Eadem autem via progressi sunt alii, COCCEII imprimis exemplum secuti. In quibus primarium locum obtinet HERM. WITSIUS, vir iudicii acumine et ingenii liberalitate non minus quam eruditione celeberrimus. Mox literarum Graecarum et Orientalium studia, critica ratione felicissime exculta, et Novi et Veteris Foederis interpretationi rectam viam monstrarunt, qua aperta fieri non poterat quin tota disciplina theologica sensim reformaretur. Novum hunc rerum ordinem inchoavit vir eximius ALBERTIUS, RUHNKENII familiaris, cum docendi munus auspicaretur habita oratione "de Theologiae et Critices connubio." Perfecerunt alii, quotquot artem hermeneuticam sua luce collustrarunt, HEMSTERHUSIO, RUHNKENIO, VALCKENARIO, cum SCHULTENSIORUM triumviratu facem praeferentibus. A quo inde tempore, mutata turbis civilibus patriae conditione, imminuta paulatim ecclesiae potestate, et libertatis conscientia magis magisque per omnes reipublicae partes manante, theologia etiam vinculis liberari coepta est, crevitque doctoribus animus ut de nulla non quaestione libere iudicarent; donec tandem post multorum labores ad hanc nostram aetatem perventum est, in qua, crescentibus in dies humanitatis studiis, sua arti criticae auctoritas ita est confirmata et stabilita, ut in nulla iam disciplina contemni aut negligi possit. Hac igitur duce, hac auspice, suam sibi libertatem theologia asseruit integram, non amplius ecclesiae mancipata, sed suo iure veritati indagandae ac propagandae unice intenta. Quae res quam sit humano generi benefica, nemo est prudentior qui non intelligat. Norunt omnes,

quid Academia Leidensis per haec quinque lustra in hac palaestra effecerit, quantumque sit in hisce theologis nostris libertati praesidium. Sed haec laudibus efferre non huius loci est. Indicasse sufficiat, olim quoque hic non defuisse eiusdem causae strenuos defensores, pro temporum ratione lento quidem gradu ulterius progressos, sed quorum tamen industria constantiaque praeparata est et fundata haec nostra felicitas, ut in rebus etiam divinis plena ac perfecta libertate utamur.

De republica administranda haud minus acres quam de religione controversiae in patria nostra agitatae sunt. Neque tamen inde, quamdiu pristina respublica stetit, libera docendi facultas in Academiis multum cepit detrimenti. Partium enim, de regiminis forma inter se contendentium, neutra libertati adversaria erat; favebat utraque, quamquam diverso modo. Itaque qui historias aut iurisprudentiam profitebantur, magna dicendi scribendique licentia usi sunt ac plerumque sic docuerunt ut in primaria Batavorum Academia decebat. Et historiae quidem doctores, in antiquitatis studiis assidue versati, Graecorum Romanorumque exemplis ac praeceptis sincero libertatis amore imbuti, eo ipso assecuti sunt illud "consilium et institutum," quod professoribus commendavit BURMANNUS Secundus, "ut docerent et narrarent illa, quibus liberae civitates, omni tyrannide sublata, recte possint administrari, et congruentem libertati disciplinam servarent et propagarent [30])." Non omnium nomina recensebo, sed tria tamen tacere nolo eorum, qui ipsius patriae historiam tradiderunt: PERIZONIUM, HEMSTERHUSIUM, VALCKENARIUM, quanta Academiae decora! PERIZONIUM, doctos etiam auditores in sui admirationem rapere solitum; HEMSTERHUSIUM, cuius disciplina, teste RUHNKENIO, "prudentiae civilis magistra et erat et habebatur"; VALCKENARIUM denique, qui qualis fuerit luculenter declaravit, cum in auspicanda professione historica "GUILIELMUM I, libertatis Belgicae vindicem," encomio celebraret. Ex talium igitur virorum institutione quin ipsa respublica uberrimos fructus tulerit, nemini dubium esse potest. Nec secus egerunt iurisprudentiae antecessores. Qui quamdiu toti fere erant in interpretando iure Romano, spiritus ipsi Romanos gerebant suoque exemplo discentium animos haud mediocriter erigebant: id quod tanto efficacius fuit, quo praestantiores in illo ordine docuerunt heroes, DONELLUS, VOETIUS, SCHULTINGIUS, alii. Novum autem et amplius

ICtis instructum est theatrum, ex quo, saeculo XVII ad finem vergente, de iure etiam publico et gentium et naturae lectiones institutae sunt. Quas disciplinas profitentibus NOODTIO, impigro libertatis patrono, tum VITRIARIO, WEISSIO, PESTELIO, in frequentissima auditorum corona, exterorum quoque et nobilissimorum, ex universa fere Europa confluentium, incredibile dictu est quantum ceperit emolumenti humanitatis causa, tot talibus discipulis a tantorum doctorum ore pendentibus, qui saluberrima praecepta mox per totam patriam et in cultiores quasque nationes longe lateque spargerent inque vitae publicae usum conferrent. Hi autem viri egregii, qua erant prudentia et moderatione, veram libertatem tuebantur, a licentia et petulantia diversissimam [21]). Eodemque animo erant KLUITIUS et LUZACIUS, uterque historiae interpres, hic WASHINGTONII et ADAMSII amicus, ille iuris publici Neerlandici reformator totiusque historiae nostrae critica ratione instaurandae propugnator omnium facile princeps. At secuta mox sunt tempora, quibus ipsa moderatio suspecta esse coepit. Cum enim in Francia, ubi turpi tyrannide libertas diu prostrata iacuerat, e violenta rerum conversione tanti furores exarsissent, quid mirum, nostros historicos et ICtos ab ista intemperantia abhorruisse? Sed abhorrebant a libidine, cui honestum libertatis nomen praetendebatur, non ab ipsa libertate. Hanc vero amabant, hanc longo usu sibi cognitam alacriter defendebant. "Iura humana" in Francia venditabantur, quasi recens reperta, nunc demum mortalibus salutem allatura. KLUITIUS docta scriptione demonstravit, ea iura in patria nostra non ficto nomine, sed ipsa re iamdudum integra viguisse [22]). At hominibus calidiora consilia agitantibus parum hoc erat. Vetera contemnebant novarum rerum cupidi. Odisse libertatem videbatur, qui aliter atque ipsi interpretaretur. Itaque, mutato reipublicae statu, rerum potiti, et KLUITIUM et LUZACIUM et PESTELIUM professorio loco moverunt, ne quid scilicet libertas caperet detrimenti! Usque adeo partium studia et irae animos occaecaverant, ut qui idem spectabant, at diversa via ac ratione procedendum esse censebant, pro inimicis atque infestis haberentur. Eandem autem iniuriam — ut erant tunc tempora — a contraria factione passus fuerat BAVIUS VOORDA, ante septennium munere exutus, cum iusiurandum sibi impositum dare recusaret. Nunc in Academiam redux masculam habuit orationem "de libertate sentiendi dicendique,

ICtis propria." Eamque libertatem KLUITIUS etiam et LUZACIUS, altero septennio exacto cum PESTELIO sene in integrum restituti, constanter sibi asseruerunt ad eum usque diem, quo uno fato ambo perierunt. Videtis, AA., quales bona causa hic habuerit defensores, quorum animus vel in rebus adversis non frangeretur. Sed graviora mox instabant pericula. Patria enim NAPOLEONTIS tyrannidi subiecta et in provinciae Francicae formam turpiter redacta, Academia autem Universitatis Parisiensis imperio oppressa, de tota docendi libertate actum videbatur. Nec vanus metus. Iubente domino suspicioso abrogata est iuris gentium et naturae et publici institutio. Cauto quidem consilio, namque eas disciplinas illo tempore tradebat KEMPERUS, indolis sincere Batavae verissimum exemplum, nec quemquam latebat, quo hic ardore iuventutem incenderet et, in illa etiam patriae ruina, animis confirmaret. At KEMPERI nomen, quantum in istis aerumnis solatium, quantum Academiae praesidium, quantum adiumentum BRUGMANSIO, illustri rerum nostrarum sospitatori! Nulla umquam aetas, mi KEMPERE, obliterabit memoriam patris tui, viri de Neerlandia optime meriti, "cuius in libertatem restituendae unus excellentissimus auctor et adsertor fuit [23])." Nec umquam nostrates capiet oblivio illius diei, quo hanc Musarum sedem, ab altero GUILIELMO I in pristinum honorem restitutam, solenni oratione inauguravit, publicae laetitiae disertissimus interpres. Eodem die simul auspicatus est legem de institutione academica, cuius scribendae ipse pars magna fuerat, prudentiae et liberalitatis insigne documentum. Exinde, hac lege vigente, nulla iam libertati obstiterunt impedimenta, vereque historici nostri et ICti, "quodcumque maxime probabile occurreret, id suo iure defenderunt." In quibus unum inter omnes eminentem cognovimus THORBECKIUM, aeternum et Academiae et patriae decus. Cuius viri disciplina quantopere libertati profuerit, omnes aut ipsi recordamur aut ab idoneis testibus accepimus. A docendi autem munere ad negotia publica transgressus, princeps fuit in condenda de imperio lege, libertatis civilis firmo ac stabili fundamento, eamque, ad reipublicae gubernacula vocatus, et eximie fructuosam reddidit et novarum legum salubritate auxit ac confirmavit. Sed nolo in viri desideratissimi imagine immorari. Vix tres menses sunt cum harum rerum memoriam grati celebravimus. Fato ereptum nobis THORBECKIUM luximus, sed magnum ex eo cepimus

solatium, quod non omnis mortuus est, multaque eius pars diu erit superstes in tot monumentis, quae exegit aere perenniora, inque tanto talium discipulorum numero, quales nunc patriae praesidio sunt et ornamento. Quorum complures in hisce collegarum subselliis praesentes conspicio, palladii nostri fidos custodes, antiquam Academiae dignitatem in posterum etiam vindicaturos.

Adumbravi vobis, AA., primis certe lineis designavi, quid professores Leidenses ad tuendam libertatem docendo scribendoque effecerint. Utinam ne rerum ubertati nimium derogaverit mea ad finem properantis oratio. Sed vel ex iis quae attuli coniicere licet, quantum bonae frugis in omnem humanitatem per trecentos annos redundaverit ex talium virorum disciplina, in tot studiosorum millibus. Ex quibus nullo non tempore prodierunt cives praestantissimi, clarissima patriae lumina, quorum opera in ecclesia, in foro et in curia, libertatem fortiter sustinuit et conservavit. Nec praetermittendum — nefas enim sit — fuisse in illo numero illustrissimos ex stirpe Nassavica Principes, quorum duodecim haec Academia spectavit alumnos. Eorum nec nomina nec studia commemorabo; novistis omnes quae accurate et concinne enarravit PEERLKAMPIUS. Sed de ipsa re si tacerem, causae ipse meae deessem. Quid enim? Putemusne in hisce optimae spei adolescentibus institutionem academicam nihil valuisse „ad eximiae indolis igniculos exemplo et doctrina suscitandos [24])?" Nihilne MAURITIUM aut FREDERICUM HENRICUM ex hac disciplina profecisse ad prudentiam civilem virtutesque in summo patriae discrimine spectatas? Aut GUILIELMUM III, immortalem libertatis Europaeae vindicem, ex illo „secessu Leidensi [25])" nihil traxisse quod iuveni stimulos adderet ut tantam sibi gloriam pararet? Sed quid plura? GUILIELMUS, princeps et auctor Arausiacae gentis, qua nulla umquam constantior fuit libertatis custos ac propugnatrix, Academiam a se conditam esse voluit libertatis praesidium. Academia, qua fuit semperque erit erga GUILIELMUM pietate, suae sibi nobilitatis conscia, in tutanda sanctissima causa officium praestitit — praestabitque.

Satis multa dixi de professoribus: ad vos redeundum est, lectissimi iuvenes, ad vestros patres, avos, proavos, quotquot huius Academiae alumni fuerunt. Ubi enim agitur de Alma Matre, libertatis conservatrice,

sua laude non defraudanda est optima iuventus, quae quanto patriae et libertatis amore arderet, rebus ipsis et factis haud semel declaravit. Nec in pace tantum et otio ea laus spectata est, sed in gravissimis etiam periculis, cum respublica de salute dimicaret. Quod olim LUD. CAPELLUS, cum Academiam inauguraret, auditores monuit, "eandem Pallada bellicam simul ac civilem, armorum et studiorum vigilem esse praesulem [26])", id posteris etiam non frustra dictum fuisse testantur illustria in annalibus nostris exempla. Nondum Academia primum saeculum absolverat, cum duo potentissimi reges in Neerlandiae perniciem conspirarent. LUDOVICUS XIV cum ingenti exercitu in harum regionum meditullium penetravit, iamque huic urbi ferro ignique minitabatur. Itaque cives valla munire, vigilias disponere, militiam obire, omnia parare ut vim cominus imminentem a moenibus arcerent Francisque contra starent, sicuti maiores adversus Hispanos steterant. Tum vero patriae non defuerunt adolescentes academici. Magno quippe numero magnaque alacritate ad urbem defendendam accincti, in praesidiariam cohortem descripti, duce CHRISTIANO MELDERO, Mathematices professore, quotidie arma exercuerunt, inque porta urbis, cui Albae nomen erat, et adiacentibus munimentis per integrum annum noctu diuque vigiles custodes excubias egerunt, parati, si GUILIELMUS iussisset, hostibus obviam ire et acie decertare. Quapropter, urbe tandem obsidionis metu liberata, a magistratibus ob rem praeclare gestam publice laudati et honoris praemio ornati sunt. Nec ab horum virtute et constantia degeneraverunt nepotes. Cuius rei ipsum hoc quod vivimus saeculum duplex spectavit exemplum. Cum enim NAPOLEON, Ilva relicta, novam nostratibus servitutem intentaret, huius Academiae alumni statim ad arma convolarunt, acceptoque de victoriis ad Quadrivium et Waterloam nuncio in Franciam missi, duce FREDERICO Principe, Regis filio, per tres fere menses in praesidiis ita steterunt, ut multa quotidie pericula multosque labores fortiter sustinerent. Iterum, quo tempore tristissimae cum Belgis discordiae in seditionem et bellum eruperant, studiosi nostri nulla mora interposita militiae nomina dantes novam formaverunt "Velitum Leidensium centuriam," quae cum diu in Belgii finibus sagata stetisset, Neerlandiae iura ac dignitatem pugnando etiam defendit, Lovaniumque victrix intravit, nunc armis, ut olim doctrina et ingenio, a Leida

superatam. Sed non enarrabo quae omnium ore celebrata sunt. Alii copiose narraverunt [37]), nec quisquam vestrum est, quin ab avo aut patre aut aliis testibus oculatis multa de hisce rebus audiverit. Et hos et illos Rex GUILIELMUS honorifico laudis testimonio decoravit, ut qui de patria bene meruissent. Nos temporis praeteriti memoriam recolentes iuvenum nostrorum gloria mira quadam dulcedine afficit. Non est quod miremur, adolescentibus Batavis, qui focos amare paternos a teneris didicerunt, in hac Academia, hac studiorum vitaeque ratione, hac doctrina hisque tantorum virorum exemplis, ingenitum libertatis amorem ita ali et augeri, ut ad tam praeclara facinora inflammentur. Est vero quod nobis gratulemur, coniuncta docentium discentiumque opera fuisse effectum, ne falsa fuerit maiorum spes, qui eo animo hanc Academiam hac in urbe condiderunt, ut patriae esset libertatis praesidium firmum et in saecula duraturum.

Causam peroravi, AA. Ne quid tamen ambitiosius aut invidiosius praedicasse videar, reticere nolim, quam huic Academiae laudem vindicavi, eiusdem ceteras quoque in patria nostra Academias fuisse participes. Namque et Franequerana et Groningana et Rheno-Traiectina et Gelro-Zutphanica, illustresque etiam Amstelodami et Daventriae scholae, de libertate optime meruerunt. In quibus omnibus ita spectata est germana Batavorum indoles, ut innatum tyrannidis odium libertatisque spiritum luculentis testimoniis declararent. Facile autem intelligitur, illas artium ac doctrinarum officinas in plerisque Academiae Leidensi haud multum fuisse dissimiles. Cum enim ad unam omnes eo tempore conditae sint, quo haec sua iam fama florebat, aliter fieri vix potuit quin ad huius normam et effigiem a principio conformarentur. Quo factum ut et iisdem institutis uterentur, et eadem fere ratione eodemque animo iuventutem erudirent. Suam igitur sibi laudem habent singulae. At habet hoc sibi proprium haec Academia Lugduno-Batava — idque ipsum novo et clarissimo argumento ostendit, quantum libertati praesidium fuerit —, quod, prima inter pares, non ipsa tantum rem strenue egit, sed ceteras etiam suo exemplo excitavit, ut iisdem patriam beneficiis ornarent, fidelique concordia carissimam omnibus causam tuerentur.

Agite igitur, cives, saecularia proxima laetis animis praeparate. Quod si libertate nihil est homine dignius, nihil ad omnem felicitatem vitaeque

suavitatem efficacius, nihil humanitati salubrius, pro hac Alma Matre, cui tanta ac talia debet et unusquisque nostrum et universa patria, par est ut optima vota propensissimis studiis nuncupemus. At ita dies festos agamus, ut quibus recta conscientia sit, quid a nobis postulet haec nostra libertas, a maioribus ferro et cruore parta, in hac literarum sede per tria saecula constanter custodita, nostra etiam opera in posterum vindicanda. Nobis non illae obstant difficultates, quae olim patribus obstabant, nec illa imminent pericula. Magnos bona causa fecit progressus. Ignorantiae nebulas paulatim dispulit clarior lux. Legibus utimur aequissimis, quarum praesidio suam quisque artem adeo libere profitemur, ut nihil possit supra. At in tantis hisce bonis ne indormiamus. Nondum evanuerunt libertatis adversarii. Nec fracta est eorum insolentia, qui rerum naturam suo modulo metiri soliti, veritatis vim sanamque rationem reformidantes, omnem sentiendi dicendique licentiam ita compescere conantur, ut ipsi animis et conscientiis imperitare possint, id Deo scilicet acceptum fore clamitantes. Hoc ipso quod vivimus tempore longe lateque serpit ea labes, cupidissimis partium studiis per Europam disseminata. Nostram quoque patriam invasit, nec paucorum mentes, rectae quae stare antehac solebant, dementes ad invia quaeque deflexit. Iactantur voces nimiam docendi libertatem in scholis publicis invidiose criminantium. In ipso Ordinum Generalium conventu, qui populi nostri iura custodiunt, iactantur querelae de hac Academia, eas doctrinas propagante, quibuscum nulla superstitio constare possit. Facile est contemnere ridiculas tenebrionum voculas, ab humanitatis incrementis nescio quid sibi metuentium. Nec multum solliciti sumus, quid isti moliantur. Haud dubia enim est libertatis victoria, novas certando vires acquirentis, in totoque terrarum orbe aliquando regnaturae. Sed vigilandum tamen, ne vel parumper nimium securi a vigilantibus occupemur. Quapropter omnes coniunctis animis et viribus idem agamus: sacrum pignus tueamur! Id nos agamus, aestimatissimi Curatores et Collegae, quibus prae ceteris ea cura mandata est. Id vos agite, generosi adolescentes, in quibus reposita est patriae spes. Olim praestantissimus historicus, sed rerum nostrarum minime fautor, FAMIANUS STRADA, maiores nostros, cum reprehendere vellet, eximie laudavit, utpote qui „in libertate propugnanda plus satis calescerent, huic posthabere omnia

gloriae ducerent" [28]). Quasi vero in causa una omnium optima plus satis calescere possemus! At vos, agite, idem laudis testimonium adversariis extorquete! Digni estote huius Academiae alumni! Namque sic semper vobis persuasum habetote, istum diem Neerlandiae fore fatalem, quo Academia Lugduno-Batava desierit esse libertatis praesidium. Sed absit omen! Prius ipsa esse desinet. Quamdiu vero vivet ac vigebit, ius suum vindicabit suumque praestabit officium. Spondet hoc patria virtus, spondet Academiae dignitas, spondet pia GUILIELMI Arausiaci memoria, in seram usque posteritatem magna cum religione colenda.

Quandoquidem, AA., ut liberi esse possimus, servire legibus debemus, postquam multa de libertate disserui, iam legi parebo, qua praescriptum est, ut, quae quoque anno Academiae aut prospera aut adversa evenerint, a Rectore decedente summatim commemorentur.

Vos, Amplissimi Curatores, valere et vigere, magna nobis est laetitia. Experti novimus, quid Vobis Academia debeat, cuius res hoc etiam anno magna cum diligentia procuravistis. Laudavi in oratione Curatorum collegium, a maioribus sapienter et liberaliter institutum, eximium rebus nostris adiumentum. Nec tantum laudavi veterum illorum temporum ratione habita, sed nostrae etiam aetati idem saluberrimum esse censeo. Multo enim melius Academiae prospicitur, ubi viri gravissimi, summis honoribus praeclare gestis spectatissimi, dedita opera hoc literarum patrocinio funguntur, quam si omnia regerentur a solo Regis Ministro, tot ac tanta diversissimae naturae negotia sustinente. Antiqua autem Academiae libertas et liberalitas multo certius illibatae conservabuntur, iis custodibus commissae, qui, cum IANI DOUSAE successores sint, numquam non persentient, sanctam patrum hereditatem sibi esse vindicandam. Itaque optima vota facio, ut, quidquid in legibus academicis mutetur, Vestrum collegium integrum integra potestate stabiliatur, utque Vos ipsi quam diutissime reipublicae literariae praesidio sitis et emolumento.

Te, Nobilissime GEVERS VAN ENDEGEEST, paucis compellare animus me iubet. Haud ita pridem Te salutavimus octogenarium, sed ita octogena-

rium, ut viridis ac vegeta Tua senectus multorum iuventuti praestare videatur. Te enim haec sedecim lustra nec animo aut corpore fecerunt infirmum, nec a rebus gerendis avocarunt. Tanta alacritate tantoque studio Academiae commodis invigilare pergis, ut nulla in re senectus appareat, nisi in consilii maturitate et prudentia et auctoritate. Quae cum magna sit et Tua et nostra felicitas, est profecto quod Tibi nobisque ipsis gratulemur. Valde autem optamus, ut dilecta Tibi Academia diu Te Curatore rerumque suarum patrono glorietur, Teque ad extremam usque aetatem recreet et sustentet illa „conscientia bene actae vitae, multorumque benefactorum recordatio," quam vere CICERO dixit senibus esse iucundissimam.

Ex professorum ordine unum mors rapuit, honesto iam otio fruentem, GERARDUM CONRADUM BERNARDUM SURINGAR. Cui viro egregio, de Academia praeclare merito, pium parentandi officium ita praestabo, ut confidam, si mihi desint vires, Vos tamen laudaturos esse voluntatem. Neque enim meum est medicinae professorem suo pretio aestimare, qui meo encomio non indiget, nec Vos a me exspectatis, ut defuncti imaginem ad vivum depingam, in recenti luctu adhuc animis Vestris ipsisque oculis inhaerentem. Alii vitam copiose narrabunt, merita in artem medicam accurate exponent, scripta docte recensebunt, SURINGARIUM denique ita laudabunt, ut ipso digna sit laudatio. Equidem paucis tantum optimi viri memoriam recolam, ne pietati defuisse videar.

Quod supra dicebam, in medicis nostris semper aliquid Hippocraticum habitavisse, id, si exemplis esset ostendendum, ipsius SURINGARII exemplo ostenderem. Erat enim genuinus illius scholae alumnus, quam, a BOERHAVIO conditam, longa medicorum series in Academia nostra eximie continuavit. Continuabant etiam M. S. DU PUI, SANDIFORTIUS, KRAUSSIUS, BERNARDUS, BRUGMANSIUS, quibus usus est praeceptoribus. Quorum auctoritate et monitis excitatus intimam iam adolescens cum HIPPOCRATE contraxit familiaritatem. Neque ea res, nostrae aetatis studiosis vix credibilis, illo tempore adeo erat infrequens, cum iuvenes medicinae destinati in lingua Graeca ita versati esse solerent, ut in HIPPOCRATE et GALENO minime hospites essent. SURINGARIUS autem in hisce studiis excellebat. Literarum amorem a patre, in hac Academia theologiae professore celeber-

rimo, puer imbiberat; tum studia, Lingae, loco natali, inchoata, in Gymnasio Leidensi, duce primum BAKIO, deinde BOSSIO, ita feliciter peregerat, ut iam decimo sexto aetatis anno ad lectiones academicas promoveretur. Qua occasione habita oratiuncula *„de veterum literarum studio futuris medicis utilissimo"*, palam fecit, quanti iam tum eam studiorum coniunctionem faceret, quae ipsi postea saluberrima fuit. In Academia rem strenue egit, botanicae, medicinae et chirurgiae magno ardore operam dedit, eaque se commendavit virtute, ut in certamine literario, semel honorificum laudis testimonium adeptus, bis victor palmam reportaret. Septennio exacto lauream doctoralem obtinuit, conscripta dissertatione *„de nisu formativo eiusque erroribus"*, qua et praeclara edidit eruditionis specimina et eam exseruit Latine scribendi facultatem, unde apparebat in severis medicinae studiis literarum amoenitatem non fuisse neglectam. Quid mirum, iuvenem iam ea floruisse existimatione, ut optima quaeque de eo augurarentur idonei iudices? Quo magis autem doctrinae copiam locupletaret, salutare peregrinandi consilium adhibuit. Regis GUILIELMI I, quem eximium fautorem habebat, liberalitate adiutus, Parisiis, Berolini, aliis locis, summorum virorum lectionibus interfuit. In patriam redux per triennium hac in urbe medicinam factitavit, ita tamen ut in quotidiana multarum rerum agitatione a discendi studio animum non remitteret, sed investigando, meditando, lucubrando, artem salutarem excolere pergeret. Quod quanto cum fructu fecerit, testes sunt duae commentationes, aureo praemio ornatae, quarum in altera de doctrina BROUSSASII docte disputavit, in altera de ordinandis tabulis statisticis, medicorum usui necessariis, accurate exposuit. Igitur haud vulgarem famam nactus mox ad altiora vocatus est. Anno enim 1830 in Illustri Amstelodamensium Athenaeo creatus est anatomiae, tum in Schola Clinica medicinae professor, eamque provinciam per tredecim annos ita sustinuit, ut et institutionis praestantia, et doctrinae ubertate, et experientiae laude, magnum Athenaei decus et esset et haberetur. Quam ob rem huius Academiae Curatores, cum anno 1843 MACQUELYNII cathedra vacaret, ordinariam medicinae practicae professionem SURINGARIO mandaverunt. Munus auspicatus est habita oratione *„de perficiendo pharmacologiae studio."* Ex illo tempore noster fuit, et quidquid sibi esset ingenii, scientiae, peritiae, id omne in Academiae

Leidensis usum convertit. Quam firmiter autem in ea studiorum ratione, quam a principio secutus fuerat, sibi constaret, luculenter ostendit, cum, magistratu academico feliciter gesto, publice verba faceret *„de naturae et literarum studio in re medica coniunctissimo"*. Academiae Rector itaque eandem causam defendebat, quam adolescentulus in Gymnasio defenderat. Et erant revera naturae ac literarum studia in SURINGARIO arctissime coniuncta, qui non tantum scriptores veteres per totam vitam in deliciis habuit, sed ex illa disciplina eam hauserat sanitatem, eam solertiam, prudentiam, scribendique elegantiam, ut vere HIPPOCRATEM aut BOERHAVIUM referre videretur. His dotibus cum accederet ingens eruditionis copia et indefessa industria, factum est ut in medicina et docenda et exercenda primarium locum occuparet. Qualis esset ad aegrotantium lectulos, quo observandi acumine, qua sagacitate, qua cautione et diligentia, quanta in medendi ratione simplicitate, quanta denique erga eos quos curabat patientia et humanitate, verissime expressit optimus testis, Cl. SIMON THOMAS, cum ad defuncti tumulum piae animae parentaret. Doctoris academici officio quomodo functus sit, testantur multi egregii discipuli, diuque testabuntur libri editi et scriptiones plurimae, in quibus varias disciplinae suae partes ita illustravit, ut in magna rerum abundantia ubique eluceat limatum iudicium cum sincero veritatis amore coniunctum. Ex historico autem medicinae studio, quo admodum delectabatur, praeclarum fructum cepimus, longam libellorum seriem, qua institutionis medicae in Academia nostra historiam per singula capita enarravit, ea quidem ubertate et cura, ut nullum esse possit utilius subsidium et adiumentum futuro ipsius Academiae historico, qui ut aliquando exoriatur vehementer optamus. Videtis, AA., quo animo erga Academiam, tot sibi nominibus carissimam, fuerit SURINGARIUS. Eiusdem voluntatis novum documentum dedit, cum eximiam speciminum pathologico-anatomicorum supellectilem, in usus privatos a se collectam, praeparatam et ordine dispositam, Academiae donaret, addito catalogo a se conscripto et typis expresso, quo splendido munere Museum Anatomicum insigniter auctum fuit. Hoc igitur animo hisque virtutibus Academiam per triginta annos ornavit. Nos senem tanta integritate, comitate, benevolentia, fide, diligebamus omnes, collegae, discipuli, cives. Otium, post longos labores aetatis causa ei concessum, diuturnum fore

et fortunatum sperabamus. Sed brevi tantum usus est. Lenta tabe absumtus e vita excessit, magnumque sui desiderium multis reliquit. Nomen et honos et laudes semper manebunt.

Dum lugemus defunctum, alius collegae vicem dolemus, viventis quidem, sed ita viventis, ut vix spes superesse videatur. Chemiae enim professor, Cl. VAN DER BOON MESCH, gravi morbo afflictus, muneris vacationem obtinuit, si forte otio et quiete valetudinem recuperare posset. Sed nihil otium et quies profuerunt. Malum in peius ruit magnaque amicos sollicitudine quotidie tenet suspensos. Nos collegam, aetate venerabilem, tanta corporis animique infirmitate laborantem, optimis votis prosequimur.

E docentium numero, quos omnes salvos esse gaudemus, unum tamen desideramus. Cl. EVERS enim, honesta missione impetrata, ultro munus deposuit, Hagamque rediit, ut totus esset in exercenda arte salutifera. Quae res, multis quidem Haganis acceptissima, nobis haud exiguam attulit iacturam. Amisimus enim collegam singulari artis medicae experientia praeditum, in obeundo munere impigerrimum, ea erga aegrotantes humanitate, erga discipulos benevolentia, erga amicos fidelitate, ut cum magno multorum dolore hinc discesserit. Absentis memoriam et alia revocabunt industriae monumenta, et illud Nosocomium Academicum, hoc ipso anno perfectum et a medicis nostris occupatum. In quo condendo quantae fuerint EVERSII partes, ita neminem latet, ut omnes uno ore testentur, eum vel hac sola re strenue gesta de Academia optime meruisse.

In locum amici nostri discessu vacantem Tu successisti, Cl. ROSENSTEIN. Adventum tuum Academiae impense gratulamur. Tu novo exemplo es, quam salutari consilio maiores hoc instituerint, in eligendis professoribus non intra angustos patriae fines subsistere, sed, dummodo optimus quisque invitetur, indigenas exterosque nullo discrimine habere. Tu enim Berolino in Academiam Groninganam vocatus hanc per septennium ita ornasti, ut appareret haud falsam de Te spem fuisse susceptam. Nunc nostro ordini adscriptum iam Te cognovimus eximium huic quoque Academiae decus futurum. Quantopere autem haec statio Leidensis Tibi sit grata et cara, luculento testimonio nuper declarasti, cum Amstelodamensibus Te allectantibus, pulcherrima quaeque pollicentibus, constanter restitisti. Omnium

verbis gratias Tibi egi privatim et nunc ago publice. Noster Tu factus es, moribus ipsoque sermone ita nostratibus assimilatus, ut unus de nobis esse videaris. Diu maneas noster, diuque experiaris quanti te omnes faciamus. Tuo ingenio Tuaque eruditione et insigni peritia multis annis fruatur Academia Lugduno-Batava, Tuumque nomen praestantissimis exterorum nominibus, qui hanc literarum sedem illustrarunt, aliquando annumeretur.

Nondum missos facio medicos. Namque Tibi, Cl. SIMON THOMAS, festum diem gratulor, quo licuit Tibi professorii muneris laudabiliter gesti quintum lustrum condere. Et iure quidem felicem Te praedico, quem Tua industria labore non intermisso votorum compotem fecerit. Te, cum in auspicanda docendi provincia "de artis obstetriciae institutione rite instauranda" docte disputares, optantem audivimus, ut "fines" Tuae "artis prolatare" Tibi contingeret, utque ex hac Academia "germani prodirent obstetricatores." Spem non fefellit eventus. Artis enim saluberrimae institutionem a Te ita esse instauratam, ut inde in ipsam disciplinam laetissimi fructus redundaverint, testantur omnes harum rerum periti, Teque illius diei memoriam recolentem salutabant haud pauci discipuli, quales Tu tibi sperare potuisses optimos. Omnium itaque applausu Rex Augustissimus, ut meritis Tuis dignus constaret honos, ordinis equestris Leonis Neerlandici insignibus Te decoravit. Macte virtute Tua, vir aestimatissime, diuque pergas Academiae ita prodesse, ut per viginti quinque annos egregie profuisti.

Eodem die, quo collega noster, Tu olim munus Tuum inchoasti, Cl. KRIEGER. Tibi vero non contigit extremum lustrum ita absolvere, ut grave illud chirurgiae et theoreticae et practicae onus ad metam usque sustineres. Improbo labori corporis vires non suffecerunt, ita quidem ut ante iustam aetatem e vita publica in privatam invitus Te receperis. Neque tamen ideo minore a nobis uteris existimatione. Fortem enim virum, qui ob vulnera adversa in proelio accepta militiae vacationem impetravit, pari laude dignum censemus atque illum, qui salvus et incolumis in bello perstet. Igitur Te iam otio cum dignitate fruentem ea prosequimur observantia, quae Tibi ob magna erga Academiam merita debetur. Laetamur autem valetudinem ita Tibi confirmatam, ut ex instante senectute, quam

placidam ac tranquillam Tibi exoptamus, aliquem etiam rei literariae fructum augurari liceat.

Tuus etiam in ordinem nostrum adventus in eundem annum incidit, carissime DE WAL. Triennium est ex quo nobis valedixisti, ut legum poenalium scribendarum arduo negotio praeesses. At nostri Te non cepit oblivio, neque nos Tui. Quo erga Te animo simus, nuper expertus es, cum Tibi necopinanti nostrae literae bene multae et chartae epistolares et telegraphemata supervenirent. Nobis enim non exciderat illius diei memoria, quo Tu hanc Academiam ornare coepisti. Grati recordabamur, quantum res nostrae per viginti duos annos a Te ceperint emolumenti. Quo si nunc suavissimo collega inviti caremus, ea nos solatur spes, fore ut mox codice isto poenali, pristinae servitutis tristissimo documento, aliquando liberati Tuis auspiciis nova lege donemur, quae, quo Te dignior, eo patriae erit utilior [29]).

Dulcissimo cum amicis laetandi officio multis iam functus sum, nec tamen perfunctus. Tibi quoque, optime DOZY, lubens gratulor, cui ex morbo, quo Te diutius languentem haud sine animi sollicitudine vidimus, ita convalescere contigit, ut novo ac tamquam iuvenili ardore ad studia, in quibus regnas, redire potueris. — Tibi, aestimatissime BIERENS DE HAAN, quem Regia Societas Scientiarum Hafniensis honorifico socii adscripticii titulo ornavit. — Tibi denique, amicissime VISSERING, qui, cum legis de imperio conditae memoria nuper celebraretur, ore facundo Academiae nostrae famam ita tuitus es, ut omnes consentirent, gravem illam publicae laetitiae testificandae provinciam nemini melius mandari potuisse quam Tibi, digno THORBECKII in professorio munere successori.

Novo Rectori nova mox erit gratulandi occasio. Vacanti enim chemiae cathedrae, quam a Cl. OUDEMANS, professore Delphensi, repudiatam dolemus, brevi prospectum iri confidimus. Curatores autem, qua sunt liberalitate, iustis multorum votis indulgentes, Regis Ministro auctores fuerunt, ut muneris latissime patentis officia duobus doctoribus committeret. Unde haud vana spe augurari posse videmur, disciplinam illam, nostra aetate tam laete florentem tantaque in omnes vitae partes utilitate commendatam, in hac quoque Academia eum dignitatis gradum esse occupaturam, quem iure sibi postulat per magnum BOERHAVII nomen.

Augeri professorum numerum cum magna semper nobis sit voluptas, Te etiam libenter et amice excepimus, Cl. TIELE. Nam, etsi Academiae non adscriptum, Te tamen habemus collegam aestimatissimum, quique Tua institutione nostris quoque adolescentibus eximie prodesse possis. Ego autem quo animi affectu Te collegam salutaverim, ipse optime intelliges, quem puerum iam habui discipulum unum in paucis dilectum. In nova hac vitae statione omnia Tibi prospere succedant. Remonstrantium Seminarium, olim EPISCOPII auspiciis conditum, cum Leida exsularet, nunc in ipsam Leidam translatum esse, Tibique, munus suscipienti, per Curatores licuisse hunc ipsum suggestum conscendere, en vero indicium — ut recte aiebas — quantum mutata sint tempora. Tu vero, carissime, ne muteris, sed libertatem nobiscum strenue vindicando, ita fac ut nobis reddas EPISCOPIUM.

Praeter professores alii etiam Academiam ornant viri eruditi, diversa munera obeuntes, quorum res nobis curae cordique sunt. Itaque dolemus obitum doctissimi E. M. BEIMA, in Historiae Naturalis Museo rerum mineralogicarum conservatoris, viri antiqua probitate et integritate spectati, magna doctrina et diligentia conspicui. Dolemus discessum doctissimi S. C. SNELLEN VAN VOLLENHOVEN, rerum naturalium scrutatoris expertissimi, de eodem Museo per multos annos egregie meriti. Quem utinam nobis referat ornatissimus C. RITZEMA, qui in eius locum successit. Alios autem nobis esse servatos et in rebus gerendis strenue pergere, admodum gaudemus. In quibus nominandus est vir peritissimus H. WITTE, Horti Botanici cultor, qui in expositione Vindobonensi ea edidit industriae specimina, ut ab Illustrissimo Austriae Imperatore insigne laudis praemium tulerit. Nos optimo viro eximium honorem, Tibique, Cl. SURINGAR, talem adiutorem gratulamur.

De instrumento et apparatu academico non exponam. Bibliothecam, musea, laboratoria, multis incrementis esse aucta, multorumque studiis insigni fuisse adiumento, vel me non monente novistis omnes. Plura scire cupientibus ipsi praefecti plene satisfacient. Unum tamen est, quod tacere non possum, Nosocomium Academicum. Meministis, AA., quae quotannis a Rectore iactari solerent querelae, eum quidem in modum, ut esset iam qui testaretur se istas recoquere nolle, „nihil enim nisi vota

superesse eaque sterilia" [30]). At tandem aliquando querelae obmutuerunt, votoque potiti sumus. Surrexit Nosocomium, Academia nostra dignissimum, amplum, splendidum, omni supellectile laute instructum et ad usum egregie accommodatum. Multos iam recepit aegrotantes, maiori frequentia affluentes in tanta rerum morbis curandis utilium copia et praestantia. Anni autem integri experientia ita iam spectatum est et comprobatum, ut vix quidquam supra sperari potuisse, una et consentiens sit medicorum vox. Itaque, qui iure nostro queri solebamus, eosdem nunc decet, iustum meritis honorem habentes, gratum animum testificari erga Regis Ministrum, et Curatores, et Magistratus Leidenses, et EVERSIUM nostrum, omnes porro, quorum consiliis et operae tanta res debetur. Unde ut disciplina Vestra uberrimos fructus capiat, Vos curabitis, collegae coniunctissimi, qui artem medicam profitemini.

Absoluto Nosocomio de aliis aedificiis multi sermones fuere. Hanc ipsam enim aedem, qua hodie contenti esse debemus, angustam, inopem, tristem, nec sartam nec tectam, Palladi Leidensi parum esse honestam, dudum inter omnes constitit. Constabat iam ante sexaginta annos, cum in lege academica scriberetur, novam aedem primo quoque tempore conditum iri. At legi non paruerunt qui legem tulerant. Petendo et iterum iterumque petendo nihil impetrabatur. Quidquid tentaretur, frustra fuit. Postremo res eo pervenit, ut vel ipsa spes praecisa videretur, postquam multis placere et oraculi instar esse coepit notissimum illud effatum, "artium ac disciplinarum curam ad rempublicam nihil pertinere"; cuius sententiae perversa interpretatio mirum quantum bonae causae nocuerit. Sed ex istis ineptiis tandem emersimus. Neerlandia nostra, antiqua bonarum artium fautrix, dignitatis suae conscientiam recepit. Itaque Vir Excellentissimus, qui patriae res domesticas procurat, ipse literarum amantissimus, in magna Ordinum Generalium concordia et liberalitate, legem pertulit, ut conderetur Minervae sacrarium, ea amplitudine et magnificentia, quae Academiam Lugduno-Batavam deceret, utque simul aedificaretur et Laboratorium Zootomicum, a multis diu desideratum, et novum Historiae Naturalis Museum, immensis illis thesauris apte disponendis accommodatum. Nos, tantorum beneficiorum spem nobis gratulantes, festo saeculari multum splendoris ominabamur. Mox accepimus, delineatam iam esse aedificiorum

descriptionem, brevique fore ut exstruenda locarentur. Vidimus iam vastum campum, qui tristissimae ruinae memoriam revocat, ab architectis occupatum, iustum spatium sepimentis vallatum, humum effossam, omnia fundamentis iaciendis parata. Quam vellem, AA., addere liceret, exsurgere iam parietes! Sed nihil dum surgit. Opus vix inchoatum repente haesit, nosque ipsi, quid de hisce rebus futurum sit, dubii haeremus. Ortae enim sunt quaedam dissensiones de aedificandi descriptione, non illae quidem eiusmodi, quae non dirimi facili negotio posse videantur, sed quae tamen spem nostram retardent. O utinam omnibus, qui aliqua sunt tanta in re agendi potestate, ob oculos sit praeclara maiorum sententia, „concordia res parvas crescere, discordia maximas dilabi". Nos, ubi agitur de communi et Academiae et patriae dignitate, nil desperamus „TEUCRO duce et auspice TEUCRO." Certa igitur spe fore confidimus, ut ductu auspicioque Ministri Regii, cui tanta promissa debemus, res nostrae ad felicem exitum perducantur, utque ex hac caligine et tenebris mox laetissimam lucem dispiciamus, qua „nos illustret sol iustitiae." Quod ut strenue efficias, Vir Excellentissime mihique amicissime, quem hic praesentem salutare magna mihi est huius diei suavitas, per trium saeculorum, quibus haec Academia floruit, carissimam memoriam oramus Te et obtestamur.

Iam ad Vos me converto, optimi iuvenes, qui Academiae tamquam vita et anima estis. Vos hoc anno acerba experientia monuit, quam sint in rebus humanis tristia laetis mixta. Nam Vestro quoque ordini, aetatis robore et vigore florenti, atra mors non pepercit. Octo egregios commilitones praematuro fato Vobis ereptos doletis. Quantus fuit omnium luctus, cum nunciaretur obitus NICOLAI FOCKEMA, eximiae spei adolescentis, praeceptoribus commendatissimi, nemini Vestrum non dilectissimi. „Multis ille bonis flebilis occidit," nulli flebilior quam matri, quae filium, delicias suas, in oculis gestabat. At multis etiam flebiles occiderunt ornatissimi C. I. BIEMOND, P. M. H. GOUMANS, A. W. I. BIJVOET, C. G. VORST, I. OOSTWOUD WIJDENES, A. I. SCHUURBEQUE BOEYE et A. VAN LEEUWEN, carissima parentibus, cognatis, amicis capita, quorum Vos piam memoriam magno cum desiderio diu servabitis. O incertam vitae spem! Quibus nominibus e Vestro nostroque numero anno proximo parentabitur? Sed mortis cogi-

tatio, saluberrima utique et utilissima, iuvenes aetate fervidos ab agendo retardare non debet. Agite igitur, totasque vires exserite, ut pulcro hoc studiosorum Leidensium nomine digni vivatis. Antiquam Academiae famam Vos quoque tuemini. Quamquam quid opus est hortatu, ubi adsunt rerum testimonia, quae voluntatem mentemque Vestram satis declarent? Mihi quidem morum honestate magistratum reddidistis iucundissimum. Ea Vos cognovi suavitate, ea erga praeceptores observantia, ea in literis assiduitate, ut qui Vos dudum amabam Vestraque consuetudine delectabar, novis veluti vinculis obstrictum Vobis me sentiam. Nuper etiam exemplo fuistis, quid valeat indoles generosa. Ortis enim dissidiis quibusdam inter commilitones Rheno-Traiectinos et Groninganos, Vos conciliando litemque amice componendo infensos animos placavistis, concordiam restituistis. Gratulor Vobis, de utraque Academia, nec minus de nostra, bene meritis. Tum multi Vestrum egregia exhibuerunt studiorum specimina, unde optima quaeque sperare licet. Haec nobis multo magis accepta sunt, quam numerum Vestrum hoc etiam anno adeo increvisse, ut totius tertii saeculi memoria numquam tantus fuerit. Numerum quidem non contemnimus, nec tamen Academiae salutem discipulorum multitudine, sed bonitate metimur. Hodie inchoatis annum unum in paucis memorabilem, in quo festum iubilaeum rite celebrandum praeparabitis. Iam elegistis quinqueviros pompae solenni de more Vestro ordinandae, iisque, praesidis honorarii titulo, praefecistis Augustissimi Regis filium, studiorum Vestrorum sodalem. Recte Vos quidem et sapienti consilio. Namque sic ostendistis plene a Vobis intelligi, quam intima sit Academiae nostrae cum illustri gente Nassavica coniunctio, quamque vere Regium nomen, quod alibi saepe fuit dominationis et tyrannidis indicium, in hac patria nostra documentum esse soleat libertatis. Itaque bonis animis pergite ut incepistis, et, quantum in Vobis est, solennia nostra ita curate, ut digna sint Academia Lugduno-Batava, non libertatis tantum, sed humanitatis etiam ac communis civium felicitatis praesidio.

Una res memoranda restat, sed magni illa momenti, Vosque, amicissimi iuvenes, novo ardore inflammatura. Optimam rem, ut facere solemus, in orationis exitum reservavi. Audite quid velim. Nuper, cum Briellae festus ille dies ageretur, Rex Illustrissimus, Academiae verbis a

me salutatus, in magna virorum honoratorum corona, humanissime mihi mandavit, ut collegis publice significarem, quanti faceret Academiam Leidensem, a GUILIELMO I conditam, genti suae pia semper necessitudine devinctam, cuiusque se ipsum olim fuisse alumnum gloriae sibi duceret. Quam singularem erga nos voluntatem, eximiis iam documentis spectatam, cum utrumque filium Almae Matri educandum committeret, nunc se novo testimonio velle declarare. Quapropter esse sibi in animo, ipso die saeculari Leidam venire, tantarumque rerum memoriam nobiscum celebrare. Ego Regis verba gratus accepi, laetum nuncium cum Senatu communicavi. Iam, cives, Vobis omnibus notum facio, ipsique Academiae insignem Regiam benevolentiam ex animi sententia gratulor.

Verene dixi, AA., in orationis exordio, faustis ominibus hunc annum inchoari? Itaque laeto et grato animo munere decedens fasces Tibi trado, Cl. HEYNSIUS, quem Regis decretum mihi successorem designavit. Salve, Rector Magnifice, iterumque salve! Tibi omnia sint fausta, felicia, fortunata! Tuis auspiciis Academia Lugduno-Batava — ita faxit Deus O. M. — vigeat, floreat, ac tertium saeculum feliciter absolvat!

ANNOTATIO.

[1]) Ipsa verba huic orationi pro symbolo inscripsi. Vide literas GUILIELMI ad Ordines Hollandiae, d. 28 Dec. a. 1574, apud KIST, *Bijdragen tot de vroegste geschiedenis enz. der Hoogeschool te Leiden*, p. 114—117. Eadem autem verba repetita leguntur in antiquissimis Academiae Statutis, d. 12 Febr. a. 1575. Vide KIST, l.l. p. 19.

[2]) Verba PEERLKAMPII in annot. ad Orat. Rector. a. 1839 (ed. in 4to), p. 65.

[3]) Ut scribit PEERLKAMPIUS, l.l. p. 27.

[4]) In Annalibus Acad. Rheno-Traiect., a. 1835—1836. Vide p. 10.

[5]) In epistola ad RITTERUM, d. 9 Sept. a. 1761. Ipsa verba plene sic audiunt: „Quid vero dicam de istis aulae mancipiis? Qui etsi belli calamitate ad satis humilem conditionem detrusi sunt, tamen non cessant tyrannica imperia in te exercere. O mi RITTERE, quantocius ab his fugias, et nobiscum auream Batavorum libertatem gustes. Nos hic omnes reges sumus, in quos nemo mortalium imperium habet. Legibus tantum aequissimis paremus." Vide RUHNKENII *Opuscula*, II, p. 868.

[6]) Vide SIEGENBEEK, *Geschiedenis der Leidsche Hoogeschool*, I, p. 33, KIST, *Bijdragen* (supra laud.), p. 38 sqq.

[7]) Vide et alios et R. VORSTMAN, *De Hoogeschool in Duitschland*, p. 135 sqq.

[8]) Quod argumentum tractavit Cl. COBET, cum a. 1846 professorium munus solenni oratione auspicaretur.

[9]) ERASMI *Colloquia et Encomium Moriae* (ed. stereot., Lipsiae, 1829), II, p. 366.

10) Salubre hoc dubitandi consilium iam ab ARMINIO discipulis commendatum fuisse, patet ex iis quae de eo conquestus est BOGERMANNUS, cui ea dubitatio minime placebat. „Quid est", ita scribit, „dubitationem studiosis iniicere de veritate realis satisfactionis I. CHRISTI? Quid est, studiosos hortari, ne mordicus adhaereant receptae doctrinae, sed omnia in utramque partem semper expendant, dubitent? Esse graves causas dubitandi de multis. Taceo, quod hisce diebus sim locutus studioso, qui D. ARMINIO familiaris et alias doctus fassus est, se auctore ARMINIO et SOCINO iudicare magnas esse rationes dubitandi de doctrina Trinitatis." Vide SEPP, *Het godgeleerd onderwijs in Nederland*, I, p. 109.

11) *De Oratore*, I, 55.

12) Vide MEURSII *Athen. Bat.*, p. 24 et 26.

13) *De Officiis*, III, 4.

14) „Omme in de selffde Schoole ende Universiteyt vrijelick ende openbaerlick de scientien der Godtheyt, in de Rechten, ende Medicinen, mitsgaders der Philosophien, ende alle andere vrye consten ... gecondicht, gelesen ende geleert te werden." Cf. diploma apud SIEGENBEEK, *Gesch.* II, *Toev. en Bijl.*, p. 296.

15) Vide ann. 10).

16) „Om de vrijheid der ... uitlegging der H. S. in de Leidsche Academie te doen plaats hebben." Quae verba ex epistola Curatorum, d. 16 Febr. a. 1612 ad EPISCOPIUM data, citavit SEPP, *Het godgeleerd onderwijs in Nederland*, I, p. 219.

17) Cf. KIST in *Archief voor Kerkelijke Gesch.*, IX, p. 475—492.

18) „COCCEIUS docuit et professus est Theologiam, quam vere *αὐτοδίδακτος* a nullo praeceptore hauserat, et locutus est ex eo, quo pruriebat, omnia novandi cacoëthe." Ita scripsit MARESIUS. Vide Opera COCCEII in Praef.

19) Rem optime narravit ipsisque documentis illustravit KOK in *Vaderl. Woordenb.*, in art. *Cocceius*, T. X, p. 339—346.

20) BURMANNUS Sec. in *Anal. Belg.*, in Dedicatione ad Reip. Amst. Consules, p. 10. Addit BURMANNUS, hoc ipsum „consilium et institutum" „olim in condenda Academia Leidensi sibi proposuisse" GUILIELMUM I, idque „diplomate perquam laudabili testatum fuisse". Unde BURMANNUS haec acceperit, frustra se quaesivisse scribit PEERLKAMPIUS in ann. ad Orat. laud. p. 30. Neque ego repperi.

21) De PESTELIO alii aliter iudicant. Sunt qui eum libertati minus favisse opinentur. Quorum tamen sententia mihi non probanda videtur. Sed multos in errorem induxit BILDERDYKIUS, cum PESTELII laudationem, anno 1809 a se conscriptam, postea vero plane immutatam, anno 1826 in lucem ederet. In hoc enim elogio PESTELIUM ita laudavit, ut magis suam ipsius, quam PESTELII, de iure publico sententiam exponeret. Vide quae scripsit KINKERUS apud DEN TEX et VAN HALL, *Bijdragen tot Regtsgeleerdheid en Wetgeving*, T. III (a. 1828), p. 177—208.

[22]) Cf. KLUITII liber anonymus, cui titulus: „*De rechten van den mensch in Vrankrijk, geen gewaande rechten in Nederland, of betoog, dat die rechten bij het volk van Nederland in volle kracht genoten worden; en iets over onze vrijheid en patriotismus. Door een Patriot.*" Amst. 1793.

[23]) Verba D. I. LENNEPII in Orat. Saecul. Ill. Athen. Amst. a 1832. Vide *Gedenkboek*, p. 67. Non meis verbis usus sum, sed alienis, ne virum affinitate mihi coniunctum ambitiosius praedicasse videar.

[24]) Ita scripsit B. VULCANIUS in responso Senatus Academici ad Principem GUILIELMUM, cum filium MAURITIUM studiorum causa Leidam misisset. Ipsa verba haec sunt (d. 22 Iulii a. 1582): „De nobis profecto Excell. Tua penitus sibi persuadeat, nihil nos, quod ad eximiae indolis, quae in filio Tuo omni ex parte elucet, igniculos exemplo et doctrina suscitandos, praetermissuros; omnemque nos operam ac studium ad eius dignitatem ac decus libentissime, pro eo ac debemus, et gnaviter collaturos." Vide PEERLKAMPII ann. ad Orat. laud. p. 39.

[25]) Quo nomine GUILIELMI III in Academia Leidensi commorationem appellavit PEERLKAMPIUS in Orat. laud. p. 12, secutus exemplum GRONOVII in epistola, quam edidit BURMANNUS in *Sylloge*, T. III, p. 471. Vide PEERLKAMPII ann. p. 69.

[26]) Vide LUD. CAPELLI Orationem Inauguralem Acad. Lugd. Bat., p. 5, in MEURSII *Athen. Bat.*

[27]) Cff. et alii multi et PEERLKAMPIUS in oratione auspicandis lectionibus, a. 1831, et SIEGENBEEK, *Vergelijkende beschouwing van 't geen door de kweekelingen der Leidsche Hoogeschool, in de jaren* 1672, 1815, *en* 1830 *en* 1831 *tot verdediging van het Vaderland verrigt is*" (Leiden, 1831).

[28]) STRADA, *De Bello Belgico*, I, p. 31 (ed. Antverp. a. 1649).

[29]) Praeter spem Cl. DE WAL orationi non interfuit. Itaque hanc salutationem non recitavi. Edo tamen quae scripseram, ut mei erga virum amicissimum animi publicum exstet documentum.

[30]) Cl. COBET in Orat. Rector. a. 1864.

SCRIPTA

VIRI CLAR. G. C. B. SURINGAR.

---

1. G. C. B. SURINGAR, Commentatio de foliorum plantarum ortu, situ, fabrica et functione, in Annal. Acad. L. B. 1819—1820.
2. ——————— Commentatio Medica, de modo, quo Natura versatur in restituendo omni quod in corpore humano solutum est, in Annal. Acad. L. B. 1822—1823.
3. ——————— Dissertatio Medica, de Nisu formativo eiusque erroribus, defensa a. d. 2 Iunii MDCCCXXIV. Lugd. Bat. 1824.
4. ——————— de Gallorum Chirurgia observationum sylloge. Lugd. Bat. 1827.
5. ——————— Bijdrage tot de kennis en de beoordeeling van het homoöpathische leerstelsel van SAMUEL HAHNEMANN, in Geneesk. Bijdragen van C. PRUYS V. D. HOEVEN, J. LOGGER enz. II D. bl. 136. Rotterdam 1828.
6. ——————— Korte beschrijving der Mazelen-epidemie, die sedert het begin der maand Maart in de stad Leyden geheerscht heeft, in dezelfde Bijdragen III D. bl. 92—138. Rotterdam 1830.
7. ——————— Geschied- en oordeelkundige Verhandeling over het leerstelsel van den Franschen geneesheer BROUSSAIS. Bekroond en uitgegeven door de Provinciale Commissie van Geneeskundig onderzoek en toevoorzigt in Noord-Holland. Amsterdam 1829.
8. ——————— B. EUSTACHIUS, Ontleedkundige Platen, met verklaring van A. BONN, met Voorberigt. Amsterdam 1830. F°.
9. ——————— Onderzoek naar de doelmatigste inrigting van Sterflijsten, ten dienste van de geneeskunde in het algemeen, en van de geneeskundige staatsregeling in het bijzonder. Bekroond en uitgegeven door de Provinc. Commissie enz. in Noord-Holland. Amsterdam 1831.

10. G. C. B. SURINGAR, Oratio inauguralis, De praeclaro, quod in sensibus integris et exercitatis est, praesidio ad Medicinam discendam, faciendam et perficiendam. Habita a. d. XV Martii MDCCCXXX, quum in Illustri Athenaeo Amstelodamensi Anatomiae, Physiologiae et Chirurgiae professionem solenniter auspicaretur. Amstel. 1830. item in Annal. Acad. L. B. 1829—1830.

11. ——————— Redevoering over het verband tusschen de geschiedenis der Geneeskunde en die der Beschaving. Uitgesproken d. 1 Junij 1831, ter aanvaarding van het Hoogleeraarsambt aan de Klinische School te Amsterdam. Amsterd. 1831.

12. ——————— Verhandeling over den Mensch, als den bewoner van de geheele aarde, en als den beheerscher van al het geschapene. Uitgesproken in het departement Natuurkunde van de Maatschappij Felix Meritis te Amsterdam, d. 22 Nov. 1831. in N. G. VAN KAMPEN's Hollandsch Magazijn van Letteren, Wetensch. en Kunsten. Amsterd. 1832. bl. 229—286.

13. ——————— Epitome Therapiae generalis, in usum discipulorum. Amstelod. 1834. Editio altera. Ibid. 1841.

14. ——————— Institutio de morbis acutis, sive Doctrina inflammationis et febrium. Amstel. 1835. Editio altera. Ibid. 1844.

15. ——————— Isagoge in doctrinam morborum chronicorum. 2 voll. Amstelod. 1837—38.

16. ——————— Merkwaardig geval van Tubercula cerebri (waargenomen in 1839 en beschreven met eene afbeelding) in Verhandelingen van het Genootschap ter bevordering der Genees- en Heelkunde te Amsterdam. Ie D. bl. 1—32. Amsterd. 1848.

17. ——————— Over de inwendige darmbeknelling door ineenschuiving of inkokering (waargenomen in 1840), in dezelfde Verhandelingen. Ibid. bl. 180—240.

18. ——————— (met C. B. TILANUS) Iets over de sterfte in de beide Gasthuizen en over de tegenwoordige inrigting van het Binnen-Gasthuis te Amsterdam. In Archief voor Geneeskunde Ie D. Amsterd. 1841.

19. ——————— Oratio de perficiendo Pharmacologiae studio, qua munus Professoris in Facultate Medica auspicatus est a. d. 17 Iunii 1843. Lugd. Bat. 1843.

20. ——————— In obitu IACOBI CORNELII BROERS. Lugd. Bat. 1847.

21. ——————— Memoria GERARDI SANDIFORT. Lugd. Bat. et Amstel. 1848.

22. ——————— Oratio de Naturae et Literarum studio in Re Medica coniunctissimo, habita a. d. VIII Febr. a. MDCCCL, quum magistratum Academicum solemni ritu deponeret. Lugd. Bat. et Amstel. 1850. item in Annal. Acad. L. B. 1849—1850.

23. G. C. B. SURINGAR, (met MESS en FRENAY) Rapport over de beste methode van onderzoek omtrent de werking der Geneesmiddelen, in Tijdschrift der Nederl. Maatschappij ter bevordering der Geneeskunst, 3e Jaarg. Arnhem 1852. bl. 137—178.

24. ——————— De kunst om wel te sterven, in Bibliotheek voor het Huisgezin. Ie D. Leeuwarden 1856.

25. ——————— De opvoeding der Zintuigen. Eene bijdrage tot de leer van het onderwijs, inzonderheid van de Natuur- en Geneeskundige wetenschappen. Amsterd. 1855.

26. ——————— Bijdragen tot de Geschiedenis van het Geneeskundig Onderwijs aan de Leidsche Hoogeschool (van de stichting der Universiteit in 1575 tot aan den dood van BOERHAAVE, 1738). Twaalf Opstellen, gedrukt in het Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde. Jaargang 1860—1866.

Deze opstellen verschenen onder de volgende afzonderlijke titels:

I. De twee eerste hoogleeraren in de Geneeskunde te Leiden.

II. De Medische Faculteit te Leiden, in het begin der zeventiende eeuw.

III. Over de beoefening der voorbereidende en hulpwetenschappen bij de medische studie aan de Leidsche Hoogeschool, gedurende de eerste halve eeuw van haar bestaan, inzonderheid over den aanvang en de eerste lotgevallen van het botanische onderwijs.

IV. De vroegste geschiedenis van het ontleedkundig onderwijs te Leiden.

V. Stichting der school voor klinisch onderwijs te Leiden, onder HEURNIUS en SCHREVELIUS, in het jaar 1637. Toestand der overige medische studievakken, omstreeks het midden der zeventiende eeuw.

VI. Het geneeskundig onderwijs van ALBERT KIJPER en JOHANNES ANTONIDES VAN DER LINDEN. De ontleedkundige school van JOHANNES VAN HORNE.

VII. Chemiatrische school van SYLVIUS. De verdiensten van dien hoogleeraar als ontleedkundige, en zijn praktisch-geneeskundig onderwijs in het Akademisch Ziekenhuis te Leiden (1658—1672).

VIII. Invloed der Cartesiaansche wijsbegeerte op het natuur- en geneeskundig onderwijs aan de Leidsche Hoogeschool.

IX. De Medische Faculteit te Leiden op het einde der zeventiende en in het begin der achttiende eeuw. LUCAS SCHACHT en diens ambtgenooten. Anatomisch onderwijs van DRELINCOURT, NUCK en BIDLOO.

X. De Leidsche hoogleeraren in de natuurkundige wetenschappen, inzonderheid in de kruid- en scheikunde, na den dood van SYLVIUS en vóór BOERHAAVE's benoeming tot Professor Chemiae (1672—1718).

XI. De Leidsche Geneeskundige Faculteit in het begin der achttiende eeuw. BOERHAAVE en zijne ambtgenooten.

XII. Het theoretisch-geneeskundig onderwijs van BOERHAAVE. De klinische lessen door hem en zijn ambtgenoot HERMAN OOSTERDIJK SCHACHT gegeven.

In de volgende jaargangen van datzelfde Tijdschrift (1866—1870) verschenen nog zes opstellen, tot hetzelfde onderwerp behoorende, onder deze titels:

I. Verval van het klinisch onderwijs na den dood van BOERHAAVE. ADRIAAN VAN ROIJEN als hoogleeraar in de Kruid- en Geneeskunde. Waardering van het Dynamische element in de theoretische leer van GAUBIUS en FREDRIK WINTER. PIETER VAN MUSSCHENBROEK, als hoogleeraar in de Physica.

II. De School van BERNHARD SIEGFRIED ALBINUS.

III. Het bijeenbrengen eener verzameling van natuurlijke voorwerpen voor het Akademisch onderwijs, omstreeks het midden der achttiende eeuw. Eerste afzonderlijke lessen over de Natuurlijke Historie, door den hoogleeraar ALLAMAND, en over de Zoölogie door LE FRANCQ VAN BERKHEY.

IV. Vertegenwoordiging der Pathologische Anatomie door GUALTHERUS VAN DOEVEREN en EDUARD SANDIFORT. Hunne ambtgenooten FREDRIK BERNHARD ALBINUS en DAVID VAN ROIJEN.

V. Herstelling van het klinische onderwijs in 1787. Aankoop van een daarvoor bestemd afzonderlijk gebouw in 1797. De praktisch-geneeskundige lessen van OOSTERDIJK en PARADIJS, benevens de heelkundige kliniek en het praktisch-verloskundig onderwijs van MEINARD SIMON DU PUI. Het theoretisch onderwijs der drie genoemde hoogleeraren.

VI. Het onderwijs in de Natuurkundige Wetenschappen, aan de Leidsche Hoogeschool, gedurende het dertigjarig tijdvak van 1785—1815.

27. Pars supellectilis anatomicae, sive Catalogus speciminum pathologico-anatomicorum, quae in usus privatos a se collecta, praeparata et ordine disposita, Academiae Leidensi vivus donavit G. C. B. SURINGAR, Lugd. Bat. 1866.

ACTA ET GESTA IN SENATU

IN ACADEMIA LUGDUNO-BATAVA.

A. 1873.

Die 2 m. Maii. Clar. S. S. Rosenstein munus auspicatur habita oratione inaugurali, sermone vernaculo, cuius argumentum: *Over den ontwikkelingsgang der wetenschappelijke Geneeskunde.*

Die 4 m. Octobris. Rector ad Senatum refert, se nuper die festo, Briellae celebrato, interfuisse convivio, quo oppidi magistratus Regem Augustissimum exceperunt. Ibi se Academiae Leidensis verbis Regem officiose salutasse. Regem autem ad eam salutationem humanissime respondisse, caram sibi et commendatam semper esse Academiam nostram, in qua ipse olim studiis operam dedisset, cuique utrumque filium erudiendum commisisset. Tum vero Regem sibi Rectori diserte mandasse, ut Senatum certiorem faceret, se Deo volente interfuturum festo saeculari ab Academia mox celebrando. Senatus Regis promissum gratus accepit.

Die 24 m. Octobris. Recitantur literae Curatorum, quibus nuntiatur, viro clar. Van der Boon Mesch, in Facultate Disciplinarum Mathematicarum et Physicarum Professori, valetudinis causa honestum otium esse concessum.

Refert Rector, se die 23 Septembris cum Actuario adiisse viros clar. Simon Thomas et Krieger, ante 25 annos Professores in nostra Academia creatos, iisque Senatus verbis diem festum esse gratulatum.

A. 1874.

Die 15 m. Ianuarii. Luget Senatus obitum viri clar. G. C. B. Suringar, in Facultate Médica Professoris emeriti.

Recitantur literae Curatorum, Senatum certiorem facientium, clar. Oudemans vocationi in nostram Academiam non obtemperavisse.

Candidati quatuor, ex quibus in proximum annum Academicum Rector Magnificus a Rege constituatur, designati sunt viri clar.

A. Heynsius,
I. T. Buys,
I. H. Scholten,
P. van Geer.

Candidati quatuor, ex quibus eligatur novus Actuarius, sunt viri clar.

M. de Vries,
A. E. I. Modderman,
I. A. Boogaard,
A. Kuenen.

Placuit ut novo Rectori Magnifico Assessores adderentur viri clar.

S. Vissering,
L. G. E. Rauwenhoff,
E. Selenka,
R. Fruin.

Die 9 m. Februarii. Recitantur literae Curatorum, Senatum certiorem facientium, in annum Academicum ineuntem e decreto Regio Rectorem Magnificum creatum esse virum clar. A. Heynsius, in Facultate Medica Professorem ordinarium.

Rector cum Senatu communicat, in conventu Rectoris et Assessorum cum Curatoribus habito Actuarium Senatui in annum Academicum ineuntem creatum esse virum clar. M. de Vries.

Rector Magnificus cum Senatu et ceteris Professoribus in Auditorium maius descendit et ex cathedra orationem habet *de Academia Lugduno-Batava libertatis praesidio.*

Mox enarratis Academiae fatis, solemnibus verbis magistratu decedit.

His peractis in senaculum reversi Professores novum Rectorem Magnificum perofficiose salutant.

HET TEGENWOORDIG KARAKTER DER GENEESKUNDE.

REDEVOERING

TER AANVAARDING VAN HET GEWOON HOOGLEERAARSAMBT
AAN DE HOOGESCHOOL TE LEIDEN,

DEN 2den MEI 1873.

UITGESPROKEN

DOOR

SIEGMUND ROSENSTEIN.

EDEL-GROOT-ACHTBARE HEEREN, CURATOREN DER LEIDSCHE HOOGESCHOOL!

WELEDEL-GESTRENGE HEER SECRETARIS VAN HET COLLEGIE VAN CURATOREN!

HOOGGELEERDE HEEREN, RECTOR MAGNIFICUS EN HOOGLEERAREN DEZER HOOGESCHOOL!

EDEL-ACHTBARE HEEREN, AAN WIE HET BESTUUR DEZER GEMEENTE OF DE HANDHAVING DES RECHTS IS TOEVERTROUWD!

WELEERWAARDE HEEREN, LEERAREN VAN DEN GODSDIENST!

WELEDELE ZEERGELEERDE HEEREN, MEESTERS EN DOCTOREN DER WETENSCHAPPEN!

WELEDELE HEEREN, STUDENTEN AAN DEZE HOOGESCHOOL!

GIJ ALLEN, DIE DEZE PLEGTIGHEID MET UWE TEGENWOORDIGHEID VEREERT!

ZEER GEACHTE TOEHOORDERS!

In ieder grooter tijdperk der geschiedenis vertoont niet slechts het staatkundig en maatschappelijk leven, maar ook dat der wetenschap een eigenaardig karakter. In den ouden tijd der Grieken werd hare signatuur bepaald door de wijsbegeerte, in de middeleeuwen door de godgeleerdheid, in den modernen tijd eerst door de herlevende klassieke letteren, en sedert Newton door de natuurwetenschap. Op dit oogenblik beheerscht de richting van deze laatste dermate ieder gebied van het menschelijk denken, dat geen vak van studie aan haren invloed zich kan onttrekken. Zelfs de schijnbaar meest terzijde liggende, zooals b. v. de theologie, zijn gedwongen binnen haren kring te treden. Want, in zoover de godgeleerdheid de oude richting volgt, is toch ook zij genoopt, de scheppingsgeschiedenis des ouden verbonds of de wonderverhalen van het nieuwe,

door veranderde uitlegging in overeenstemming te brengen met de elementen der Geologie en Physica; in zoover zij modern is, op de geschriften, welke den grondslag van het geloof vormen, kritiek uitoefent en den godsdienst in 't geheel als een tijdelijk product van den menschengeest, niet als een openbaringsgesteente opvat, ontleent zij hare analytische methode aan de natuurwetenschap, en beschouwt haar onderwerp met het oog van den natuurvorscher.

De taalkunde is niet slechts, doordien zij van de physiologie den grondslag voor de wetten der klankvorming heeft ontvangen, in nadere betrekking tot de natuurwetenschap gekomen, maar zij heeft door hare linguistische richting, doordien zij de ontwikkelingsgeschiedenis tot beginsel heeft genomen en vergelijkende taalkunde is geworden, zich geheel en al geplaatst op het standpunt der vergelijkende ontleedkunde. In plaats van de logische Grammatica, welke in de klassieke philologie heerschte, heeft nu de genetische zich doen gelden, welke naar de wording van iederen vorm vraagt, en hare ware beteekenis tracht vast te stellen door onderlinge vergelijking der verschillende takken van denzelfden stam, evenals de vergelijkende ontleedkunde de beteekenis van een bepaald orgaan opspoort, door nategaan, welke rol dit in de verschillende dierklassen speelt.

De wijsbegeerte, oorspronkelijk als kosmologie, zelf een tak der reale wetenschap, heeft zich later, met souvereine verachting der werkelijke wereld, op de trotsche ofschoon nevelachtige hoogte der idée geplaatst, en meende, uit haar alleen het heelal te kunnen construeeren. Toch ook zij is nu tot juiste waardeering van het realisme gekomen. Ook zij begrijpt, dat de laatste en hoogste problemen van den menschengeest, de verhouding van kracht en stof, van geest en wereld, de mogelijkheid der zintuigelijke waarneming, het ontstaan der taal, en hoe zij allen mogen heeten die onopgeloste vragen, niet eens kunnen worden bediscussieerd, veel minder beantwoord, zonder uittegaan van de nauwkeurige gegevens der empirische wetenschappen. Slechts op het fondament van het realisme — dat is ook hare bekentenis — kan het idealisme zijnen bouw opvoeren.

In de rechts- en staatswetenschap heeft de omwenteling, welke de maat-

schappij ten gevolge van den invloed der natuurwetenschap ondergaan heeft, door de reusachtige uitbreiding van techniek en nijverheid, door de altijd nieuwe middelen van verkeer geheel nieuwe vormen van wetgeving in 't leven geroepen. Ja, enkele disciplinen, zooals de Staatshuishoudkunde, zijn volgens het oordeel der deskundigen slechts natuurwetenschap toegepast op de maatschappij.

Dat eindelijk de geneeskunde, nadat zij eens begonnen is, wetenschap te worden, als een tak der natuurwetenschap kan worden beschouwd, spreekt van zelf, omdat zij toch het onderwerp, waarmede zij zich bezig houdt, uitsluitend aan de natuur ontleent.

Van alle richtingen dus van het menschelijk denken mag men tegenwoordig wel beweren, dat de natuurwetenschap den magtigsten invloed op dezelve heeft uitgeoefend, en dat haar algemeen karakter van natuurwetenschappelijken aard is. Maar behalve dat algemeene karakter vertoont iedere discipline binnen kleinere tijdperken nog individueele trekken, welke juist op het onderzoek van het oogenblik een eigendommelijken stempel drukken. De richting, waarin op een bepaald gebied van weten op zekeren tijd de gedachten der meeste vorschers zich bewegen, het geestelijk zwaartepunt, als ik zoo mag spreken, waarheen de meest begaafde vertegenwoordigers eener wetenschap graviteeren, bepalen het speciaalkarakter, dat gewoonlijk in zoogenaamde „heerschende ploblemen", of „questions brûlantes", zijne zichtbare uitdrukking vindt. In de Physica b. v. is het oogenblikkelijk kenmerkende speciaalkarakter op den eenen kant het onderzoek naar den zamenhang der verschillende natuurkrachten, het streven om de wet van behoud van energie evenzeer voor licht en warmte, electriciteit en magnetisme aantetoonen, als dit reeds is geschied voor warmte en mechanischen arbeid; en op den anderen kant het opsporen van het mechanisme der verschijnselen. In de scheikunde zien wij de bijzondere richting van onzen tijd in het opzoeken van constructieformules in plaats van de empirische, zoodat de formule geschikt wordt, om niet slechts rekenschap te geven van de quantitative verhouding der bestanddeelen eener verbinding, maar ook van de ligging der atomen, en zoodoende ook het verschil van overigens isomere ligchamen kan worden begrepen, voor welke toch de empirische formule dezelfde is.

En evenzoo nu als in de genoemde disciplinen treden ook in de interne geneeskunde enkele vragen en onderzoekingen tegenwoordig zoo sterk op den voorgrond, dat ook in haar eene bijzondere kenmerkende richting niet te ontkennen valt. Naar het verschil van standpunt, van waar uit men deze richting beschouwt, kan men haar wel de sociale of de aetiologische en therapeutische noemen. Wel is waar, de medicijnen zijn ten allen tijde eene sociale kunst of wetenschap geweest, want de maatschappij wordt immers alleen door een complex van individuen gevormd, en wanneer nu de geneeskunst steeds getracht heeft, het zieke individu te genezen, of het ziekworden te voorkomen, zoo is zij daarmee aan eene sociale taak dienstbaar geweest. En toch, wanneer men let op het kenmerk van het wetenschappelijk onderzoek, is de geneeskunst nu eerst bij uitnemendheid sociaal, nu zij in plaats van hare opmerkzaamheid alleen op het individu te vestigen, zich juist meer bezig houdt met de vragen, welke grootere groepen van individuen aangaan, hetzij de familie als geheel, hetzij het gezamenlijke volk. Dieper en juister misschien wordt deze oogenblikkelijke strooming in verhouding tot de vroegere opgevat, wanneer men de richting der beginnende wetenschappelijke geneeskunde de symptomatische en diagnostische, de tegenwoordige de aetiologische en therapeutische noemt.

Vergunt mij, geachte Hoorders, dat ik, door in korte trekken den ontwikkelingsgang der wetenschappelijke geneeskunde uiteentezetten, hare verschillende phasen, in 't bijzonder haar tegenwoordig karakter in het rechte licht stel.

De geneeskunst is wel haast zoo oud als de menschheid, maar de geneeskunde is eene betrekkelijk zeer jonge wetenschap, wier begin uit de laatste eeuwen dagteekent, wier eigenlijke grondvesting eerst de vrucht van den arbeid onzer eeuw is. Want, zoo hoog wij ook den hippocratischen tijd der geneeskunst mogen waardeeren, hoezeer wij ook mogen verwonderd staan over de nauwkeurigheid der waarneming en over den schat van ervaring, welke in de geschriften der grieksche geneesheeren, vooral in die van Aretäus, ligt opgehoopt, — zij hebben voor onze wetenschap toch niet meer beteekenis dan voor de Botanie of Zoologie de uitsluitend descriptive richting. Wetenschap begint immers eerst met dat

oogenblik, waar de verschijnselen niet slechts, hoe nauwkeurig overigens ook, worden waargenomen, maar waar zij in hun zamenhang worden begrepen, en waar de waarneming zelf niet meer alleen van den subjectiven aanleg van een bepaald individu afhankelijk is, maar door objectieve methoden voor iedereen kan worden mogelijk gemaakt, die niet geheel van verstandelijke vermogens ontbloot is. Om zulk een standpunt te kunnen innemen zijn voor de geneeskunst twee voorwaarden onmisbaar geweest. Men kon er niet aan denken, de ziekteverschijnselen te begrijpen, voordat men het proces van het gezonde leven begreep. En om dit laatste te kunnen verstaan, moest men eerst weten, dat tusschen de krachten, welke zich in het organische leven doen gelden, en die, welke de anorganische wereld beheerschen, geen cardinaal verschil bestond. Men moest de processen in het dierlijk organisme evenzoo volgens physische en scheikundige wetten trachten te verklaren als de kristallisatie. En zoo dachten ook inderdaad reeds meer dan twee eeuwen geleden de beste geneesheeren. De pogingen, welke, naarmate de physische of scheikundige richting op den voorgrond trad, door de Jatrophysici en Jatrochemici gemaakt werden, om de geneeskunst op eene wetenschappelijke leest te schoeien, bewijzen ten duidelijkste dat men destijds zeer wel begreep, waar het uitgangspunt eener geneeskunde moest worden gezocht. De hoofdfout bestond toen alleen daarin, dat men mechanische wetten wilde toepassen op organen, welker zamenstelling men niet genoeg kende, om in hen een substraat voor mechanische werkingen te zien, en door de scheikunde de meest gecompliceerde levensprocessen wilde verklaren, terwijl geene zelf van het wezen der chemische verbinding nog volstrekt geen klaar denkbeeld had. Eerst nadat de ontdekking van Harvey in het algemeen bewustzijn der geneesheeren was overgegaan, nadat Haller het wezen der spiercontractie had leeren kennen, was het mogelijk aan eene verklaring der circulatie langs mechanischen weg te denken, en eerst nadat Lavoisier het wezen der oxydatie had gevonden, kon men de respiratie en hare beteekenis voor het ontstaan der dierlijke warmte langs chemischen weg verstaan. Met den vooruitgang van kennis op het gebied van Physica en scheikunde, met de vermeerderde gelegenheid, door secties van menschenlijken den bouw der organen te bestudeeren, werd de weg ge-

baand voor eene omvattende kennis van het gezonde leven: voor de Physiologie. Maar vooreerst kon de Pathologie, welke tot nog toe alleen empirisch de verschijnselen van ziekzijn had opgevat, nog niet ver met de resultaten der Physiologie komen. Want het gezonde leven kon op zeer menigvuldige wijze veranderd zijn, zonder dat de uiterlijke verschijnselen daarom verschilden; stoornissen van geheel verschillenden aard konden schijnbaar een en hetzelfde ziekteverschijnsel vertoonen. Om de stoornissen der functies in haren zamenhang te begrijpen was het niet voldoende met hare physiologische beteekenis bekend te zijn, maar men moest ook de materieele veranderingen der organen, wier functie gestoord was, nader kennen, met een woord, naast Anatomie en Physiologie moest eerst de pathologische Anatomie het substraat der ziekteverschijnselen aantoonen, voordat het gebouw der wetenschappelijke geneeskunde, al was het ook maar in ruwe trekken, kon worden opgevoerd. Nadat dit geschied was in het begin onzer eeuw, kon het niet anders, of men moest de groote leemte der klinische observatie gevoelen, waardoor eigenlijk iedere verdere vooruitgang onmogelijk was. Er ontbraken objective methoden, welke den geneesheer in staat stelden, ook maar de grove veranderingen van een bepaald orgaan gedurende het leven van den lijder met zekerheid te erkennen. Wel hadden reeds lang van te voren enkele bijzonder begaafde mannen zooals Boerhaave, Sydenham en anderen door hun talent en de nauwkeurigheid hunner observatie de ziekteteekenen zoo goed gewaardeerd, dat zij daaruit met juistheid de veranderingen der organen in vele gevallen konden opmaken, maar van het gros der geneesheeren was nog op het eind der vorige eeuw het oordeel van Molière even treffend als zacht, wanneer hij van den medicus zeide: „Il dit justement le roman de la médecine.” Indien in de hoofden der meesten toen meer dan de „roman der medecijnen” geleefd had, hoe zoude het wel mogelijk geweest zijn, dat Auenbrugger, toen hij het eerst den hechten en voor alle tijden vasten grondslag eener objective methode in de kliniek legde, toch noodig had, in voorrede van zijn boekje, dat op twee en twintig bladzijden meer wetenschap bevat dan gedurende de veertien eeuwen van Galenus tot Harvey geleerd was, te verzekeren: „Detecta circa hoc obiectum non pruritus scribendi, neque speculationum luxuriès sed septennis observatio digessit.

Praevidi autem multum bene, quod scopulos non exiguos subiturus sim, simul ac inventum meum publici iuris fecero." Men was toen nog zoo weinig rijp voor objectieve Diagnostik dat vijftig jaren voorbij moesten gaan, om eerst door het gezag van Corvisart, den lijfarts van Napoleon I, Auenbrugger's ontdekking, als het ware, op nieuw te doen uitkomen. Gelukkig, dat naast Corvisart het genie van Bichat en Laennec zamenwerkte, om niet slechts de methode van Auenbrugger aantevullen, maar er ook nieuwe bijtevoegen, waardoor de kennis der veranderingen der borstorganen, bijna tot de grens van volstrekte zekerheid, mogelijk werd. Nadat nu eens objective methoden voor eene reeks van organen gevonden waren, sloot zich daaraan, als van zelf de taak, eenerzijds dergelijke ook voor de overige organen te vinden en anderzijds de teekenen, welke van physischen aard waren door physische wetten in hunne wording te willen verklaren. Het streven daarnaar vervulde gedurende de eerste decennien onzer eeuw meer dan iets anders de wetenschappelijke geneesheeren. Maar ook daarmee, al kon men zelfs dit doel bereiken, was nog niet beantwoord aan de eischen, welke de intusschen plaats grijpende ontwikkeling der hulpwetenschappen aan den klinicus stelde. De anatomie kon immers niet volstaan met de kennis van een orgaan in zijn geheel, maar moest nauwkeurig ook de fijnere zamenstelling nagaan, aan hare zijde kwam de histiologie; de Physiologie was niet bevredigd met de kennis der meest algemeene processen, maar moest het proces, in spier en zenuw, in bloed en lymfe en détail opsporen, zij moest organophysika en organochemie worden; en de pathologische anatomie kon zich niet meer beperken tot de kennis der grove ziekelijke veranderingen van een orgaan, maar moest pathologische histiologie worden. Hieruit volgde voor de kliniek natuurlijk de taak, de nu objectief aantetoonen functiestoornis ook in verband te brengen, niet slechts met de materieele veranderingen van een orgaan in zijn geheel, maar met die der weefselbestanddeelen. Om dit veranderde standpunt der kliniek duidelijk te maken, en het in elkander grijpen van physiologie, pathologische anatomie en histiologie aantetoonen, zal één voorbeeld voldoende zijn. Als eene niet zeldzame kwaal zien wij zwakheid en onzekerheid der beweging, ofschoon de eigenlijke spierkracht niet bijzonder verminderd is. Als oorzaak dezer kwaal heeft de pathologische

anatomie veranderingen der achterstrengen van het ruggemerg aangetoond. De zamenhang tusschen deze verandering en de ziekteverschijnselen kon niet worden begrepen, omdat men de achterstrengen van het ruggemerg slechts als geleidingsbanen van het gevoel kende, en de klinische observatie toch de stoornis der beweging op den voorgrond stelde. De physiologie gaf intusschen den sleutel. Want zij bewees, dat juist het gevoel, namelijk dat van de spanning onzer spieren, waardoor wij ons van de mate der krachtsinspanning, welke voor ieder beweging noodig is, bewust worden, de ware regulator der coordinatie is, en dat zoodoende stoornissen van het gevoel noodzakelijk stoornissen der beweging ten gevolge moesten hebben. De nauwkeurige klinische observatie kon de waarheid van dezen zamenhang ook steunen, doordat zij vermindering van het gevoel als een der eerste ziekteverschijnselen aanwees. Nu toonde de pathologische histiologie verder, dat slechts eene eigenaardige verandering der achterstrengen, de zoogenaamde grijze degeneratie, dergelijke verschijnselen te weeg bracht, en onderscheidde van dezen toestand dien der eenvoudige ontsteking, der Sclerose enz. Ten gevolge daarvan is in ieder enkel geval de klinische vraag ook niet meer, of er aandoening van het ruggemerg bestaat, maar van welken aard deze is, of ontsteking, of grijze degeneratie, en hoever zich deze uitstrekt, enz.

Wij zagen dus, dat in het begin, nadat Anatomie, Physiologie en pathologische Anatomie den grond gelegd hadden, de wetenschappelijke geneeskunde de taak vervulde door objective teekenen den groven toestand der orgaanveranderingen gedurende het leven van den lijder te erkennen, en dat zij dan streefde, ook de veranderingen der weefselelementen, en den aard van het ziekteproces door zekere objective teekenen te kunnen beoordeelen. Aan deze laatste taak, welke ik gezamenlijk met de eerste, de symptomatische en diagnostische noem, werkt ook onze tijd nog met alle kracht mee. Maar zij treedt tegenover andere problemen toch meer op den achtergrond. Want meer dan in de eerste decennien begrijpen wij nu, dat de kennis der ziekteverschijnselen ook tot in hare meest fijne details slechts de eerste trap is voor het doel, dat wij beoogen. Wij willen zieken genezen. En hiervoor missen wij nog de noodzakelijkste gegevens, zoolang wij niet de ziekteoorzaken kennen, en niet de werking

der geneesmiddelen. Wij moeten de veranderde omstandigheden leeren kennen, waaronder de materieele veranderingen van een orgaan plaats grijpen, wier gevolg de veranderde functie is. Juist dit onderzoek heeft de vorschers in den laatsten tijd overwegend bezig gehouden, en hunne pogingen belooven helder licht voor een nog zoo duister terrein. Wanneer men de oorzaken der ziekte wil nagaan is de eenvoudige observatie van enkele ziekten volstrekt ontoereikend. De verhoudingen, waaronder wij leven, zoowel de materieele als de psychische, zijn veel te menigvuldig en te zeer gecompliceerd, om met zekerheid de ziekmakende momenten te kunnen isoleeren. En waar de kennis der oorzaak op het gezegde van den lijder moet baseeren, of op hetgeen wij onmiddelijk waarnemen, op zoogenaamde ondervinding, daar komen wij stellig niet verder dan tot het stadium van den roman. Maar er staan twee andere wegen voor ons open, om werkelijk wetenschappelijke resultaten te erlangen. De eene is het experimenteele onderzoek, de andere het historisch geographische. Het laatste, dat zeker te weinig gewaardeerd wordt, geeft belangrijke resultaten. Om maar een voorbeeld aan te voeren, dat juist betrekking heeft op het ziekzijn van geheele families, noem ik de longtering. Wie spreekt niet onder leeken en deskundigen van den invloed der koude op het ontstaan der tering? En wat toont het historisch geographische onderzoek? Niets anders, dan dat de gemiddelde temperatuur geheel en al zonder invloed is op de frequentie der teringlijders. In Copenhagen en op Malta is de mortaliteit der bevolking aan tering dezelfde. Veel meer invloed dan de gemiddelde temperatuur oefent het herhaalde en plotselinge springen van lage tot hooge thermometerstanden en omgekeerd op een en dezelfde plaats. Toch het meest doet zich als klimatisch Causaalmoment gelden datgene, waaraan stellig de minsten gedacht hebben, de vochtigheid der lucht en, waarvan deze grootendeels afhangt, die van den bodem. De kennis van dit moment als een der aetiologische — want feitelijk werkt een reeks van oorzaken gezamenlijk — is de aanleiding geweest dat de engelsche geneesheer Buchanan de proef genomen heeft, door draineeren van enkele bijzonder vochtige plaatsen de frequentie der teringlijders aldaar te verminderen. En hij is hierin geslaagd.

Dit eene voorbeeld is wel voldoende, om te bewijzen hoe de historisch

geographische methode de kennis der aetiologie bevordert. En terwijl zij de gemeenschappelijke voorwaarden opzoekt, waaronder op verschillende tijden en op verschillende plaatsen bepaalde ziekelijke aandoeningen worden gevonden, tracht de wetenschap door het experiment, uit de menigvuldige condities, welke de ondervinding als waarschijnlijk aantoont, eene of meer te isoleeren en haren invloed op het dierlijke organisme te constateeren.

De experimenteele methode, door John Hunter het eerst op de Pathologie toegepast, door Virchow, Traube, Kussmaul en anderen op klassieke wijze verder ontwikkeld, heeft naar alle zijden der ziekteleer, ook wat aangaat de symptomatologie nieuw licht verspreid. Maar den grootsten invloed heeft zij uitgeoefend op het vaststellen eener feitelijke aetiologie en eener rationeele Therapie. Denken wij slechts weer aan het vroeger gekozen voorbeeld, de longtering, zoo kan gezegd worden, dat het experiment heeft weggenomen het specifieke karakter, dat Laennec haar had toegekend, en waardoor zij als ongeneeslijk voor altijd werd beschouwd. Er is zelfs op het oogenblik de indentiteit van Tuberculose bij den mensch met de „Perlsucht" van het rundvee in de hoogste mate waarschijnlijk gemaakt en daardoor eene veelbeteekende perspectief geopend voor den zamenhang tusschen de kunstmatige voeding der kinderen met koemelk en de verspreiding der Tuberculose. Toch wil ik dit voorbeeld niet breeder uitmeten, om liever den weg te kunnen aantoonen, langs welken het aetiologisch onderzoek op dit oogenblik wordt ingesteld met betrekking tot besmettelijke ziekten, welke onze belangstelling in zoo hooge mate verdienen, omdat wij, zoodra zij er eens zijn, helaas zoo machteloos tegenover haar staan, en aan hare uitbreiding paal noch perk kunnen stellen.

Uit de verschijnselen, welke de meesten dezer ziekten vertoonen, hadden leeken en geneesheeren reeds lang den indruk gekregen dat zij ten eenenmale het karakter van vergiftigingen dragen. De aard van het vergif werd slechts verschillend beoordeeld, naarmate de toestand der algemeene en der geneeskundige beschaving in 't bijzonder wisselde. Of men de pijlen van Apollo beschuldigde, of eene ongewone constellatie der sterren, of een algemeen bederf der lucht — onverschillig, de gedachte aan een

vergif als oorzaak gaat als een roode draad door alle deze beschouwingen. Ja, een romeinsche schrijver, Varro, heeft reeds dat gesupponeerde vergif als van dierlijken aard beschreven. En dezelfde gedachte, ofschoon in de middeleeuwen als te materieel op den achtergrond geschoven, herleefde met nieuwe kracht, toen Leeuwenhoek door het microscoop de wereld der kleinste organismen deed zien. Een vaste bodem intusschen werd voor dit denkbeeld eerst gewonnen, toen men uit den aard der verspreiding en uit het beloop der epidemische ziekten met logische noodzakelijkheid 't gevolg moest trekken, dat de oorzaak een specifiek en wel een georganiseerd vergif moest zijn. Het specifike van het vergif bleek met evidentie uit de klinische waarneming, welke en het beloop der koorts, en de volgorde der verschillende stadien, en de vergezellende aandoeningen der huid in ieder enkel geval op eene geheel en al wettige wijze zag optreden. En dat het vergif van zulken aard moest zijn, dat het zich binnen het organisme van den lijder kon vermenigvuldigen, blijkt uit de vergelijking der werking van dit vergif met die van anderen aard. Wanneer b. v. honderd menschen door het gebruik van Vanille-ijs, hetgeen bij ongeluk arsenicumhoudend was, vergiftigd worden, dan treedt de werking onmiddelijk op en blijft beperkt tot degenen, die van het ijs gebruikt hebben. Hoe anders is de werking van het pokvergif! Een lijder besmet honderden en duizenden, maar de werking vertoont zich niet onmiddelijk, eerst na verloop van eenigen tijd. Hoe zou men dit verklaren? Bij het scheikundig proces der gisting worden ook door de kleinste hoeveelheden van ferment splitsingen en omzettingen van groote massa's tot stand gebracht. Wat was dus natuurlijker dan dat zoolang Liebig's meening over het ferment geldig was, men ook in het Contagium eene „in omzetting verkeerende albumineuse substantie" zag?

Maar nu Pasteur bewezen heeft, dat de gisting het product is van den arbeid van levendige organismen, nu heeft natuurlijk de vraag of het Contagium, òf eene soort van ferment òf een georganiseerd wezen is, geenen zin meer, want het ferment zelf is als georganiseerd erkend. De gedachte ligt nu voor de hand, dat ook het Contagium misschien tot dezelfde soort van Organismen zal behooren als het ferment d. i., zooals Ferdinand Cohen ze onlangs gekarakteriseerd heeft, tot die „chlorophyl-

vrije cellen, van verschillende gedaante, welke zich vermeerderen door dwarsdeeling en of geïsoleerd of in families van cellen gegroupeerd vegeteeren" met een woord dat het tot de Bacterien zou behooren. De eerste verwezenlijking dezer gedachte komt aan Davaine toe. Wel hadden reeds voor hem Pollender en Brauell in het bloed van dieren, welke door miltvuur waren aangetast, gedurende het leven staafvormige ligchaampjes gezien, maar eerst Davaine, onder den invloed der onderzoekingen van Pasteur staande, vindiceerde voor hen de rol der ziekteoorzaak. Door eene reeks van proeven, welke, ofschoon veel bestreden, toch niet weerlegd zijn, toonde hij de aetiologische beteekenis dezer organismen, der door hem zoogenoemden Bacteridien, aan. En zijne proeven verscherpten de opmerkzaamheid, waarmee nu bloed en organen met betrekking tot de aanwezigheid van Bacterien onderzocht werden. In het eerst, toen Hallier met den vurigen ijver eens apostels der parasitenleer in het bloed van iedereen, die eene besmettelijke ziekte had, kogelbalterien, den van hem zoogenaamden miçrococcus zag, scheen het werkelijk, als of voor Pokken en Typhus, voor Roodvonk en Cholera het Contagium ad oculos gedemonstreerd was. Zoover is het nu voorloopig wel nog niet gekomen, want naar het oordeel der meest bevoegde deskundigen heeft Hallier sich erg vergist, wanneer hij uit ieder schimmel micrococcen laat voortspruiten, en in iedere cel, hoe ook in het bloed gekomen, kogelbacterien ziet, maar dit mag toch als resultaat van een nauwkeurig en onbevooroordeeld onderzoek worden beschouwd dat in den inhoud der Vaccine en Variolapuisten, in het diphteritisch beslag der slijmvliezen, en in de etterhaarden der Pyaemischen en Septicaemischen constant Bacterien worden gevonden. En dat het voorkomen dezer organismen in de genoemde toestanden in zeer nauwen zamenhang met de ziekte zelf staat heeft het experiment mijns inziens bewezen. Want nadat men, naar de voorgang van Cheauveau, door filtratie, of, door de bacterien houdende vloeistof te laten bevriezen en weer ontdooijen, de Bacterien van de vloeistof heeft gescheiden, is men er in geslaagd door inenten van de Bacterien alleen ziekteverschijnselen bij dieren tot stand te brengen, welke wat Diphteritis en Pyaemie aangaat — beantwoorden aan die van den mensch. Hieruit volgt voor de Diphterie in allen gevalle dat de Bacterien als dragers van de smetstof mogen wor-

den aangezien, en zoo mede ook als mid jke ziekteoorzaak, al weten wij ook niet hoe zij werken. Maar daar blijkt nog niet, dat in hen ook de laatste en primaire ziekteoorzaak n en worden gezocht. Want de mogelijkheid bestond, dat zij zelf eers nder den invloed der specifieke, nog niet nader gekende oorzaak, in het ligchaam zich ontwikkelen, en door impraegnatie met stoffen, welke door filtratie niet te scheiden zijn, vergiftig worden. Doch hoe zou dat mogelijk zijn? dan moesten de Bacterien spontaan kunnen ontstaan! Maar het spontane ontstaan van organismen wordt door de wetenschap ontkend. De oude strijd van Needham en Spallanzani is lang door Pasteur beslist! Neen, verre van daar! De proeven van Bastian, welke de mogelijkheid der generatie aequivoca aantoonen, zijn door Bourdon Sanderson, die ze eerst zelf heeft bestreden, en door Huizinga, die scherpere controlproeven heeft bijgevoegd, wel degelijk bevestigd, zoodat de cardinale vraag der Abiogenese alles behalve beslist is. Daarom meen ik, dat zoolang men aan een spontaan ontstaan der Bacterien in weefsel en bloed kan denken, men ook bij de genoemde ziektetoestanden niet aanstonds eene primaire beteekenis voor hen mag in aanspraak nemen, dat men in de Bacterien voorloopig wel de dragers van de smetstof mag zien, en zoodoende de middelijke, maar nog niet de onmiddelijke ziekteoorzaak. Met opzet zeide ik zoo pas „bij de genoemde ziektetoestanden" want slechts voor deze is in 't geheel de aanwezigheid van den micrococcus bewezen. Juist bij die ziekten, welker oorzaak wij nu reeds het liefst mochten kennen, bij Typhus en Cholera, is van parasitairen oorsprong, zoo zeer hij ook waarschijnlijk is, nog hoegenaamd niets zekers bekend. Zelfs is de vraag nog controvers, en alles behalve beslist, of zij in 't geheel contagieus zijn. Iedereen kan daaromtrent wel eene meening hebben en ze des noods ook met klem uitspreken, maar wetenschappelijke zekerheid bestaat er niet. Daarom kan bij Typhus en Cholera ook nog niet de vraag naar den aard van het Contagium worden bediscussieerd, maar er moeten eerst door verdere observatie alle nevenoorzaken worden nagegaan, welke het ontstaan en de verspeiding dezer ziekten bevorderen, om uit de coincidentie van een en ander, zooals b. v. uit de voor enkele steden als Munchen en Berlijn met zekerheid aangetoonde overeenkomst in schommeling van den stand van het grond-

water en de frequentie van den Typhus, de mogelijkheid van zamenhang tusschen beide met zekerheid te kunnen aannemen. Voorloopig moeten wij, wat Typhus en Cholera betreft, voldaan zijn met de kennis van den weg, langs welken wij mogen hopen zekere resultaten te verkrijgen. Want nu reeds valt nauwelijks meer te twijfelen, dat het overigens nog niet nader gekende Typhusvergif in niet weinig gevallen middels het drinkwater in het menschelijke ligchaam wordt ingevoerd, en verder onderzoek zal zeker nog andere wegen der verspreiding leeren kennen. Maar verheugen mogen wij ons over het weinige zekere dat wij aangaande andere toestanden reeds hebben erlangd. En dit kunnen wij te meer, omdat de winst, welken de therapie nu reeds uit dergelijke onderzoekingen heeft getrokken, niet gering is. Voor de diphterie toch mogen wij dientengevolge aannemen, dat deze ziekte oorspronkelijk van localen aard is en door locale toepassing van geneesmiddelen, welke direct op het protoplasma werken, zal kunnen worden bestreden. Ja, de geheele leer der desinfectie is uit de genoemde onderzoekingen van aetiologischen aard geboren.

In het beginsel der locale toepassing van geneesmiddelen bij locale aandoening, dat in zoo nauwen zamenhang met de aetiologische onderzoekingen staat, vertoont zich een der voornaamste bewijzen van vooruitgang van onzen tijd ook op het gebied der Therapie. Juist de wetenschappelijke geneeskunde had naast het licht, dat zij over Diagnostik en Symptomatologie verspreidde in het begin ook eene diepe schaduw op de Therapie geworpen. De kennis der materieele orgaanveranderingen als oorzaak der functiestoornissen op de eene zijde, en die van het cyclische beloop veler ziekten op de andere zijde had tot gevolg dat men aan eene geneeskunst geheel wanhoopte. Natuurlijk, de zoogenaamde zuivere ondervinding, welke zich steeds binnen de nauwe grenzen van het subjectivisme bewoog en met weinige uitzonderingen slechts op de denkbeeldige gevolgtrekking van „post hoc ergo propter hoc" steunde, kon geenen geneesheer meer bevredigen die eens objective methoden voor de diagnose had leeren kennen. Maar het nihilisme was gelukkig alleen een overgangsstadium. Nadat door de meer nauwkeurige diagnose de mogelijkheid gegeven was, het ziektebeeld objectief optevatten, en zoodoende de voorwaarden scherper te praeciseeren waaronder een geneesmiddel zijne

werking ontvouwt, kon ook de Empirie de haar in waarheid toekomende rol vervullen. Al wist men nog niet op welke wijze het middel werkt, men kon nu ten minste bepaald zeggen, in welk geval het werkt. En daarmede heeft men in onzen tijd den grondslag gewonnen ook voor eene objectieve Therapie. De wegen, langs welke deze zal worden geboren, zijn reeds door enkele met gelukkig gevolg betreden. Het experimenteele onderzoek naar de physiologische werking van een geneesmiddel, de vergelijking der resultaten daarvan met die der kliniesche observatie en ondervinding, en de locale toepassing van het middel tegen de locale stoornis, dat zijn de bronnen, waaruit de moderne therapie hare kracht put. Haar ideaal zal zij bereiken, wanneer zij in verband met de vorderingen der aetiologie, zich zelf zal hebben overbodig gemaakt, en in plaats van Therapie er slechts nog sprake zal zijn van Prophylaxis en Hygieine. Dat worden de medecijnen der toekomst. Lang zal nog de weg daarheen zijn — maar het tegenwoordig karakter onzer wetenschap geeft ons de hoop, dat ook dit doel niet onbereikbaar zal blijven.

Edel Grootachtbare Heeren Curatoren!

Toen 's Konings keuze mij riep tot dezen leerstoel, heb ik wel een oogenblik geaarzeld, daaraan gevolg te geven. Want èn dankbaarheid jegens Groningen, waar ik het eerst Nederlandsche gastvrijheid in zoo hooge mate heb genoten, èn eigenbelang ontraadden mij dat beroep aan te nemen. Maar zwaarder dan beiden woog bij mij de gedachte, dat ik aan deze hoogeschool, welke onder Uwe aegide den leeraar zoo ruime hulpmiddelen voor het onderwijs aanbiedt, beter en op grootere schaal in staat zou zijn, mijne krachten ten dienste van diegenen te stellen, welke de hoop en de toekomst der maatschappij zijn. Deze bekentenis meen ik op dit oogenblik te moeten afleggen. Want ik begrijp wel, dat Gij, die met angstvallige liefde voor de belangen dezer universiteit waakt, niet geheel zonder zorg door een ander de plaats zult zien innemen van mijnen hooggeschatten voorganger, van Evers, wiens ijver voor het onderwijs, wiens liefde voor zijne leerlingen, wiens hart voor de lijders door allen hoog

gewaardeerd zijn. Nu dan, moge mijne kracht ook te kort schieten, om het verlies te doen vergeten, de opvatting welke mij deed besluiten een ambt aan deze hoogeschool te aanvaarden, zal U eene waarborg zijn, dat mijn wil goed is. Vergunt mij dan ook mij in uwe genegenheid en hulp aan te bevelen, waar ik zulks in 't belang van het onderwijs mocht noodig hebben. Persoonlijke belangen zijn mij vreemd in dezen, daarom vertrouw ik met zekerheid, op uwe ondersteuning te mogen rekenen.

Hooggeachte Ambtgenooten! Schamen zoude ik mij indien ik tegenover U, mannen der wetenschap, op deze plaats eene phrase durfde uittespreken. In den vollen zin van het woord is het daarom gemeend, wanneer ik zeg, dat ik het mij tot eene eer reken, in Uwen kring te worden opgenomen, eenen kring, waarin mannen van europeeschen naam zitten, mannen op wier voorbeeld ook de ambtgenoot met eerbied ziet, wel begrijpende, „si duo faciunt idem, non est idem." Neemt mij dan als eenen strevenden welwillend op. Van u, waarde Collega's der medische faculteit, durf in meer dan welwillenheid te vragen. Gesteund door de blijken van hartelijkheid, die ik reeds van enkelen Uwer heb ontvangen, hoop ik eens Uwe vriendschap te verwerven, maar nu reeds vraag ik collegialiteit. Daaronder versta ik niet dat Extract van burgerlijke beleefdheid, 't welk in de fatsoenlijke maatschappij door den een aan den ander wordt aangeboden, om mogelijkst gemakkelijk den weg naast elkander te vinden, maar het werken met en op elkander. In dien zin kom ik als collega tot U en hoop ik te leven met U.

Weledele Heeren Studenten! Sedert meer dan tien jaren geniet ik nu het voorrecht dagelijks met studenten om te gaan, en steeds op nieuw werd mij de waarheid bevestigd van het gezegde van een oosterschen wijsgeer: Veel heb ik geleerd van mijne leermeesters, meer van mijne vrienden, het meeste van mijne leerlingen. Ook bij U hoop ik deselfde ondervinding op te doen. Maar wat is het dan, dat de oudere van dagen van U zal kunnen leeren? Niet wetenschap, noch kennis; maar de voorwaarde van beiden — den idealen zin. Deze is het eigendom der jongelingschap, want Gij alleen kunt onbekommerd om de beslommeringen van het practische leven U geheel en al toewijden aan de wetenschap; en hoe meer Gij dit doet, hoe minder Gij bij Uwe studien door nevengedachten

aan de uiterlijke eischen geleid wordt, welke later de Staat van U zal vorderen, des te beter zult gij voldoen. Laat ons zoo zamenwerken, dat een doel ons allen voor oogen moge staan, dat wij zoo kundig mogelijk zoeken te worden, ten einde de kennis te vermeerderen ten dienste der menschheid. Moge het mij gegeven zijn in U dat heilige vuur aan te wakkeren, dat de ziel moet zijn van den medicus, wiens geheele leven een offerdienst is aan de menschheid, en moge ik van U terug ontvangen, wat ik tot U breng, — toegenegenheid en vriendschap!

SERIES LECTIONUM,

IN

ACADEMIA LUGDUNO-BATAVA

HABENDARUM, POST FERIAS AESTIVAS ANNI CIOIOCCCLXXIII.

FACULTAS PHILOSOPHIAE THEORETICAE ET LITERARUM HUMANIORUM.

M. DE VRIES Linguam literasque patrias explicabit, diebus Lunae, Martis et Mercurii, ... hora II.

Linguam literasque patrias medii aevi explicabit, diebus Martis et Iovis, ... III.

Linguam literasque patrias saeculi XVII explicabit, die Iovis, XII.

De lingua patria pure et eleganter scribenda aget, additis exercitiis practicis, horis postea constituendis.

Carminum medii aevi interpretationem criticam provectiores docebit, die Iovis, ... II.

Linguam Gothicam tradet, die Lunae, ... III,
et die Iovis, ... I.

Linguam Anglo-Saxonicam et Veterem Frisicam tradet, diebus et horis auditoribus commodis.

A. RUTGERS Iesaiae et Ieremiae *Vaticinia*, *Proverb.* librum et *Psalmos* selectos interpretabitur, diebus Lunae et Martis, . . . IX,
et die Mercurii, ... VIII.

Linguae Hebraeae grammaticam docebit, diebus Lunae, Martis et Iovis, ... VIII.

Primum Samuëlis *librum* cursoria lectione tractabit, die Lunae, hora I, et die Iovis, ... IX.

Antiquitates Israëlitarum explicabit, diebus Lunae, Martis et Mercurii, ... XII.

I. H. STUFFKEN, per aetatem immunis, quantum vires sinent, Academicae iuventuti prodesse conabitur.

C. G. COBET interpretabitur Demosthenem *de Corona* et Platonis *Symposium*, diebus Lunae, Martis et Mercurii, ... X.

Antiquitates Romanas docebit, diebus Lunae, Martis et Mercurii, ... XII.

Cum paulo provectioribus Antiquitatum Romanarum causa leget Tacitum et Suetonium, diebus Iovis et Veneris, . . II.

Scholas Paedagogicas habebit, diebus Martis et Iovis, . . . II.

Artem metricam tradet, diebus Veneris et Saturni, ... I.

Scriptores Graecos cursoria lectione tractabit, die Martis, hora vespertina, ... VIII—X.

Initia Palaeographiae Graecae candidatis Litterarum explicabit, die Saturni, ... IX.

R. P. A. DOZY Historiam universalem explicabit, diebus Lunae, Martis et Mercurii, ... XI.

Varios locos historiae aevi medii et historiae recentioris exponet, diebus Lunae et Martis, ... XII.

R. FRUIN Historiam Patriae tradet, diebus Mercurii, Iovis et Veneris, ... I.

Historiam politicam Belgii foederati exponet, diebus Iovis et Veneris, ... XI.

W. G. PLUYGERS interpretabitur Sallustium, Ciceronis *Or. in Verrem*, Act. II, L. V. (rec. C. L. Kaiser) et Livium, diebus Lunae, Martis et Mercurii, ... IX.

Antiquitates Graecas docebit, die Iovis, ... IX—XI.

Scriptorum Latinorum selectos locos Philologorum iunioribus explicabit, diebus Lunae et Mercurii, ... II.

Veteres membranas Latinas cum provectioribus tractabit, die Martis, ... II—IV.

H. KERN Grammaticam Sanscritam docebit, die Saturni, ... hora XI—I.
Kumâra-sambhavam et Atharva-vedam cum provectioribus leget, die Saturni, ... I—III.
Zend-Avestam interpretabitur horis auditoribus commodis.
Grammaticam comparatam tradet, diebus Mercurii et Veneris, III.

M. I. DE GOEJE Literas Arabicas, Chaldaïcas et Syriacas docebit, die Iovis, ... II,
et die Veneris, ... I et II.
Chrestomathiam Wrightii et Mas'udíum leget cum provectioribus, die Iovis, hora vespertina, ... VI—VIII.
Al-Mobarradum et Harírium explicabit librosque manuscriptos tractabit, die Veneris, hora vespertina, ... VI—IX.
Koranum et scriptorum Arabicorum locos selectos interpretabitur, die Saturni, ... I—IV.

I. P. N. LAND, Logicam docebit, die Martis, ... I,
die Iovis, ... XI,
et die Veneris, ... XII.
Metaphysices q. d. apud Veteres historiam enarrabit, diebus Martis et Mercurii, ... X,
et die Veneris, ... I.
Scriptores Syriacos provectioribus interpretabitur, hora vespertina posthac indicanda.

FACULTAS MEDICA.

A. E. SIMON THOMAS Theoriam artis obstetriciae exponet, diebus Martis, Iovis et Saturni, ... IX.
Exercitationibus clinicis, in Nosocomio academico habendis, vacabit diebus Lunae, Mercurii et Veneris, ... IX.
Doctrinam Operationum tradet, et Operationibus obstetriciis, tum in pelvi factitia, tum in cadavere instituendis, praeërit, die Mercurii, ... I.
Gynaecologiae et Gynaecopathologiae capita selecta tradet, die Lunae, ... I.

Praxin obstetriciam, tum in Nosocomio academico, tum in Policlinico obstetricio, quoties necesse erit, moderabitur.

A. HEYNSIUS Physiologiam specialem docebit, diebus Lunae, Martis, Mercurii, Iovis et Veneris, ... hora X.

Exercitiis practicis, experimentis et indagationibus physiologicis in laboratorio quotidie praeërit.

Exercitiis practicis in microscopii usu praeërit, diebus Mercurii et Iovis, ... II.

I. A. BOOGAARD Anatomiam pathologicam docebit, die Martis, . . XI,
et die Iovis . . . . II—IV.

Pathologiam generalem docebit, diebus Lunae, Mercurii et Veneris, ... XI.

Hygienis capita selecta tradet, die Iovis, ... XI.

T. ZAAIJER Anatomiam systematicam, microscopicam et topographicam docebit, diebus Lunae, Martis, Mercurii, Iovis et Veneris, ... IX.

Methodum secandi cadavera, quotidie hiberno tempore.

M. POLANO Chirurgiam docebit, diebus Lunae, Mercurii et Veneris, IX.

Exercitiis clinicis et policlinicis praeërit quotidie, ... XII—II.

Operationes chirurgicas demonstrabit, diebus et horis postea indicandis.

Medicinam forensem docebit, diebus Martis, Iovis et Saturni, III.

D. DOYER, Prof. extraord., Ophthalmologiam docebit, diebus Lunae, Mercurii et Veneris, ... II.

Institutioni clinicae et policlinicae praeërit, quotidie, ... IX.

In ophthalmoscopii usu discipulos exercebit, mensium hiemalium tempore, singulis diebus Martis, hora vespertina, VI.

G. D. L. HUET Exercitationibus clinicis in Nosocomio praeërit, diebus Lunae, Martis, Mercurii, Iovis et Veneris, ... XI.

Pharmacologiam docebit, diebus Lunae, Mercurii et Veneris, XII.

S. S. ROSENSTEIN Exercitationibus clinicis, in Nosocomio habendis, vacabit, diebus Lunae, Mercurii et Veneris, ... X.

Praxin medicam in policlinico moderabitur, diebus Martis, Iovis et Saturni, ... IX.

Artem diagnosticam, cum capitibus selectis Pathologiae specialis coniunctam, docebit, diebus Lunae, Mercurii et Veneris; . . . . hora III.

FACULTAS IURIDICA.

I. DE WAL, Emeritus, commilitonum studia iuvare lubens perget.

S. VISSERING Statisticam Patriae explicabit, diebus Lunae, Martis et Mercurii, ... XI.

Historiam Europae diplomaticam, iisdem diebus, ... IX.

Oeconomiam politicam, die Iovis, ... IX et XI,

et die Veneris, ... IX.

R. VAN BONEVAL FAURE Ius Civile hodiernum interpretabitur, diebus Lunae, Martis, Mercurii et Iovis, ... XII.

Legem Iudiciorum privatorum, additis exercitationibus forensibus, die Lunae, ... X.

et diebus Iovis et Veneris, ... I.

Ius Mercatorium, diebus Lunae, Martis et Mercurii, ... I.

I. E. GOUDSMIT Interpretabitur Iustiniani *Institutiones*, diebus Lunae, Martis et Mercurii, ... I,

et diebus Iovis, Veneris et Saturni, ... IX.

Tractabit Pandectarum partem generalem, secundum systema a se editum, diebus Lunae, Martis et Mercurii. Die Veneris interpretabitur Librum quadragesimum sextum Digestorum, II.

Historiam Iuris Romani enarrabit, diebus Iovis, Veneris et Saturni, ... X.

Disputandi exercitia moderabitur, diebus et horis auditoribus commodis.

I. T. BUIJS tradet ius gentium, diebus Lunae, Martis et Mercurii, XI.

Philosophiam iuris, iisdem diebus, ... XII.

Ius publicum, diebus Iovis et Veneris, ... X,

et die Saturni, ... XI.

A. E. I. MODDERMAN Ius criminale docebit, diebus Martis, Mercurii et Saturni, ... X,

et die Veneris, ... XII.

Methodum procedendi in causis criminalibus, diebus Iovis, hora II,
Veneris, ... XI,
et Saturni, ... IX.
Tractabit Encyclopaediam et Methodologiam Iurisprudentiae,
diebus Martis et Mercurii, ... II,
et Iovis, ... XI.

FACULTAS THEOLOGICA.

I. H. SCHOLTEN Theologiae biblicam praesertim N. T. exponet,
duce Compendio a se edito, die Lunae, ... I,
die Martis, ... XI,
die Iovis, ... XII—II.
Historiam philosophiae, praesertim antiquae, tradet, die Martis, I,
et Veneris, ... XI—I.
A. KUENEN Christianam Morum doctrinam exponet, die Mercurii, XI,
et die Iovis, ... X—XII.
Historiam librorum V. Foederis enarrabit, die Lunae, . . . X,
et die Mercurii, ... I.
Historiae Israëlitarum capita selecta tractabit, die Veneris, X.
De rebus theologicis cum provectioribus aget, hora vespertina postea indicanda.
I. I. PRINS Epistolam Pauli ad Romanos interpretabitur, diebus
Mercurii, Iovis et Veneris, ... IX.
Theologiae Practicae partem catecheticam, ecclesiasticam et
pastoralem tractabit, diebus Martis et Mercurii, ... X.
Exercitationes practicas, tam catecheticas, quam homileticas,
moderabitur, die Lunae, ... II.
et die Veneris, ... I.
De rebus argumenti potissimum practici cum provectioribus aget, hora vespertina postea indicanda.
L. G. E. RAUWENHOFF Ecclesiae Christianae historiae locos selectos
tradet, diebus Lunae, Martis et Mercurii, ... XII.
Encyclopediam et Methodologiam Theologiae docebit, die Lunae, XI,
et Martis, ... II.

Orationibus Sacris praeërunt I. H. SCHOLTEN, A. KUENEN, I. I. PRINS et L. G. E. RAUWENHOFF, diebus et horis sibi et Candidatis Theologiae commodis; — publice disputandi exercitationibus, die Veneris, ... hora II.

FACULTAS DISCIPLINARUM MATHEMATICARUM ET PHYSICARUM.

A. H. VAN DER BOON MESCH Chymiam corporum organicorum exponet, diebus Lunae, Martis, Mercurii et Iovis, ... IX.

Chymiam, quae anorganica vocatur, docebit, iisdem diebus, XI.

Artem pharmaceuticam theoreticam et experimentalem exponet, diebus Lunae et Mercurii, ... XII.

Oeconomiam ruralem tradet, diebus Martis et Iovis, ... XII.

Chymiam theoreticam exponet, diebus Martis et Iovis, . . . I.

Experimenta instituendi artem docebit et Exercitia practica in Laboratorio moderabitur quotidie.

Cum studiosis provectioribus de Physiologia chymica colloquetur, die Veneris, hora vespertina, ... V—VII.

P. L. RIJKE Physicam experimentalem docebit, diebus Lunae, Martis, Mercurii et Iovis, ... XII.

De Physices capitibus selectis latius et fusius disseret, diebus Lunae et Mercurii, ... X.

Physicam Mathematicam tradet, diebus Martis et Iovis, . . II.

Meteorologiam exponet, die Iovis, ... X.

Exercitiis physicis practicis praeërit, quotidie.

W. F. R. SURINGAR Morphologiam, anatomiam et physiologiam plantarum exponet, diebus Mercurii, Iovis et Veneris, ... I.

Phytographiam et taxonomiam docebit, selectasque plantarum familias explicabit, diebus Mercurii et Iovis, ... II,

et die Veneris, ... XI.

Exercitationes in structura plantarum ope microscopii exploranda moderabitur, die Veneris, ... II—IV,

et provectioribus, quotidie ab . . . . X.

Pharmacognosin microscopicam docebit, die Iovis, ... hora XI.
Excursionibus botanicis praeërit tempore aestivo, die Saturni.

D. BIERENS DE HAAN Trigonometriam planam aliaque argumenta ex geometria plana tractabit, die Iovis, ... X,
die Veneris, ... IX et X.
Algebrae sublimioris capita quaedam et analysin algebraicam, diebus Iovis et Veneris, ... I,
die Saturni, ... IX.
Calculum differentialem, die Martis, ... II,
et die Iovis, ... IX.
Calculi integralis partem primam, die Martis, ... I,
die Veneris, ... XI,
et die Saturni, ... X.
Calculi integralis capita selecta, diebus Iovis et Saturni, . . XI.

P. VAN GEER, Prof. extraord., Stereometriam et Trigonometriam sphaericam docebit, diebus Martis et Mercurii, ... VIII.
Algebram sive Arithmeticam universalem, die Saturni, . . . IX et X.
Elementa geometriae analyticae et descriptivae, die Mercurii, III,
diebus Veneris et Saturni, ... XI.
Analysin geometricam sublimiorem, diebus Martis et Mercurii, XI.
Mechanicam analyticam, diebus Martis, Mercurii et Veneris, X.

E. SELENKA Zoologiam et Anatomiam comparatam tractabit, diebus Lunae, Martis, Mercurii et Iovis, ... XI.
Zoologiam universalem et Anthropologiam tradet, die Lunae, II.
Exercitationibus zoologicis praeërit, quotidie.
Mineralogiam et geologiam tradet, die Iovis, ... II et III.

H. G. VAN DE SANDE BAKHUYZEN Astronomiam popularem et elementarem tradet, die Veneris, ... IX.
Astronomiae elementa mathematica exponet, diebus Martis et Veneris, ... X.
Astronomiam theoreticam tradet, die Martis, ... IX,
et die Iovis, ... I.
Astronomiam practicam docebit, die Iovis, ... X.

C. P. TIELE, Theol. in Semin. Remonstrantium Professor, Historiam religionum antiquarum enarrabit, diebus Mercurii et Veneris, hora II.
De artis oratoriae elementis aget, additis exercitiis practicis, hora vespertina dein indicanda.

C. A. X. G. F. SICHERER, Literarum Germanicarum Lector, selecta principum Poëtarum germanicorum carmina interpretari paratus est, simul id acturus, ut his ipsis exemplis varia Poëseos genera explicet auditoribus.

W. VALENTINER, Observator in specula astronomica, capita selecta Historiae astronomiae tractabit, diebus Lunae et Veneris, . . . XII.

I. B. WYNSTRA, Lanista Academicus, aptum et elegantem gladii usum docebit.

NUMERUS STUDIOSORUM

IN ACADEMIA LUGDUNO-BATAVA,

DIE XXXI M. DECEMBRIS A. CIƆIƆCCCLXXIII.

In Facultate	Phil. Theor. et Litt. Hum. .		85.
〃	〃	Medica	139.
〃	〃	Iuridica	469.
〃	〃	Theologica	54.
〃	〃	Disc. Math. et Phys.	102.
			849.

Praeterea in Album Academicum nomina Studiosorum, qui examina subeant et Doctoratum nanciscantur:

In Facultate	Phil. Theor. et Litt. Hum. .		18.
〃	〃	Medica	16.
〃	〃	Iuridica	48.
〃	〃	Theologica	31.
〃	〃	Disc. Math. et Phys.	9.
			122.

DOCTORES CREATI

IN ACADEMIA LUGDUNO-BATAVA,

A DIE IX FEBRUARII CIƆIƆCCCLXXIII AD DIEM IX FEBRUARII CIƆIƆCCCLXXIV.

IN FACULTATE PHILOSOPHIAE THEORETICAE ET LITTERARUM HUMANIORUM.

D. 5 Aprilis. LUCAS IOHANNES SURINGAR, Mora-Traiectinus, publice, defensa dissertatione: *„Bijdrage tot de kennis van den regeeringsvorm van Maastricht en zijn ressort, meer bijzonder gedurende het tijdvak* 1632—1794," Phil. Theor. Mag. Litt. Hum. Doctor, *magna cum laude.*

D. 27 Iunii. IOHANNES HENDRICUS GALLEE, e pago Vorden, publice, defensa dissertatione: *„Bijdrage tot de geschiedenis der dramatische vertooningen in de Nederlanden, gedurende de middeleeuwen,"* Phil. Theor. Mag. Litt. Hum. Doctor, *cum laude.*

IN FACULTATE MEDICA.

D. 30 Iunii. IOHANNES HOOGKAMER, e pago St. Annaland, private, defensa dissertatione: *„Verslag der Chirurgische polikliniek en kliniek aan de Leidsche Hoogeschool gedurende den Academischen cursus* 1870—1872," Med. Doctor, *cum laude.*

D. 5 Iulii. LAMBERTUS BERNARDUS ELISA LEDEBOER, Roterodamensis, publice, defensa dissertatione: *„De Thoracenthese bij sereuse exsudaten,"* Med. Doctor, *cum laude.*

IN FACULTATE IURIDICA.

D. 21 Februarii. HENDRICUS PETRUS BERLAGE, e pago Wadenoyen, publice, defensa dissertatione: *„Eenige opmerkingen over den publieken verkoop van roerende goederen,"* Iur. Rom. et Hod. Doctor, *cum laude.*

D. 15 Martii. ANTONIUS GUILIELMUS THÖNE, Amstelodamensis, publice, defensa dissertatione: *Bijdrage tot de geschiedenis van het onderscheidingskenmerk tusschen moord en doodslag,"* Iur. Rom. et Hod. Doctor, *cum laude.*

D. 4 Aprilis. IOHANNES SCHUURBECQUE BOEYE, Ziericensis; private, defensis thesibus, Iur. Rom. et Hod. Doctor, *cum laude.*

D. 5 Aprilis. ARENTIUS GERARDUS VAN CAPPELLE, Arnhemiensis, publice, defensis thesibus, Iur. Rom. et Hod. Doctor, *cum laude.*

D. 25 Aprilis. BERNARDUS CORNELIS IOHANNES LODER, Amstelodamensis, publice, defensa dissertatione: *„De leer der volkssouvereiniteit in hare ontwikkeling, aanbeveling en bestrijding, historisch-kritisch beschouwd,"* Iur. Rom. et Hod. Doctor, *magna cum laude.*

D. 7 Maii. FRANCISCUS WAS, e pago St. Maartensdijk, Zeelandicus, publice, defensa dissertatione: *„De toestemming der partijen bij het huwelijk,"* Iur. Rom. et Hod. Doctor, *magna cum laude.*

D. 10 Maii. ABRAHAMUS DE VRIES, Groninganus, private, defensis thesibus, Iur. Rom. et Hod. Doctor, *cum laude.*

D. 12 Maii. IOHANNES GUILIELMUS ZUURDEEG, Lugduno-Batavus, private, defensis thesibus, Iur. Rom. et Hod. Doctor.

D. 7 Iunii. BERNARDUS TEN BROECKE HOEKSTRA, Jr.; Amstelodamensis, publice, defensa dissertatione: *„De Policie-macht den Burgemeester door de gemeente-wet opgedragen,"* Iur. Rom. et Hod. Doctor.

D. 13 Iunii. REGNERUS FREDERICUS LUDOVICUS VAN ALPHEN, Djocjocartanus, private, defensis thesibus, Iur. Rom. et Hod. Doctor.

Eodem die. DIDERICUS VAN HOGENDORP, Haganus, private, defensis thesibus, Iur. Rom. et Hod. Doctor, *magna cum laude.*

D. 20 Iunii. IOHANNES HENDRICUS CHRISTIANUS HORCH, e pago Veur, private, defensis thesibus, Iur. Rom. et Hod. Doctor.

D. 23 Iunii. CORNELIUS ASCANIUS VAN SYPESTEYN, ex Paramaribo, private, defensis thesibus, Iur. Rom. et Hod. Doctor, *cum laude*.

D. 25 Iunii. BENIAMINUS HENDRICUS VAN DELDEN, e Menado ex insula Celebes, private, defensis thesibus, Iur. Rom. et Hod. Doctor, *cum laude*.

D. 26 Iunii. TARQUINIUS IOHANNES VAN BEYMA THOE KINGMA, e pago Heerenveen, private, defensis thesibus, Iur. Rom. et Hod. Doctor, *magna cum laude*.

Eodem die. CORNELIUS TETRODE, e pago Makkinga, private, defensis thesibus, Iur. Rom. et Hod. Doctor, *cum laude*.

D. 27 Iunii. IOHANNES GEORGIUS PHILIPPI, Roterodamensis, private, defensa dissertatione: „*Accreditiven*," Iur. Rom. et Hod. Doctor, *magna cum laude*.

D. 28 Iunii. ARENTIUS IOHANNES BLOM, ex oppido Meppel, private, defensis thesibus, Iur. Rom. et Hod. Doctor, *cum laude*.

D. 24 Septembris. CHRISTIANUS THEODORUS FRANCISCUS THURKOW, Samarangensis, private, defensis thesibus, Iur. Rom. et Hod. Doctor, *magna cum laude*.

D. 27 Septembris. ROBERTUS DRIESSEN TER MEULEN, e pago Oudewirdum, private, defensis thesibus, Iur. Rom. et Hod. Doctor.

D. 30 Septembris. CAROLUS HUBERTUS PRINS, Bataviensis, private, defensis thesibus, Iur. Rom. et Hod. Doctor.

D. 4 Octobris. GUILIELMUS VINCENT, e pago Holten, private, defensis thesibus, Iur. Rom. et Hod. Doctor.

D. 25 Octobris. ABRAHAMUS ROBERTUS ARNTZENIUS, Delphensis, publice, defensa dissertatione: „*De staatsleer van J. J. Rousseau*," Iur. Rom. et Hod. Doctor, *magna cum laude*.

D. 8 Novembris. HERMANUS IOHANNES ANTONIUS VAN HEUMEN, Delphensis, private, defensis thesibus, Iur. Rom. et Hod. Doctor, *cum laude*.

Eodem die. DIONISIUS LANGERHUIZEN VAN UVEN, Hornanus, private, defensis thesibus, Iur. Rom. et Hod. Doctor, *cum laude*.

Eodem die. CAROLUS LUDOVICUS BREVET, e pago IJzendijk, private, defensis thesibus, Iur. Rom. et Hod. Doctor.

D. 12 Novembris. HENDRICUS IACOBUS ANTONIUS WILMAR, e pago Meerssen, private, defensis thesibus, Iur. Rom. et Hod. Doctor, *cum laude.*

D. 14 Novembris. ANTONIUS FRANCISCUS ADOLPHUS LEESBERG, Haganus, private, defensa dissertatione: *„De getuigen bij notarieele Acten, volgens de Nederlandsche wetgeving,"* Iur. Rom. et Hod. Doctor, *magna cum laude.*

Eodem die. GUILIELMUS HENDRICUS CAROLUS MOUTHAAN, Amstelodamensis, publice, defensa dissertatione: *„De Tijdverzekering,"* Iur. Rom. et Hod. Doctor, *cum laude.*

D. 19 Novembris. IOHANNES ROBERTUS HENDRICUS VAN SCHAIK, Delphensis, private, defensis thesibus, Iur. Rom. et Hod. Doctor, *cum laude.*

D. 6 Decembris. PETRUS MACLAINE PONT, Hornanus, private, defensis thesibus, Iur. Rom. et Hod. Doctor, *cum laude.*

D. 13 Decembris. MARTINUS CORNELIUS PHILIPSE, Haganus, private, defensis thesibus, Iur. Rom. et Hod. Doctor.

Eodem die. GUILIELMUS MATTHEUS REEPMAKER, Roterodamensis, private, defensa dissertatione: *„Over de verbindbaarheid der Chertepartij voor den Cognossementhouder,"* Iur. Rom. et Hod. Doctor, *magna cum laude.*

D. 18 Decembris. GEUGJEN ALBERTUS MURRAY BAKKER, Leovardiensis, private, defensis thesibus, Iur. Rom. et Hod. Doctor, *magna cum laude.*

D. 19 Decembris. HERMANUS MARIUS CHRISTIANUS POORTMAN, Schiedamensis, private, defensis thesibus, Iur. Rom. et Hod. Doctor.

Eodem die. OSCARUS MARIUS FREDERICUS HUBERTUS THISSEN, ex oppido Roermond, private, defensis thesibus, Iur. Rom. et Hod. Doctor.

D. 20 Decembris. PETRUS HENDRICUS GEVERS DEYNOOT, Haganus, private, defensa dissertatione: *„Eenige opmerkingen over Art.* 119 *der Grondwet,"* Iur. Rom. et Hod. Doctor, *magna cum laude.*

D. 23 Ianuarii 1874. IACOBUS HENDRICUS ABENDANON, e Paramaribo, publice, defensis thesibus, Iur. Rom. et Hod. Doctor, *cum laude.*

D. 24 Ianuarii. ADRIANUS NORTIER, Roterodamensis, publice, defensa dissertatione: *„Bijdrage tot de kennis van het burgerlijk proces in in de 15de eeuw, binnen de stad Leiden,"* Iur. Rom. et Hod. Doctor, *magna cum laude.*

D. 30 Ianuarii. ARNOLDUS IULIUS IESSURUN, e Paramaribo, publice, defensis thesibus, Iur. Rom. et Hod. Doctor, *cum laude.*

D. 6 Februarii. FREDERICUS STAM, Haganus, publice, defensis thesibus, Iur. Rom. et Hod. Doctor, *cum laude.*

Eodem die. LEO MARIA IOHANNES HYACINTHUS KERSTENS, e pago Boxmeer, private, defensis thesibus, Iur. Rom. et Hod. Doctor, *cum laude.*

IN FACULTATE THEOLOGICA.

D. 25 Septembris. IACOBUS HERDERSCHEE, e pago Kamperveen, publice, defensa dissertatione: *Geschiedenis van de leer over de kerk sedert Schleiermacher,"* Theol. Doctor, *magna cum laude.*

D. 5 Decembris. GERARDUS CORNELIUS STEYNIS, e pago Beusichem, publice, defensa dissertatione: *„De verhouding van de wetgeving bij Ezechiel tot die in den Pentateuch,"* Theol. Doctor, *cum laude.*

IN FACULTATE DISCIPLINARUM MATHEMATICARUM ET PHYSICARUM.

D. 14 Martii. HENRICUS CRETIER, e pago Mijdrecht, publice, defensa dissertatione: *„Elementair-Analyse door Reductie*, Math. Mag. Phil. Nat. Doctor, *magna cum laude.*

D. 28 Aprilis. LEVIE VOORZANGER, e pago Veendam, publice, defensa dissertatione: *„Reeksen van Fourier,"* Math. Mag. Phil. Nat. Doctor, *cum laude.*

D. 21 Maii. ADRIANUS VAN VLEUTEN, e pago Wormerveer, publice, defensa dissertatione: *„Bijdrage tot de kennis van Avogadro's hypothese,"* Math. Mag. Phil. Nat. Doctor, *magna cum laude.*

D. 14 Iunii. IOHANNES DIDERICUS VAN DER WAALS, Leydensis, publice, defensa dissertatione: *„Over de continuiteit van den gas- en vloeistoftoestand,"* Math. Mag. Phil. Nat. Doctor, *magna cum laude.*

D. 25 Iunii. ARNOLDUS GUILIELMUS KROON Jr., Daventriensis, private, defensa dissertatione: *„Eenige proeven van een onderzoek der zijwaartsche ontlading,"* Math. Mag. Phil. Nat. Doctor, *magna cum laude.*

D. 5 Iulii. ARENTIUS BENTHEM, e pago Markelo, publice, defensa dissertatione: *„Vergelijkende beschouwingen over de voornaamste integratie-methoden van de differentiaalvergelijkingen met twee veranderlijken van hooger orde,"* Math. Mag. Phil. Nat. Doctor, *magna cum laude.*

D. 29 Septembris. IOHANNES GOVERTUS DE MAN, Medioburgensis, publice, defensa dissertatione: *„Vergelijkende myologische en neurologische studien over amphibien en vogels,"* Math. Mag. Phil. Nat. Doctor, *magna cum laude.*

D. 9 Octobris. IOHANNES GERHARDUS KRAMERS, e pago Veur, publice, defensa dissertatione: *„Over de sulphophenolen en in het bijzonder over γ chloor sulphophenol,"* Math. Mag. Phil. Nat. Doct., *magna cum laude.*

D. 22 Octobris. HENDRICUS PETRUS MARIA VAN DER HORN VAN DEN BOS, e pago Voorschoten, publice, defensa dissertatione: *„Onderzoek der vrucht van Symphoricarpos Racemosa,"* Math. Mag. Phil. Nat. Doctor, *cum laude.*

D. 22 Novembris. IOHANNES ELISA ROMBOUTS, e pago Ingen, private, defensa dissertatione: *„De Micro-photographie en hare aanwending bij botanische onderzoekingen,"* Math. Mag. Phil. Nat. Doctor, *cum laude.*

Eodem die. MELCHIOR TREUB, e pago Voorschoten, publice, defensa dissertatione: *„Onderzoek over de natuur der Lichenen,"* Math. Mag. Phil. Nat. Doctor, *magna cum laude.*

D. 20 Decembris. HOTZE BRONGERSMA, e pago Beers, private, defensa dissertatione: *„Over den invloed der middenstof bij de electro-statische inductie,* Math. Mag. Phil. Nat. Doctor, *magna cum laude.*

D. 7 Februarii 1874. IACOBUS IOHANNES LE ROY, e pago Oude Tonge, publice, defensa dissertatione: *„Bijdrage tot de kennis van het genus Archegosaurus Goldf,"* Math. Mag. Phil. Nat. Doctor, *magna cum laude.*

ACADEMIA

RHENO-TRAIECTINA.

NOMINA PROFESSORUM ET LECTORUM,

QUI

INDE A D. XXVI M. MARTII A. CIƆIƆCCCLXXIII AD D. XXVI M. MARTII A. CIƆIƆCCCLXXIV

IN ACADEMIA RHENO-TRAIECTINA

DOCENDI MUNUS OBIERUNT.

RECTOR MAGNIFICUS

IACOBUS ISAÄCUS DOEDES.

SENATUS ACTUARIUS

TJALLING HALBERTSMA.

IN FACULTATE THEOLOGICA.

B. TER HAAR.
I. I. DOEDES.
I. I. VAN OOSTERZEE.

IN FACULTATE IURIDICA.

G. G. VREEDE.
B. I. LINTELO DE GEER.
I. A. FRUIN.
H. P. G. QUACK.

IN FACULTATE MATHESEOS ET PHILOSOPHIAE NATURALIS.

R. VAN REES (rude donatus).
P. HARTING.
C. H. D. BUYS BALLOT.
M. HOEK.
C. H. C. GRINWIS.
P. I. VAN KERCKHOFF.
E. MULDER, Prof. extraord.
N. G. P. RAUWENHOFF.

IN FACULTATE PHILOSOPHIAE THEORETICAE ET LITERARUM HUMANIORUM.

C. G. OPZOOMER.
I. A. C. ROVERS (rude donatus).
C. G. BRILL.
H. VAN HERWERDEN.
P. DE JONG.
I. A. WIJNNE.

IN FACULTATE MEDICA.

G. I. LONCQ, Corn. Jan. Fil.
F. C. DONDERS.
L. C. VAN GOUDOEVER.
G. KOSTER.
T. HALBERTSMA.
TH. G. ENGELMANN, Prof. extraord.

MEDICINAE LECTOR.

P. Q. BRONDGEEST.

LITERARUM HODIERNARUM LECTORES.

I. S. ROBINSON, litt. Anglicarum.
I. H. HISGEN, litt. Germanicarum.
M. A. E. ROBERTI, litt. Francicarum.

DOCTOR ACADEMICUS.

G. H. VAN DER HEYDEN.

IN NOSOCOMIO PSYCHIATRICO MEDICUS PRIMARIUS, PROFESSORIS TITULO ORNATUS.

I. P. T. VAN DER LITH.

ORATIO

QUAM HABUIT

IACOBUS ISAÄCUS DOEDES,

THEOL. DOCT. ET PROF. ORDIN.,

DIE XXVI M. MARTII A. CIↃIↃCCCLXXIV,

IN AUDITORIO ACADEMIAE RHENO-TRAIECTINAE,

QUUM RECTORIS MUNUS DEPONERET.

ACCEDIT ACADEMIAE FATORUM NARRATIO.

ACADEMIAE RHENO-TRAIECTINAE CURATORES, PROFESSORES, LECTORES, ALUMNI!

ARTIUM DISCIPLINARUMQUE DOCTORES, CULTORES, FAUTORES!

RELIGIONIS MINISTRI ET INTERPRETES!

CUIUSCUNQUE ORDINIS ET LOCI CIVES!

AUDITORES SPECTATISSIMI!

Diem vobis gratulor natalem Academiae Rheno-Traiectinae ducentesimum tricesimum octavum. Quem festum diem celebranti, magistratu academico decedere fascesque Academiae successori designato tradere, incumbit Rectori Magnifico, et anni elapsi fata academica narrare. Fata autem Academiae narrantem sermone uti oportet latino. Orationem si quam addere ipsi lubet, patrio sermone habere licet. Ut igitur et legi et animo satisfaciam, ita rem agere mihi proposui, ut primum orationem dicerem patrio sermone; deinde Academiae fata lingua narrarem latina; denique ea, quae postremo mihi peragenda manent atque restant, identidem vel patrio, vel, ut praemiorum distributionem et novi Rectoris proclamationem, latino sermone, pro rei natura aut festi diei occasione, pertractarem. Vos autem, Auditores, pro singulari vestra humanitate, benevolas, quaeso, verba facienti praebeatis aures!

De moeilijkheid van het opsporen der historische waarheid; was dat het onderwerp, waarop niet lang geleden een Hoogleeraar in de Geschiedenis zijne hoorders hier hunne aandacht deed vestigen, niet misplaatst zou eene Rede zijn, die met het oog op die moeilijkheid zich ten doel stelde, tegen voorbarigheid in het gevonden achten van de historische waarheid een waarschuwend woord te doen hooren.

De historische waarheid op het spoor te komen is in vele gevallen en in vele opzichten verre van gemakkelijk.

Doorgaands moet zij opgespoord worden als was zij eene vluchteling, die zich uit de voeten heeft gemaakt en zich schuil houdt. Wat haar meestal voor ons verbergt is bekend. Afstand van tijd en plaats, verschil tusschen de tot ons gekomen berichten, het onvolledige en onzekere van vele getuigenissen, het ontbreken van onmisbare bescheiden, dit bemoeilijkt het opsporen in hooge mate. Maar dit is niet het voornaamste. De geschiedenis behoort als zoodanig niet tot het gebied der zinnelijke waarneming. De tijdgenoot ziet wel veel gebeuren, ofschoon veel minder dan hij meent; maar hij ziet niet de geschiedenis van zijn tijd. Eerst als iets geschied is, wordt het eigenlijk vatbaar om gezien te worden, maar dan in een anderen zin. Dit andere zien, werkzaamheid van den geest, kan niet plaats vinden zonder een nauwkeurig onderzoek naar de oorzaak en aanleiding, naar de volgorde en het verband der gebeurtenissen, die de geschiedenis zamenstellen. Maar met hoevele feiten en toestanden en omstandigheden moet men zich dan niet bekend maken, hoeveel dan niet ontwarren en zamenvoegen, scheiden en verbinden, om eindelijk de historische waarheid werkelijk op het spoor te zijn. Wil men zekerheid altijd met volledigheid verbonden zien, men kan niet aan de Wereldgeschiedenis denken, zonder zich bezwaard te gevoelen.

De laatste jaren hebben de zaak niet gemaklijker gemaakt. De kenbronnen der geschiedenis zijn door verbazend grooten toevoer op even schrikverwekkende als verblijdende wijze vermeerderd. Tot de nieuwere ontdekkingen behoort een grijze voortijd, die zich tot voor korten tijd als een, in eene niet ontbloote aardlaag verborgen, fossiel had onttrokken aan het oog der onderzoekers. De historische gezichtseinder is er door uitgebreid, het historisch verleden er door verlengd. Alsof de historische tijd reeds niet genoeg hoofdbreken kostte, is er nu voor goed een vóórhistorische tijd aan toegevoegd, die in zijn schoot de oorsprongen verbergt van hetgeen later min of meer ontwikkeld is opgetreden en die zich eindelijk verliest in de dikke nevelen der zoogenaamde „natuurlijke scheppingsgeschiedenis." Tot zelfs in die schuilhoeken heeft de geschiedvorscher de historische waarheid optesporen. Hoe langer hij staart in de nevelen van dat

grauwe verschiet, des te meer vermenigvuldigen zich de vragen en gissingen, gissingen en vragen, waarvan onze vaderen niet hebben gedroomd, maar die thans den koenen vorscher en denker, als hij zich geheel in de vroegste vóórhistorische toestanden tracht te verplaatsen, zelfs in zijne droomen geen rust laten.

Of zal hij zich misschien zoover niet behoeven te wagen? Misschien daar, waar de „natuurlijke scheppingsgeschiedenis" begint, zich bescheiden mogen terugtrekken, om het onderzoek daar aan de natuurkundigen over te laten? Zal hij kunnen volstaan met zijn onderzoek te beperken tot den tijd, niet waarop de mensch in de historie optreedt, maar waarop de mensch zich als bewoner dezer aarde vertoont? De vraag is wat hij onder den mensch verstaat? Indien hij den beschaafden mensch bedoelt, sluit hij een voor de geschiedenis belangwekkend tijdvak buiten, namelijk het zoogenaamde vóórhistorische, de periode der wording van het menschelijk geslacht. Verklaart hij zich geroepen en bereid, om daar zijn onderzoek te beginnen, waar de mensch, hoe dan ook, het eerst optreedt, dan begeeft hij zich op een hellend vlak, dat hem weldra in den schoot der „natuurlijke scheppingsgeschiedenis" verplaatst. Want deze heeft het ontstaan van den mensch in den kring harer onderzoekingen opgenomen, en deelt allerlei bijzonderheden aangaande onze afstamming mede. Door haar wordt ons de voorvaderen-reeks van den menschelijken stamboom beschreven, en daar zij ons alzoo op de morgenschemering wijst van den geboortedag des menschelijken geslachts, behoort toch ook de geschiedvorscher daaraan zijne aandacht te wijden. In onzen tijd heeft het geen houding, eene wereldgeschiedenis eenvoudig te beginnen met de woorden: Aangaande den oorsprong van het menschelijk geslacht is volstrekt niets met zekerheid bekend en evenmin iets met eenige waarschijnlijkheid vastte-stellen. Zorgt toch, dat de natuurkundigen dit niet hooren. Want zij zullen toesnellen, om u de pen uit de hand te nemen en geheel iets anders op de eerste bladzijde der wereldgeschiedenis te schrijven. Wij hebben slechts te hooren, wat bij voorbeeld de Anthropologie in den jongsten tijd ons verzekert. „Wel zal het voor altijd onmogelijk blijven," zoo lezen wij, „zeer bepaalde berichten over de vroegste toestanden van den mensch en over de perioden van hun verloop intewinnen, daar hij

toch in zijne tegenwoordige gedaante en wezentlijke wijze van bestaan reeds in den tertiairen tijd en wel in de mioceneperiode schijnt geleefd te hebben." Maar toch is er, zooals spoedig blijkt, wel iets van te melden. "Zijne vroegste vormen waren wel waterbewoners, en eerst de latere waren landbewoners met zeer veranderde organisatie, alles ten gevolge van een naar vaste wetten werkend inwendig ontwikkelingsbeginsel, dat uitgeput was, toen het de tegenwoordige inrichting van den mensch had bereikt, en nu in de geestelijke en kultuurhistorische sfeer werkzaam is." Hier baat nu den historicus, indien dergelijke voorstelling hem wellicht minder mocht behagen, geen afwenden van het hoofd met de verklaring, dat hij zich zóóver niet waagt. Want hier wordt over iets gesproken, dat van uit het verst verleden nog altijd doorwerkt in de geestelijke en kultuurhistorische sfeer. Daar nu deze sfeer den geschiedvorscher zonder eenigen twijfel bijzonder van nabij raakt, zal hij ook hebben te rekenen met dat ontwikkelingsbeginsel, en indien deze sfeer werkelijk door dat ontwikkelingsbeginsel in verband staat met de onderzeesche formaties uit de eeuwen, die aan gene zijde van den vóórhistorischen tijd liggen, dan zal hij tot zelfs vóór den vóórhistorischen tijd moeten teruggaan, om aan de ontwikkeling in de wereldgeschiedenis volkomen recht te laten wedervaren. Hoe echter ooit de historische waarheid, die reeds in de zoogenaamde Oude Geschiedenis zoo moeilijk te vinden is, in dien veel verder verwijderden grauwen vóórtijd op het spoor gekomen?

Vraag het de natuurkundigen. Zij hebben een tooverwoord, waarmede zij onoplosbare raadselen bezweren, een sleutel, waarmede zij de schatkameren van de geheimen der natuur ontsluiten, eene theorie, waarvoor de nevelen, die het grijs verleden bedekken, al verder en verder terugwijken. Hoorden wij niet spreken van een naar vaste wetten werkend inwendig ontwikkelingsbeginsel? Denkt aan de ontwikkelingstheorie, thans meer dan ooit het groote woord van den dag. Dat niet alleen het natuuronderzoek, maar ook de geschiedvorsching zeer door haar gebaat wordt, was reeds vroeger bij sommigen en is thans van niet weinigen de vaste overtuiging. Al zullen vele geschiedvorschers gaarne toestemmen, dat er wel eenige overdrijving is in het woord van een der vurigste bewonderaars dier theorie, den beroemden schrijver der "Natuurlijke Scheppingsgeschie-

denis," dien wij hooren uitroepen: „Ontwikkeling, dat is van nu aan het tooverwoord, waardoor wij alle ons omringende raadselen oplossen, of waardoor wij althans op den weg van hare oplossing komen kunnen;" en in dit andere woord: „de ontwikkelingsleer is de grootste verovering van den menschelijken geest;" toch zullen zij niet aarzelen, zeer veel van de toepassing dier theorie op de geschiedenis te verwachten. Zij zullen de hoop blijven koesteren, dat die theorie bij het opsporen der historische waarheid, niet alleen, waar gapingen moeten aangevuld worden, maar ook en vooral, waar wij in den vóórhistorischen tijd met onze kennis verder wenschen door te dringen, groote diensten zal bewijzen.

Maar gelijk bij het onderzoek op natuurkundig, zoo moet ook bij het onderzoek op historisch gebied gewaakt worden tegen voorbarigheid in het gevonden achten van haar, wier spoor men met zooveel volharding en inspanning zocht. Het gevaar van voorbarigheid is bij de toepassing van de ontwikkelingstheorie niet gering te achten. Gelijk elke theorie of hypothese eischt ook de ontwikkelingstheorie of ontwikkelingshypothese bij hare toepassing consequentie. Geen schikking of verdrag, geen geven en nemen wordt door haar toegelaten. Het beginsel, eenmaal erkend, moet vastgehouden worden tot het einde. Begint men met het doortrekken van de lijn, dan mag men niet halverwege blijven staan. Men trekt de lijn door — en „gevonden" roept eindelijk de geschiedvorscher uit. Maar wat kan hij als gevonden begroeten? Datgene wat de consequentie der theorie als onvermijdelijk en onafwijsbaar aanwijst, daarom echter nog geenszins wat met den titel van „historische waarheid" mag vereerd worden. Historische waarheid wil historisch geconstateerd zijn, niet op ééne lijn met eene hypothese geplaatst worden. Al stemt men dit nu ook dagelijks herhaaldelijk toe, toch vermengt men onwillekeurig datgene wat de gevolgtrekking uit eene hypothese is met hetgeen men door zuiver historisch onderzoek op het spoor is gekomen. Geen natuuronderzoeker, hoe vurig voorstander ook van de ontwikkelingstheorie, zal in vollen ernst beweren, dat die theorie niet eene hypothese is, en dat de uit haar afgeleide gevolgtrekkingen, of de aan hare hand verkregen slotsommen, niet hypothetisch zijn. Toch spreken niet weinigen over hetgeen zij door middel van de toepassing dier theorie verkregen hebben, alsof er geen oogenblik

aan behoefde getwijfeld te worden, dat de natuur zelve, na grondig onderzoek van hare archieven en monumenten, het alzoo leert. Stond dit nu met de geschiedenis in niet het minste verband, wij zouden het thans stilzwijgend voorbijgaan. Maar het is juist aan de grenzen of aan den ingang van het historisch gebied, dat wij dit eenigszins verontrustend verschijnsel waarnemen. Niet weinigen volgen het voorbeeld van den voortvarenden schrijver der „Natuurlijke Scheppingsgeschiedenis," die meermalen doet uitkomen, dat hetgeen hij leert aangaande de afstamming van den mensch uit de meest eenvoudige lagere vormen hypothetisch gesteld is; maar die desniettemin, alsof er geen plaats voor twijfel meer overbleef, spreekt van „onze langoorige voorvaderen uit den tertiairen tijd, apen, halfapen en buideldieren," van onze „uralte" voorvaderen uit den silurischen tijd, de Oervisschen, elders van „das Herz der Haifische, unserer uralten Vorfahren." Trouwens de in menig opzicht bedachtzame Darwin zelf vindt er geen bezwaar in, met het oog op een onderscheid tusschen den mensch en de andere leden van de orde der Primaten, waartoe de mensch behoort, te zeggen: „Zoo is het niet te verwonderen, dat de mensch — namelijk in het bedoelde opzicht — verschilt van al „zijne lagere broeders." Van de apen in het algemeen als van „onze neven" te spreken, is in sommige kringen bepaald „reçu," schijnt daar te behooren tot den „bon ton" en den „gedistingeerden" stijl. Op historisch terrein zou men een en ander eenvoudig als „voorbarigheid" afwijzen.

Of van soortgelijke voorbarigheid ook op historisch gebied sporadisch voorkomende voorbeelden zouden zijn aantewijzen? Laat mij thans die vraag maar niet behoeven te beantwoorden. Zeker is, dat het gevaar ook dáár dreigt, onder andere ook door de groote verwachtingen, die men ook dáár van de ontwikkelingstheorie koestert. Zoo sprekende, hebben wij inzonderheid dat gedeelte van het historisch terrein in het oog, waarop men zich bij het onderzoek naar de Geschiedenis der Godsdiensten beweegt. Vestig ik daarop thans de aandacht, het is niet, omdat het meer dan andere gedeelten van het historisch gebied aan het gevaar van voorbarigheid in het gevonden achten der historische waarheid bloot staat; of omdat het meer dan andere gedeelten aan voorbeelden van die te vermijden voorbarigheid rijk is; maar omdat het tot de belangrijkste gedeel-

ten daarvan verdient gerekend te worden. Ook bepaald met het oog op de Geschiedenis der Godsdiensten, kan men spreken over de moeilijkheid van het opsporen der historische waarheid, en ook daar zou men in het gevonden achten van die waarheid voorbarig kunnen zijn. Maar er is nog iets wat mij beweegt, de Geschiedenis der Godsdiensten ter spraak te brengen. Tot heden ben ik niet overtuigd, dat men de ontwikkelingstheorie op haar toepassen moet.

Reeds vroeger zijn, zooals bekend is, bij de behandeling van die geschiedenis onderscheidene hypothesen voorgesteld en toegepast, ook om het ontstaan van het monotheisme of van het polytheisme of van den oudsten godsdienst te verklaren. Is het polytheisme uit het monotheisme, of is het monotheisme uit het polytheisme voortgekomen, of zijn beiden uit een vroegeren godsdienst ontstaan, of is het monotheisme uit het religieus instinkt van het semitisch ras te verklaren, het polytheisme onafhankelijk daarvan ontstaan? Deze en andere daarmede in verband staande vragen ontvingen zeer verschillende antwoorden. Dáár, waar men het monotheisme niet voor den oorspronkelijken godsdienst der menschheid hield, werd meer en meer deze stelling op den voorgrond geplaatst en ontwikkeld, dat de Geschiedenis der Godsdiensten beschouwd en behandeld moet worden als eene Geschiedenis van den Godsdienst, als eene geschiedenis, waarin zich het hoogere uit het lagere heeft ontwikkeld, zoodat de op den hoogsten trap van ontwikkeling staande godsdienst derhalve ook geacht worden moet uit een op een minder hoogen trap van ontwikkeling staanden godsdienst voortgekomen te zijn. De Geschiedenis der Godsdiensten behandelen als de Geschiedenis der ontwikkeling van den godsdienst in de menschheid, dát behoort volgens velen het streven te zijn van allen, die aan de geschiedenis der godsdiensten volle recht willen laten wedervaren. De ontwikkelingstheorie, toegepast op de Geschiedenis der Godsdiensten, moet volgens hen die geschiedenis verheffen tot eene Godsdienstgeschiedenis in den vollen zin des woords.

Wat ons betreft, wij zijn van gevoelen, dat de Geschiedenis der Godsdiensten zich tegen zulk eene behandeling verzet, er zich althans stellig aan onttrekt, en dat daarom de ontwikkelingstheorie niet op haar moet

toegepast worden. Dit wenschen wij thans duidelijk te maken. *De toepassing van de ontwikkelingstheorie, niet aantebevelen voor de Geschiedenis der Godsdiensten*, dit onderwerp is onze belangstelling zeker niet geheel onwaardig. Het probleem der Godsdienstgeschiedenis mag toch wel tot de interessantste en moeilijkste problemen van onzen tijd op wetenschappelijk gebied gerekend worden. Dat probleem is zij eigenlijk zelve, als ontwikkelingsgeschiedenis van den godsdienst in de menschheid beschouwd. Die de Geschiedenis der Godsdiensten werkelijk, op eenen hechten grondslag bouwende, tot eene Godsdienstgeschiedenis in den aangeduiden zin verheft, hij zal het probleem hebben opgelost. Wat mij betreft, vooralsnog acht ik het probleem niet alleen niet opgelost, maar ook niet oplosbaar.

De Geschiedenis der Godsdiensten eene ontwikkelingsgeschiedenis, de geschiedenis der ontwikkeling van den godsdienst in de menschheid; nadrukkelijker en stelselmatiger dan ooit te voren wordt dit in onzen tijd verkondigd. Het is niet het resultaat van zuiver historisch onderzoek. Het is eene uitspraak, gegrond op de *onderstelling*, dat de geschiedenis der godsdiensten door het ontwikkelingsbeginsel beheerscht wordt. Verschillen ook de voorstanders van de toepassing der ontwikkelingstheorie onder elkander in de bepaling van sommige bijzonderheden, iets, dat wij niet als wapen tegen hen gebruiken zullen, hierin komen zij allen overeen, dat volgens hen de oudste of eerste godsdienst, die, waaruit de latere meer ontwikkelde godsdiensten moeten voortgekomen zijn, ondersteld moet worden den laagsten trap op de ladder der ontwikkeling te hebben ingenomen; dat volgens hen elke meer ontwikkelde godsdienst ondersteld moet worden eene spruit van een minder ontwikkelden godsdienst te zijn; dat volgens hen de geheele geschiedenis der godsdiensten ondersteld moet worden ontwikkeling te zijn van het hoogere uit het lagere en alzoo beheerscht te zijn door het ontwikkelingsbeginsel. Hooren wij henzelven spreken, om ons te verzekeren, dat wij ons niet vergissen. Uit Engeland komt eene stem tot ons, die zegt: „De mensch is er toe gebracht, eerst aan onzichtbare geestelijke machten, daarna aan het fetisisme, vervolgens aan het polytheisme en eindelijk aan het monotheisme te gelooven.” Het

is niemand minder dan de schrijver van „Het ontstaan der soorten door middel van de Natuurkeus," die, in zijn werk over de Afstamming van den mensch, alzoo met weinige woorden een door velen goedgekeurd gevoelen voordraagt aangaande den ontwikkelingsgang der godsdienstgeschiedenis. Fetisisme, Polytheisme, Monotheisme, het latere uit het vroegere voortgekomen en het eerstgenoemde door iets nog iets minder ontwikkelds voorafgegaan, waaruit dan het Fetisisme zich ontwikkeld heeft, zoo ongeveer is de godsdienst volgens niet weinigen van trap tot trap opgeklommen. Uit Duitschland komt eene stem tot ons, die zich aldus hooren laat. „Wat was de aanvang, de eerste vorm van den godsdienst? Deze vraag, waarmede de beschrijving van de godsdienstgeschiedenis moet beginnen, behoort gedeeltelijk tot het gebied der wijsbegeerte van den godsdienst. Zij kan niet door geschiedkundig onderzoek alleen en onmiddellijk beantwoord worden. Wij zijn verplicht, uit de onderscheidene godsdiensten, zooals zij ons in den historischen tijd bekend zijn, rugwaarts te besluiten tot de wijze, waarop zij zijn ontstaan, en hierop hypothesen te bouwen met betrekking tot den vóórhistorischen, ten laatste met betrekking tot den eersten vorm van den godsdienst. En nu zullen wij bepaald aan die hypothese de voorkeur willen geven, die het best in staat is, uit den voorop geplaatsten eersten godsdienstvorm der vóórhistorische periode de ver uit een loopende historische ontwikkeling der onderscheidene godsdiensten verklaarbaar te maken." Het is duidelijk, dat de ontwikkelingstheorie hier met vlag en wimpel wordt ingehaald. Zoo hooren wij den Hoogl. Otto Pfleiderer spreken in de Inleiding van een werk, dat zich door zijnen titel als „de Geschiedenis van den Godsdienst" aankondigt, en, ofschoon gegronde aanmerkingen uitlokkende, toch gezegd mag worden, zijne voorgangers, maar zij zijn weinige in getal, eenigszins in de schaduw te hebben geplaatst. In Nederland laat een wakker, talentvol, onvermoeid beoefenaar van de Geschiedenis der Godsdiensten, bij gelegenheid van het openen zijner Akademische lessen over de geschiedenis der oude godsdiensten, zich op deze wijze hooren: „Veel aantrekkelijker — namelijk, dan de behandeling van het genoemde gedeelte der Godsdienstgeschiedenis — was het voor mij, de ontwikkelingsgeschiedenis van den godsdienst met u te doorloopen, hem te volgen van zijn eerste zwakke

beginselen tot zijn hoogste openbaringen, van het ruwe fetisisme en spiritisme der natuurvolken of van de sporen eener nog oorspronkelijker godsvereering af, totdat het godsdienstig gemoed in de wereldreligiën de vleugelen uitslaat en er naar streeft zijn geloof aan de geheele menschheid mee te deelen. Ziedaar," zoo gaat de spreker voort, „wat mij boven alles toelachte. Maar ik zou te voorbarig zijn geweest." Vragen wij, of volgens hem het historisch onderzoek nog niet ver genoeg gevorderd is en hij zich dus als geschiedvorscher nog onthouden moet van hetgeen hij anders met zooveel opgewektheid zou gedaan hebben, het antwoord doet ons zien, dat de bedoelde voorbarigheid niet den geschiedvorscher, maar den docent, ten laste zou komen. „De overtuiging," zoo gaat de Hoogleeraar Tiele voort, „dat zulk een beschouwing alleen vruchtbaar kan zijn voor hem, die een voldoende kennis van de godsdiensten als historische verschijnselen heeft, hield mij terug." Het is duidelijk, de spreker laat zich niet terughouden door de onmogelijkheid, om nu reeds als geschiedvorscher de ontwikkelingsgeschiedenis van den godsdienst te schetsen, gelijk het ook duidelijk is, welke schets hij ons geven zou. Eerst namelijk de sporen eener godsvereering, nog oorspronkelijker dan het ruwe fetisisme en spiritisme der natuurvolken; daarna uit die eerste zwakke beginselen het fetisisme en spiritisme voortgekomen; vervolgens de verdere ontwikkeling, totdat het godsdienstig gemoed in de wereldreligiën de vleugelen uitslaat en er naar streeft, zijn geloof aan de geheele menschheid mededeelen. Die wereldreligiën zijn natuurlijk geen andere, dan het Boeddhisme, het Christendom en het Mohammedanisme. Deze drie zijn dan de kort te voren bedoelde „hoogste openbaringen van den godsdienst," waarmede de ontwikkelingsgeschiedenis, althans zoolang niets hoogers gevolgd is, geacht moet worden te eindigen. Deze drie wereldreligiën de drie hoogste openbaringen van den godsdienst, alle drie derhalve naast elkander geplaatst, niet uit elkander voortgekomen; want anders konden zij niet alle drie als „hoogste" openbaringen gekenmerkt worden; en in deze drie wereldreligiën het uitslaan der vleugelen zichtbaar van het godsdienstig gemoed, dat er naar streeft, zijn geloof medetedeelen aan de geheele menschheid. Wij onthouden ons thans van elke bedenking. Het was nu nog maar alleen te doen, om ook uit Nederland eene stem, en

wel eene helder klinkende stem, te doen hooren, die de toepassing der ontwikkelingshypothese op de geschiedenis der godsdiensten met warmte, bijna hadden wij gezegd met dichterlijk vuur, aanbeveelt.

De toepassing der ontwikkelingshypothese op de Geschiedenis der godsdiensten; want het komt in hen, die de geschiedenis der godsdiensten als eene ontwikkelingsgeschiedenis van den godsdienst voorstellen, niet op, in vollen ernst te meenen, dat een zuiver historisch onderzoek, afgezien van de genoemde hypothese, reeds recht geeft, om de Geschiedenis der godsdiensten als zulk eene Ontwikkelingsgeschiedenis voortestellen. Door het te hulp roepen van de ontwikkelingshypothese; door uit het historisch bekende volgens de ontwikkelingstheorie tot het niet historisch bekende te besluiten; door het historisch bekende, maar dat geen geregelde ontwikkelingsgeschiedenis te zien geeft, zoo door gissing aantevullen, dat er eene ontwikkelingsgeschiedenis gevormd wordt, trachten zij de Geschiedenis der godsdiensten tot Geschiedenis der ontwikkeling van den godsdienst te verheffen. Maar zoo erkennen zij dan toch, dat de geschiedenis der godsdiensten, zuiver historisch beschouwd en nog niet naar de ontwikkelingstheorie bewerkt en aangevuld, zulk eene ontwikkeling niet te zien geeft. Anders behoefden zij er de ontwikkelingstheorie niet op toetepassen. Gaf de geschiedenis der godsdiensten werkelijk zulk eene ontwikkeling te zien; als men onder de leiding dier theorie zal schetsen, dan kon men de ontwikkelingshypothese wel terstond haar afscheid geven, want dan was zij natuurlijk overtollig.

Neemt men dan nu zijne toevlucht tot de ontwikkelingstheorie, men moet wel bedenken wát men te hulp roept. De ontwikkelingstheorie heeft toch eene bepaalde hoofdgedachte, stelt een ondubbelzinnigen eisch, legt een onafwijsbaren plicht op. De hoofdgedachte is: ontwikkeling van het meer volkomene of hoogere uit het minder volkomene of lagere, onder den invloed of de medewerking van de daartoe volstrekt noodzakelijke of bepaald gunstige voorwaarden, ontwikkeling niet in de bedrijvende, maar in de onzijdige beteekenis des woords. Er is hierbij toch geen spraak van iemand, die iets uit iets anders ontwikkelt, maar van iets, dat voorkomt uit iets anders, in welk andere de kiem daarvan verborgen, of de aanleg, om het voorttebrengen, aanwezig is. Dit laatste mogen wij geen

oogenblik voorbijzien. Ontwikkeling van iets, onverschillig of wij dit woord gebruiken in den zin van evolutie van iets, dan of wij aan het developpeeren van iets willen gedacht hebben, onderstelt altijd iets dat ingewikkeld is in het lagere, eene kiem van het hoogere, of een aanleg tot het voortbrengen van het hoogere, eene kiem, waaruit het hoogere kan voortkomen, of een aanleg, om aan iets hoogers het aanzijn te schenken. Zal er evolutie plaats kunnen hebben, dan moet er iets zijn, dat uit zijne windselen te voorschijn kan treden. Hetzelfde geldt, als er spraak is van iemand, die iets developpeert. Dan is er toch zonder twijfel iets, dat in windsels gehuld door iemand ontzwachteld wordt. Maar dan mogen wij bij ontwikkeling ook nooit de chronologische orde uit het oog verliezen. Want datgene, waaruit iets anders door ontwikkeling is voortgekomen, moet vroeger bestaan hebben, dan hetgeen er in meer ontwikkelden toestand uit te voorschijn is gekomen; en hetgeen zich uit iets anders heeft ontwikkeld kan, als ontwikkeld, evenmin gelijktijdig met dat andere, derhalve naast dat andere bestaan hebben, als het vroeger dan dat andere aanwezig kan zijn geweest. Zoo onderstelt de ontwikkelingstheorie derhalve te gelijk eene kiem van het hoogere in het daaraan ten grondslag liggende lagere, en eene chronologische orde in het optreden van het minder ontwikkelde en het daaruit voortgekomen hoogere. Maar bovendien behooren wij in het oog te houden, dat de door de hier besproken theorie bedoelde ontwikkeling niet te beschouwen is als de daad van iemand, verricht met het doel om te ontwikkelen, maar als eene gebeurtenis, die plaats heeft, zonder dat iemand de plaats hebbende ontwikkeling of evolutie bedoelt. De ontwikkeling is de onbewuste, geenszins de bewuste ontwikkeling. Hoe zou het ook anders kunnen? De ontwikkelingstheorie heeft haar bestaan en bloei en toejuiching te danken aan het streven, om voor hetgeen zich niet natuurlijk verklaren laat, zonder het beginsel van ontwikkeling te onderstellen, juist door het aannemen van dat beginsel van ontwikkeling eene natuurlijke verklaring te vinden. De ontwikkeling, de evolutie, of wil men het gedeveloppeerd worden, heeft in het stelsel der ontwikkelingstheorie niet plaats met het doel, dat er ontwikkeling plaats hebben zou. Zeer juist heeft men dan ook, met het oog op de theorie van de seksueele teeltkeus, gezegd: „Het

blijft waar, dat de individuen, die den strijd om het leven met het beste gevolg streden en bepaalde individuen van de andere sekse voor de voortteling uitkozen, daarbij geenszins het doel hadden, de soort te wijzigen en te verbeteren, en zich dus ook volstrekt niet bewust waren van de hoogst belangrijke gevolgen, die hun inspanning, hun arbeid, hun keus na vele generatiën zouden hebben. De mensch is opgeklommen tot de spits van het Dierenrijk door zijn eigen arbeid, maar die arbeid had geenszins ten doel, hem tot die spits te verheffen, hoewel zulks er feitelijk het gevolg van was." Noem ik dit gezegde juist, het is alleen voorzoover het ontkent, dat bij de teeltkeus het doel bestond, om de soort te wijzigen. Op dat punt moet altijd de nadruk gelegd worden. Waar ook de ontwikkelingsleer wordt toegepast, in welke bewoordingen zij ook wordt geformuleerd, onverschillig of men haar tot transmutatieleer maakt, of als afstammingsleer op den mensch toepast, de transmutatie als doel, de wijziging van de soort als doel, de ontwikkeling als doel van de daarbij werkzame faktoren voortestellen, mag nimmer toegelaten worden.

Daarom hebben wij wel eenig bezwaar tegen de door den Hoogl. Tiele voorgeslagen wijziging in de formuleering van de ontwikkelingstheorie bij hare toepassing op de geschiedenis der godsdiensten. Bij gelegenheid, dat hij spreekt over de plaats van de godsdiensten der Natuurvolken in de Godsdienstgeschiedenis, zegt hij: "De ontwikkelingshypothese, in betrekking tot ons onderwerp, luidt kortelijk aldus: De godsdiensten der Wilden zijn, niet de meestverbasterde maar, de minstontwikkelde spruiten van een oorspronkelijk nog ruweren godsdienst, die moet hebben beantwoord aan hetgeen wij van de oudste beschaving weten, en waaruit alle godsdiensten, rechtstreeks of middellijk, door natuurlijken wasdom of door het werk van hervormers, zijn voortgekomen. Zoo althans zou ik haar willen formuleeren, om vooral te doen uitkomen, dat de ontwikkeling niet overal op dezelfde wijze plaats heeft, dat zij, om de geliefkoosde uitdrukkingen van onzen tijd te bezigen, hier onbewust, doch daar zeker bewust was, hier onwillekeurig en van zelf geschiedt, doch elders door den invloed van menschen wordt veroorzaakt."

Bedrieg ik mij niet geheel, dan is hiertegen wel eenige bedenking intebrengen. Ik wil niet drukken op het eenigszins bevreemdende, dat

eene bijzondere formuleering noodig wordt geacht, als de theorie op de geschiedenis der godsdiensten zal toegepast worden. Zij luidt toch in de hoofdzaak altijd op dezelfde wijze. Dat bij de toepassing van de ontwikkelingshypothese rekening moet gehouden worden met de eigenaardigheid van datgene, waarop zij wordt toegepast, is terstond toegegeven. Het planten- en dierenrijk is een ander gebied, dan dat der godsdiensten. De afstamming van den mensch is iets anders dan de geschiedenis der godsdiensten. Een godsdienst laat zich niet zonder menschen, niet zonder een volk of volksstam denken, althans niet zonder subjecten, bij wie de godsdienst voorkomt. Bij de ontwikkeling van een godsdienst zijn menschen, is het volk of de volksstam, wiens godsdienst zich ontwikkelt, zijn de subjecten, wier godsdienst in een staat van ontwikkeling verkeert, werkzaam. De ontwikkeling van den godsdienst gaat niet om buiten die subjecten. Over die ontwikkeling mogen wij dan ook niet spreken, alsof die subjecten er niet in betrokken waren. De levensvoorwaarden van een godsdienst zijn daarom ook geheel andere, dan de levensvoorwaarden van levensvormen in het planten- en dierenrijk, en de ontwikkeling van een godsdienst vindt dan ook onder den invloed van andere levensvoorwaarden plaats, dan die, onder welke de ontwikkeling van hoogere vormen in het planten- en dierenrijk uit lagere vormen plaats heeft gehad. Maar dit doet, meen ik, niets ter zaak bij de formuleering van de ontwikkelingshypothese. De ontwikkelingshypothese is één en ondeelbaar. Zij is bruikbaar of niet bruikbaar. Is zij bruikbaar, pas haar dan toe. Is zij niet bruikbaar, wijzig en verander haar, totdat zij bruikbaar wordt, maar noem haar dan ook naar hare gewijzigde of veranderde leer. Luidt zij anders dan de ontwikkelingshypothese, noem haar dan niet ontwikkelingshypothese, en luidt zij niet anders, wat doet dan ter zaak, met welk onderwerp zij in betrekking wordt gebracht? In betrekking tot ons onderwerp, de Geschiedenis der godsdiensten, luidt de ontwikkelingshypothese, dunkt mij, niet anders, dan wanneer zij met de afstamming van den mensch, of met het ontstaan der soorten van planten en dieren in betrekking gebracht wordt, tenzij zij, daar toegepast, werkelijk iets anders leert, dan wanneer zij hier in toepassing wordt gebracht, in welk geval er een ander woord in plaats van „ontwikkeling" moet gebruikt worden.

Maar wat dan nu de ontwikkelingshypothese betreft, zooals zij volgens den Hoogl. Tiele in betrekking tot ons onderwerp zou moeten luiden, wij kunnen geen vrede hebben met dat gedeelte, waarin een onderscheid wordt gemaakt tusschen godsdiensten, door natuurlijken wasdom, en godsdiensten, door het werk van hervormers uit een lageren godsdienst voortgekomen. De bedoeling van deze onderscheiding wordt, zooals wij hoorden, toegelicht door de opmerking, dat de ontwikkeling niet overal op dezelfde wijze plaats heeft, maar hier onbewust, doch daar zeker bewust, hier onwillekeurig en van zelfs geschiedt, doch elders door den invloed van menschen wordt veroorzaakt. Zoo worden hier slechts twee wijzen van ontwikkeling onderscheiden. Dit is, zooals ieder begrijpt, gezegd met het oog op de geschiedenis, die ons twee soorten van godsdiensten doet kennen. Indien echter de geschiedenis ons het bestaan van die twee soorten doet kennen, behoeft het bestaan van twee zulke soorten niet ondersteld te worden, behoeft er in de hypothese dus niet over gesproken te worden. De hypothese moet toch alleen vermelden wat men onderstelt, niet wat men weet, dat werkelijk is. Maar dit in het midden gelaten, zouden wij veeleer meenen: zoovele godsdiensten, als er zich uit een lageren godsdienst ontwikkeld hebben, zoovele onderscheidene wijzen van ontwikkeling laten zich onderstellen; daar elk volk of elke volksstam, waaronder een godsdienst zich uit een lageren godsdienst heeft ontwikkeld, zijne eigenaardigheden heeft, waardoor die ontwikkeling, zoowel als die godsdienst, bepaald wordt, en daar bij elke ontwikkeling van eenigen godsdienst uit een lageren de omstandigheden, waaronder die ontwikkeling plaats vindt, weder anders kunnen zijn. Wat derhalve de opmerking betreft, dat de ontwikkeling niet overal op dezelfde wijze plaats vindt, zouden wij van gevoelen zijn, dat er niet van tweeërlei, maar van velerlei wijze, waarop zij plaats vindt, moet gesproken worden. Maar waaruit dan te verklaren, dat de Hoogl. Tiele in zijne gewijzigde formuleering van de ontwikkelingshypothese slechts van tweeërlei wijze melding maakt? Hieruit, dat hij het woord „ontwikkeling" in een dubbelen zin bezigt, niet in éénen zin, en wel in dien, waarin de ontwikkelingstheorie het gebruikt. Doet iemand ons opmerken, dat de ontwikkeling op het gebied der godsdiensten niet overal op dezelfde wijze plaats heeft, wij vragen allereerst: welke ontwikkeling?

Wij vragen niet: De ontwikkeling waaruit of waarvan? Wij bedoelen: welke van die twee ontwikkelingen, over wier onderscheid wij zoo even spraken, de onzijdige of de bedrijvende, om nu kortheidshalve deze uitdrukkingen te bezigen. Wij mogen een woord, dat in twee beteekenissen gebruikt kan worden, niet te gelijk in die twee beteekenissen gebruiken, zoo wij niet dubbelzinnig willen zijn. Wordt ons gezegd, dat de ontwikkeling niet overal op dezelfde wijze plaats heeft, dan moeten wij denken óf aan de ontwikkeling door natuurlijken wasdom, dat is de niet bedoelde, gelijk bijv. ontwikkeling van den mensch uit een lageren vorm, óf aan de ontwikkeling als het werk van hervormers, dat is de opzettelijk bedoelde, gelijk bijv. ontwikkeling van een stelsel door een wijsgeer uit een bepaald beginsel.

Met het oog op de door ons thans besproken wijziging van de ontwikkelingstheorie moeten wij dus wel vragen, in welken zin het woord „ontwikkeling" hier gebruikt wordt; in den onzijdigen of in den bedrijvenden zin; met andere woorden, aan welke ontwikkeling gedacht wordt, aan die der ontwikkelingshypothese, of aan die, welke door de ontwikkelingshypothese wordt buitengesloten. Zooals de woorden nu luiden, mochten wij ze niet onopgemerkt voorbij laten gaan. Overigens houden wij gaarne aanteekening van de ekenning der tweeërlei wijze, waarop godsdiensten zijn ontstaan, namelijk door „natuurlijken wasdom," de hoofdgedachte der ontwikkelingshypothese, en door het „werk van hervormers," waarbij men zich bewust was, ontwikkeling te bedoelen.

Nog éène aanmerking worde ons ten goede gehouden. „De ontwikkeling," met deze woorden wordt die formuleering toegelicht, „geschiedt hier onwillekeurig en van-zelf, maar wordt elders door den invloed van menschen (dat wil dan zeggen, door het werk van hervormers) veroorzaakt" Deze onderscheiding kan, indien ik mij niet vergis, hier niet op onberispelijke juistheid roemen. Van geen enkelen godsdienst toch, die zich volgens de onderstelling der ontwikkelingstheorie uit een lageren godsdienst heeft ontwikkeld, is de ontwikkeling uit den lageren godsdienst zonder den invloed van menschen tot stand kunnen komen. Menschen waren het, die de verandering, welke wij hier ontwikkeling noemen, hielpen tot stand brengen. Zij waren zonder eenigen twijfel „hervormers,"

in zoo verre zij uit het lagere of oudere het hoogere of nieuwere te voorschijn deden komen, al was het volstrekt niet met het bepaalde doel, om iets beters het licht te doen zien. Zegt men, dat zij zich toch niet bewust waren van hetgeen zij werkelijk veroorzaakten, daar zij toch niet eene hervorming bedoelden, waardoor een nieuwe godsdienst zou ontstaan, en wij met het oog hierop wel een onderscheid mogen maken tusschen ontwikkeling, die onwillekeurig en van zelf geschiedt, en ontwikkeling door den invloed van menschen veroorzaakt; dan is ons antwoord: de ontwikkeling, die onwillekeurig en van zelf geschiedt, ook de ontwikkeling door natuurlijken wasdom genoemd, is toch eene ontwikkeling door den invloed van menschen veroorzaakt, en die menschen waren hervormers, voor zoover zij eene wijziging brachten in het oudere of lagere, waardoor iets betrekkelijk nieuws en hoogers te voorschijn kwam. Bestond bij hen niet het bepaalde doel om te hervormen, zij mogen toch niet geignoreerd worden, als had men hen bij de onwillekeurige ontwikkeling niet in rekening te brengen. De hier besproken onderscheiding tusschen ontwikkeling door natuurlijken wasdom of die onwillekeurig en van zelf geschiedt, en ontwikkeling door den invloed van menschen veroorzaakt, mist die juistheid, waarop bij eene nieuwe formuleering van de ontwikkelingshypothese met vrijmoedigheid mag worden aangedrongen. Wij behoeven toch niet te vergeten, dat de formuleering der welbekende ontwikkelingshypothese opzettelijk wordt vernieuwd en gewijzigd, met het doel, om die theorie bruikbaar te maken voor de Geschiedenis der godsdiensten.

Onze slotsom is, dat de welbekende ontwikkelingshypothese volgens een zeer voornaam en scherpzinnig voorstander van hare toepassing op de Geschiedenis der godsdiensten niet, dan onder voorwaarde van haar opzettelijk voor die toepassing geschikt te mogen maken, wordt aanvaard. Het is niet noodig in het oog te doen vallen, dat dit laatste in geen geval tegen ons pleit en voor de door ons verdedigde stelling gansch niet van gewicht en waarde ontbloot is.

Hoe gaarne zou ik thans, voordat wij verder gaan, met u in den geest eene reis rondom de wereld doen, en alzoo de landen bezoeken, waar vroeger en later godsdiensten ontstaan zijn en gebloeid hebben, voornamelijk in den historischen tijd. Wij zouden ons zoo een overzicht trach-

ten te verschaffen van het uitgestrekt terrein, waarop wij ons nu verder hebben te bewegen, en dat zich volgens ons niet voor de toepassing van de ontwikkelingstheorie leent, volgens anderen daarentegen daarvoor zeer geschikt is te achten. Daarbij zouden wij geen groepeering of rangschikking der godsdiensten ten grondslag behoeven te leggen, geen bepaald schema van verdeeling behoeven te volgen; want het zou ons alleen te doen zijn, om ons voor den geest te roepen, op welke godsdiensten wij de aandacht zullen hebben te vestigen. Wij zouden op onzen tocht de stof bijeenverzamelen ter beantwoording van de vraag, of dan nu de geschiedenis der godsdiensten, zooals wij haar bij het licht van het zuiver historisch onderzoek, afgezien van de ontwikkelingstheorie of hypothese, leeren kennen, den indruk maakt, dat het ontwikkelingsbeginsel er den gang der geschiedenis beheerscht heeft. Wij zouden door onze reis in staat moeten gesteld worden, om te beoordeelen, of zoowel eene nauwkeurige beschouwing van al de godsdiensten, elk op zich zelf genomen, als eene grondige vergelijking van de met elkander min of meer verwante, de gedachte als van zelf aan ons opdringt, dat ontwikkeling de groote drijfkracht is geweest, waardoor de hoogere godsdiensten elk uit een lageren godsdienst zijn ontstaan, zoodat wij van het historisch bekende tot het niet historisch bekende besluitende ook dáár aan ontwikkeling en uitspruiting mogen denken, waar geenerlei historisch document er ons eenig bericht van weet te geven. Hierbij is het natuurlijk in het minst niet de vraag, of een godsdienst, eenmaal ontstaan, zich niet meer en meer ontwikkeld heeft, of ook meer en meer verbasterd is, ook niet, of een godsdienst zich onder daartoe gunstige omstandigheden uit een volk of stam heeft kunnen ontwikkelen. Op onze groote reis zouden wij bij elken godsdienst alleen te vragen hebben, van welken anderen godsdienst deze een spruit is. Zoo zouden wij de vraag beantwoord kunnen zien, of de geschiedenis der godsdiensten, zuiver historisch beschouwd, den indruk maakt, dat zij de toepassing van de ontwikkelingstheorie ook voor zich eischt, of wel die toepassing veeleer van zich afwijst.

Begonnen wij in Europa, wij hadden de Grieken, Romeinen, Kelten, Germanen en Skandinaviërs, ten laatste de Slaven, om hun godsdienst te

bezoeken, deze allen in éénen adem genoemd met het oog op de verwantschap van hunne godsdiensten, die niet zonder grond in verband wordt gebracht met hunne gemeenschappelijke afkomst van de voorvaders der Indo-Europeesche volken en der Indo- en Parso-Aryers in den vóór-vedischen tijd. Wij zouden echter niet mogen voorbijzien, dat zich bij het ontstaan van deze godsdiensten ook nog andere dan Aziatische invloeden in meerdere of mindere mate hebben doen gelden, immers invloeden, die tot de vóórhistorische Europeesche sfeer behooren. Hoe dit zij, de godsdiensten der genoemde oude volken zouden zeker in verband met een ouderen godsdienst beschouwd moeten worden. Of hetzelfde aangaande den godsdienst der oude Finnen mag verzekerd worden, is eene andere vraag. Maar wij verlaten Europa en steken naar Afrika over, waar Egypte reeds terstond met zijne hiëroglyfen ons wacht. De godsdienst der oude Egyptenaren, in zijn oorsprong tot heden nog geenszins volkomen helder toegelicht, laat ons nog bij vele vraagteekens staan. Die der oude Karthagers verwijst ons over Fenicië naar den ouden babylonisch-assyrischen godsdienst. De Negers van Afrika trekken onze aandacht door hun fetisisme, waarop in onze dagen op nieuw het oog van belangstellende onderzoekers gericht is, even als op den godsdienst van nog andere Afrikaansche volken of stammen, die over het algemeen op zeer lagen trap van beschaving staan. Maar wij spoeden ons voort, om Amerika te bereiken, waar wij de oude Mexicanen en Peruanen bespieden in hunne Astrolatrie, deze, even als alle dienst der hemellichamen uit den ouden tijd, niet te brengen tot, maar wel zeer te onderscheiden van het straks genoemde Afrikaansche fetisisme. Na een bezoek aan Noord-Amerika te hebben gebracht, ter wille van den godsdienst der oude Indianen, gaan wij door Zuid-Amerika in zijn geheele lengte terug, om verder den godsdienst der ruwste volken en volksstammen van onzen tijd, der Natuurvolken of Wilden, te bestudeeren. Polyneziërs, Melaneziërs, Australiërs en Mikroneziërs zouden wij bezoeken, om hetgeen wij bij hen vinden te vergelijken met hetgeen wij in Afrika en elders nog van godsdienst bij Natuurvolken aantreffen. Waren wij zoo Azië genaderd, wij zouden het willen ingaan van zijne oostelijke grenzen, maar niet, zonder daar elkander eerst te hebben herinnerd, dat wij nu het

werelddeel hebben bereikt, waarmede in productiviteit op het gebied van den godsdienst geen ander werelddeel gelijk staat. Want hier is wel het groote land der oorsprongen, zooals het geen ander werelddeel is. Hier is toch de wieg van den langstlevende der oudste historisch bekende godsdiensten, hier de wieg van dien ouden godsdienst, waaruit de Oud-Vedische is voortgekomen en waarvan het Brahmaisme, helaas, veel te weinig in eere heeft gehouden, hier de wieg van het Monotheisme, hier de wieg van alle drie de wereldgodsdiensten, hier het tooneel van zooveel ontwikkeling op het gebied van den godsdienst in den ruimsten zin des woords. Een bezoek aan Japan brengen is noodig, om het Sintoisme of den Kami-dienst te leeren kennen. Van daar naar China, om aan den Rijksgodsdienst der Chinezen, waarmeê Kong-tse's naam verbonden is, onze aandacht te wijden, en aan de Tao-kia of volgelingen van Lao-tse. Uit welken godsdienst die van laatstgenoemden wijze is voortgekomen, laat zich moeilijk bepalen. Wil men hier het recht, om van godsdienst te spreken, betwisten, wij zullen er ons onder eenig voorbehoud niet tegen verzetten. Maar wel zouden wij onze instemming onthouden, wanneer men den oud-Chineeschen godsdienst, die naar Confucius genoemd wordt, wilde doen voorkomen als uit een anderen godsdienst gesproten. Gelijk bekend is, heeft Kong-tse zelf niet beschouwd willen worden als iemand, door wien eene nieuwe leer verkondigd wordt, of die een nieuwen godsdienst invoert. Het was hem naar zijne stellige verzekering alleen te doen om de oude leer, den ouden godsdienst weder in eere te brengen. Op den naam van reformator kan hij dan ook eigenlijk geen aanspraak maken, indien daarbij gedacht wordt aan eene vernieuwing in de lijn van verdere ontwikkeling en vooruitgang. Veeleer moet hij een restaurator heeten. Het woord godsdienst-stichter komt hier in het geheel niet in aanmerking. Maar indien nu Kong-tse zelf alleen op terugkeering tot het oude bedacht was en wij in hetgeen hij op den voorgrond plaatste herstelling hebben te zien van het vroegere, maar dat op den achtergrond was geraakt, dan hebben wij geen recht, om den godsdienst van Kong-tse voorstellen als die onder zijnen invloed door ontwikkeling uit een ouderen is voortgekomen. Aangaande een nog ouderen godsdienst, waaruit het Confucianisme zou ontstaan zijn, is historisch niets bekend. Gaan wij nu

door Noordelijk-Azië naar het Westen, wij hebben eerst op het Sjamanisme te wijzen, dat doorgaands, en niet ten onrechte, met het Fetisisme nagenoeg in éénen adem genoemd wordt. Uit het Sjamanisme, dat gelijk bij de oude Mongolen en Tataren, zoo ook bij de oude Finnen voorkwam, heeft zich geen andere godsdienst ontwikkeld, en dat het uit een anderen godsdienst zou voortgekomen zijn, wordt alleen hypothetisch gesteld. En nu naar het land, waar in overoude tijden de voorvaders, zoowel van Indiërs en Eraniërs, als van de Indo-Europeesche volken moeten gewoond hebben. Aangaande hun godsdienst kunnen wij alleen door gissing en bij benadering iets vaststellen. Het is de Veda, die ons daarbij inzonderheid gewichtige diensten bewijst. Wat den godsdienst der Vedische periode zelve betreft, hij baant den overgang tot het Brahmaisme, dat wij niet voor eene ontwikkeling daarvan houden mogen; indien namelijk bij ontwikkeling ook aan vooruitgang moet worden gedacht. Van het Brahmaisme tot het Boeddhisme ligt bij eene historische beschouwing de overgang voor de hand. Maar niet, omdat het laatste uit het eerste is voortgekomen. Çakya Moeni heeft iets nieuws tot stand gebracht. Wel mag zijn optreden niet buiten verband met den toestand van het Brahmaisme en van de Indische wijsbegeerte in zijne dagen beschouwd worden. Maar hij heeft toch iets anders gedaan, dan den bestaanden godsdienst hervormen, of tot hooger trap van ontwikkeling brengen. Het Boeddhisme is vooral in zijn oorspronkelijken vorm niet te houden voor eene spruit, uit den Brahmaanschen godsdienst opgeschoten. En Zarathustra's godsdienst, met welken wij op onzen verderen tocht naar het Westen in aanraking komen? Wij meenen recht te hebben, om ook daarin iets meer dan de vrucht van hervorming te zien. Zarathustra's leer van Ahuramazda is toch iets nieuws, en de Zarathustrische godsdienst, zooals wij dien uit de oudste gedeelten van het Zend-Avesta kennen, bevat te veel eigenaardigs, dan dat wij hier met het woord ontwikkeling zouden kunnen volstaan. Over de verbastering van het Mazdeisme, over de latere naast elkander plaatsing van Ahuramazda en Anro-mainyus, over de nog latere verheffing van Zarvan-akarana boven de beide laatstgenoemden, spreken wij thans niet. Wij meenen alleen de vrijheid te ontkennen, dat de Mazdayaçnadienst door ontwikkeling uit een anderen

godsdienst zou zijn voortgekomen. En verder gaat de tocht door Mesopotamië naar Arabië. In Mesopotamië houdt de oude babylonisch-assyrische godsdienst ons bezig, die voorts aan Fenicië doet denken. Historisch laat zich tot heden niets met zekerheid vaststellen aangaande zijn ontstaan. Dat nieuwe ontdekkingen en nieuwe verklaringen van het gevondene hem nog in belangrijkheid voor ons zullen doen rijzen, schijnt wel boven gegronden twijfel verheven. Zetten wij onze reis voort, daar breidt Arabië zich voor ons uit, waar de vóór-Mohammedaansche godsdienst der oude Arabieren ons wacht, maar waarin wij toch nog niet het licht van het positieve Monotheisme mogen begroeten. Dát is niet voor het eerst in Arabië te zien geweest. Zijn wieg is op Palestina's bodem te zoeken. Een »zeker monotheisme," zooals sommige geleerden zich uitdrukken, heeft zich zonder twijfel hier en daar ook elders vertoond, maar dat zoogenaamd »zekere monotheisme" miste toch het karakteristieke van hetgeen werkelijk den naam van monotheisme, in onderscheiding van polytheisme verdient, namelijk de erkenning en vereering van eenen éénigen God, het geestelijk Opperwezen, dat onderscheiden van de Natuur geen natuurgod, maar Heer der Natuur is, en geenerlei goden naast zich of onder zich heeft of duldt. Mag alleen dit en niets anders bovendien »Monotheisme" genoemd worden, dan hebben wij recht om te ontkennen, dat een van de genoemde godsdiensten waarlijk monotheisme mag heeten. Positief monotheisme, wij vinden het eerst, als wij met Israël in aanraking komen. Monotheistisch in dezen zin was het Mozaisme of de Israëlitische godsdienst, en is evenzoo het Christendom en evenzoo de Islam. Hoe men ook over den vóór-Mozaischen godsdienst onder de oude Israëlieten moge oordeelen, op zuiver historische gronden zal men toch moeielijk de stelling kunnen handhaven, dat het oudste monotheisme onder Israël langs den weg van zuiver natuurlijke ontwikkeling te voorschijn gekomen is. Nergens elders, zoover de geschiedenis althans haar licht verspreidt, vinden wij het positieve Monotheisme uit polytheisme, uit fetisisme en spiritisme, of wat men ook moge noemen, ontstaan. Wel heeft men gezegd, dat het Monotheisme ontstaat door de kruising van Fetisisme, waarmede men dan de vereering van zinnelijk waarneembare vereeringsobjecten bedoelt, en Spiritisme, waarbij men dan aan geestenvereering gedacht hebben wil, beiden op hun hoogsten

trap van ontwikkeling gekomen, dat is, als het Fetisisme Zonnedienst en Hemelvereering is geworden, het Spiritisme zich tot polytheisme heeft ontwikkeld. Wel hooren wij verzekeren, dat altijd, wanneer Spiritisme en Fetisisme elkander kruisen, daaruit een hoogere godsdienstige ontwikkeling, een begin van Monotheisme, ontstaat. Maar dat dit werkelijk ergens zoo plaats heeft gevonden, laat zich door de geschiedenis niet bewijzen, tenzij men tweeërlei monotheisme aanneemt, het monotheisme van den Israëlitischen godsdienst, van het Christendom, van het Mohammedanisme, en een ander, „een zeker monotheisme," dat zich in verschillende vormen vertoont, nu eens, „gelijk in den vedischen godsdienst," dan eens als „een sterk dualistisch monotheisme," gelijk in den Eranischen godsdienst, elders weder als „een vrij gevorderd monotheisme," of als een „zoo goed als geheel monotheistische godsdienst, gelijk bij Pindarus en de atheensche treurspeldichters." Men onderscheide dan tusschen het echte monotheisme, dat slechts een éénig God, het boven de Natuur verheven geestelijk Opperwezen erkent, en het pseudo-monotheisme, dat er misschien wel eenigszins op gelijkt, maar wat de hoofdzaak betreft het toch eigenlijk volstrekt niet is. Om alle verwarring voor altijd te voorkomen, moet men alleen daar van Monotheisme spreken, waar gelijk bijv. in het Christendom geenerlei godheid naast of onder het eenige geestelijke Opperwezen wordt erkend. Zulk Monotheisme nu is niet door ontwikkeling uit een anderen godsdienst ontsproten. Het is voor iets oorspronklijks op het gebied van den godsdienst te houden. Dat het Christendom als monotheistische godsdienst in zeer nauwe betrekking tot den Israëlitischen godsdienst staat, laat zich niet met recht in twijfel trekken. Maar geheel anders is het met de zaak gelegen, als men het voor niets meer dan eene hoogere ontwikkeling van den Israëlitischen godsdienst wil gehouden hebben. Dat wat het Christendom tot wereldgodsdienst maakt en in den Israëlitischen godsdienst ontbreekt, is iets nieuws, gegrond in den persoon, in de levensgeschiedenis, in het werk van Jezus zelven. Wij hebben hier met eene nieuwe schepping te doen. Dit laatste kan niet ten volle gezegd worden van den Islam, welks ontstaan ons nog eens naar Arabië verplaatst. Wel is het niet eene ontwikkeling van den oud-Arabischen godsdienst. Zijn monotheisme heeft het uit den Joodschen godsdienst, zonder daardoor

echter recht te geven tot de uitspraak, dat het eene spruit van dien godsdienst is. Mohammed heeft niet werktuigelijk, maar met het doel om een nieuwen godsdienst te stichten, het Monotheisme geproklameerd. Wel heeft hij van het Jodendom overgenomen, maar is er niet uit voortgekomen. Een zestal eeuwen ongeveer na het Christendom opgetreden, maar, hiermede vergeleken, op een veel lager standpunt van ontwikkeling staande en eigenlijk niet eens even hoog als de Joodsche godsdienst op zijn hoogste standpunt geplaatst, blijft de Islam in de wereldgeschiedenis een opmerkenswaardig verschijnsel, en met het Monotheisme in het algemeen, met het Boeddhisme in het bijzonder, tegen de toepassing van de ontwikkelingstheorie op de Geschiedenis der godsdiensten protesteeren.

Van onzen tocht teruggekeerd, moeten wij beginnen met de betuiging, dat wij ons geweld hebben moeten aandoen, om niet lang stiltestaan bij onderscheidene bijzonderheden, bij de gronden vóór en tegen hetgeen wij in het voorbijgaan gezegd hebben, bij het karakteristieke van elken godsdienst, bij de verwantschap van sommige en het meer of minder geisoleerde van andere, waardoor wij onwillekeurig op het gebied van de vergelijkende geschiedenis der godsdiensten zouden gekomen zijn. Maar ons eenig doel was, met een enkel woord, als in een vogelperspectief, het heirleger van de voornaamste godsdiensten te overzien.

En wat is nu de quaestie, die ons bezig moet houden? Niet, of al die godsdiensten zich uit het oogpunt van meerdere of mindere religieuse ontwikkeling laten rangschikken of groepeeren; niet, of zich een „godsdienstmeter" laat vervaardigen, met aanwijzing van graden boven en beneden een bepaald aangegeven peil, dien wij aan elken godsdienst zouden kunnen aanleggen; niet, of wij in staat zijn, aan elken godsdienst zijne bepaalde plaats aantewijzen op de ladder der ontwikkeling, noch ook, of sommige godsdiensten te zamen niet werkelijk veel nader komen bij het ideaal, dat wij ons van godsdienst meenen te mogen vormen. Maar of voor al deze godsdiensten, één voor één beschouwd, zich, zonder de ontwikkelingstheorie te hulp te roepen, een andere en wel oudere godsdienst laat aanwijzen, uit welken hij moet zijn voortgekomen als eene spruit,

welke andere godsdienst dan, uit een historisch oogpunt beschouwd, de kiem moet bevatten, die in den daaruit ontsproten godsdienst tot ontwikkeling moet gekomen zijn. Dit is de vraag, of de geschiedenis der godsdiensten na eene allernauwkeurigste vergelijking van de met elkander verwante, en met inachtneming van al wat een streng historisch-kritisch onderzoek aangaande het ontstaan en de verdere geschiedenis van elken godsdienst ons leert, recht geeft om te spreken van een chronologischen ontwikkelingsgang in die geschiedenis; of wij alzoo in de geschiedenis der godsdiensten, nog vóór dat wij ontwikkeling van de in onze schatting hooger geplaatste godsdiensten, elk op zichzelf beschouwd, uit den eenen of anderen lager geplaatsten godsdienst onderstellen, zulk eene ontwikkeling hier en daar reeds aangeduid vinden; of alzoo de geschiedenis der godsdiensten, afgezien van de ontwikkelingstheorie, er zelve bij ons op aandringt, dat wij naar de toepassing van die theorie omzien. Dit is de quaestie, waarover wij nu te handelen hebben. Uitdrukkelijk spreken toch voorstanders van die toepassing over „onze godsdiensten, de hoogste niet uitgezonderd," als „wortelende in die der Natuurvolken," over de godsdienstige voorstellingen der nog onontwikkelde stammen, als „de nederige kiemen, waaruit de hoogste en stoutste gedachten zijn voortgekomen;" over de natuurvolken, als bij welke „de oudste spruiten" van den oorspronkelijken godsdienst zijn te vinden; over „het ontspruiten van de rijkste en vruchtbaarste gewassen uit nederige kiemen," over het eindelijk-ontstaan van den godsdienst der zelfverloochening en der eenswillendheid, door vele perioden van ontwikkeling heen, uit den eigenzinnigen, willekeurigen, zelfzuchtigen, onzedelijken natuurgodsdienst. Overal is hier spraak van kiemen en spruiten en van wortelen en ontspruiten. De zaak is derhalve duidelijk genoeg. Het geldt niet de classificatie, maar den historischen stamboom van den godsdienst, niet eene morphologische, maar eene genealogische quaestie, een en ander wel te onderscheiden. Bij eene classificatie legt men toch een subjectieven maatstaf aan, bij eene genealogie daarentegen eenen objectieven. Zoo vragen wij dan nu niet, of bijv. het Boeddhisme hooger of lager dan de godsdienst der oude Egyptenaren staat, of het Brahmanisme hooger of lager staat dan de Rijksgodsdienst der Chinezen, of de oude godsdienst

der Grieken op hooger standpunt van ontwikkeling dan het Mazdeisme is geplaatst. Onze quaestie is en blijft zuiver genealogisch.

Is het dan, zoo vragen wij, de geschiedenis der godsdiensten zelve, die het inroepen van de toepassing der ontwikkelingstheorie doet voorkomen als iets, dat in elk opzicht voor de hand ligt en rationeel mag worden genoemd?

Wij meenen met eene ontkenning te moeten antwoorden, terstond reeds met het oog op de drie wereldgodsdiensten, met het oog op het Monotheisme in het algemeen, met het oog ook op het Mazdeisme en op den Rijksgodsdienst der Chinezen en op den oud-arischen godsdienst, om nu niets anders te noemen. Laat zich van deze godsdiensten historisch duidelijk aanwijzen, dat zij uit eenen anderen godsdienst ontkiemd of voortgesproten zijn, dan hebben wij ons natuurlijk daarnaar te schikken. Maar anders mogen wij bepaald weigeren, bij die godsdiensten aan ontwikkeling uit een anderen godsdienst te denken.

Nu vragen wij, waardoor men zich dan verplicht acht, om tot de toepassing van die theorie overtegaan.

Indien men zeide, dat zich overal in de geschiedenis ontwikkeling vertoont en wij haar dus ook hier moeten onderstellen, zouden wij niet lang naar een antwoord behoeven te zoeken. Waar zich ontwikkeling vertoont, behoeft zij niet ondersteld te worden; maar waar zij zich niet vertoont, daar zullen zeer bijzonder afdoende redenen moeten kunnen aangevoerd worden voor de onderstelling, dat zij ook daar plaats heeft gehad. Op historisch gebied hebben wij ons te vrede te stellen met hetgeen zich vertoont. Verder gaan kan ons toch eigenlijk, ik spreek van het zuiver historisch gebied, niet veel verder brengen. Indien op het gebied van de geschiedenis der godsdiensten de ontwikkeling, welke zich elders laat aanwijzen, werkelijk niet is te zien, dan is het recht tot de stelling, dat zich overal in de geschiedenis ontwikkeling vertoont, eigenlijk ook vervallen, daar de geschiedenis der godsdiensten een gedeelte is der wereldgeschiedenis en de geschiedenis der godsdiensten derhalve protesteerend tegen die stelling optreedt.

Tot handhaving van de bewering, dat ook in de geschiedenis der godsdiensten ontwikkeling plaats moet gehad hebben, zoodat elke hoogere gods-

dienst uit een lagere is voortgekomen, moet men dus iets anders hebben aantevoeren, en wel óf aan de geschiedenis der godsdiensten óf anders aan den aard of het begrip van godsdienst ontleend.

Zal men dan misschien op den voorgrond kunnen plaatsen, dat een godsdienst zich niet denken laat zonder een anderen godsdienst, waaruit hij zich zou ontwikkeld hebben, derhalve niet anders, dan als ontwikkelde godsdienst? Beweerde men dit, wij zouden terstond op den oudsten of eersten godsdienst wijzen, waaruit de voorstanders der ontwikkelingstheorie beweren, dat de andere godsdiensten moeten voortgekomen zijn. De eerste godsdienst heeft zich dan toch niet uit een anderen godsdienst ontwikkeld. Zoo kan dan een godsdienst zeer wel ontstaan, zonder dat hij uit een anderen voorkomt. Of zal men misschien recht hebben om hierop te antwoorden, dat dit alleen geldt van den godsdienst, die op den allerlaagsten trap staat; met het oog waarop men geen godsdienst kan denken, die nog minder ontwikkeld is, daarentegen niet van een godsdienst, die op een hooger trap van ontwikkeling staat en derhalve voor de gedachte aan een minder ontwikkelden godsdienst plaats overlaat? Maar dit antwoord bevredigt volstrekt niet. De vraag is toch alleen, of een godsdienst, onverschillig welke, niet anders dan door ontwikkeling uit een anderen godsdienst ontstaan kan. Indien ooit een godsdienst ontstaan is, zonder zich uit een anderen ontwikkeld te hebben, heeft men geen recht, om voor éénigen godsdienst het ontstaan door ontwikkeling uit een anderen godsdienst te postuleeren. Misschien zal men volhouden, dat voor den oudsten of eersten godsdienst hier eene uitzondering moet gemaakt worden. Als staande op den allerlaagsten trap van ontwikkeling, zoodat er geen lagere trap denkbaar is — en dit moet wel de oudste of eerste godsdienst geweest zijn — kan hij uit den aard der zaak zich niet uit een anderen godsdienst ontwikkeld hebben. Al de andere godsdiensten verkeeren in een ander geval. Maar dit neemt het bezwaar niet uit den weg. Die oudste of eerste godsdienst heeft zich toch volgens de voorstanders der ontwikkelingstheorie geheel natuurlijk ontwikkeld uit dien stam, of uit die familie, of uit die menschen, waaronder hij ontstaan is. Die eerste godsdienst moet geheel in overeenstemming geweest zijn met hunnen redelijken en zedelijken toe-

stand, geheel in overeenstemming met het lage peil van ontwikkeling, waarop zij zich als de minst beschaafden, of liever als de wildsten en ruwsten van alle menschen, die ooit geleefd hebben, nog bevonden. Maar indien zich uit de op het laagste peil staande menschen een godsdienst heeft **kunnen** ontwikkelen in overeenstemming met hun lagen staat, dan kan immers ook later onder een volk of volksstam, dat op een hoogeren trap van ontwikkeling stond, een godsdienst ontstaan zijn, evenzoo ontwikkeld uit dat volk of dien volksstam. Of moeten wij misschien onderstellen, dat een volk of volksstam in dezelfde mate minder geschikt is, om een godsdienst uit zich zelf te ontwikkelen, als het hooger staat op de ladder der beschaving? Wij zouden zeggen, dat naar mate een volk of volksstam er hooger op staat, zich des te gemakkelijker uit zulk een volk of volksstam een godsdienst ontwikkelen kon. Nergens laat zich toch een grond vinden voor de stelling, dat de eerste menschen, juist doordat zij het minst ontwikkeld waren, het meest geschikt zijn geweest, om godsdienst uit zich te ontwikkelen; dat daarentegen de meer ontwikkelde volken, juist omdat zij meer ontwikkeld waren, er minder geschikt toe geacht moeten worden. Zoo heeft men dan ook volstrekt geen grond, om bijv. met betrekking tot den godsdienst der oude Chinezen of tot den oud-arischen godsdienst te stellen, dat zij zich uit een anderen godsdienst moeten ontwikkeld hebben, indien men moet toestemmen, dat de godsdienst der eerste menschen zich niet uit een anderen godsdienst ontwikkeld heeft.

Men geve zich toch rekenschap van hetgeen men zelf onmisbaar acht, om het ontstaan van den godsdienst in de eerste menschen te verklaren. Eenig gevoel van behoefte aan godsdienst, hoe ruw die godsdienst en hoe gering die behoefte ook moge geweest zijn, en hoe spoedig of met hoe weinig het gevoel van behoefte ook voldaan moge zijn geweest, de zamenwerking van zekere indrukken, van zekere voorstellingen, van zekere gemoedsaandoeningen, van zekere gedachten, zonder welke er geen godsdienst, hoe ruw ook, zijn kan; een en ander zamenwerkende onder den invloed der eigenaardigheid van hen, onder wie die godsdienst ontstond, en de omstandigheden, waarin zij verkeerden, en het standpunt van beschouwing en beoordeeling, waarop zij geplaatst waren. Welnu, laat zich

het ontstaan van den godsdienst op het laagste peil van ontwikkeling uit de menschen zelven verklaren, waarom moeten wij dan, zoodra er spraak is van den godsdienst der oude Chinezen of der oud-Aryers in de vóór-vedische periode, onze toevlucht nemen tot een anderen godsdienst, van welken de geschiedenis niets weet, om daaruit zijn ontstaan te verklaren? Stemt men toe, dat er eens een godsdienst is ontstaan, zonder dat hij zich uit een anderen godsdienst heeft ontwikkeld, dan mag men niet weigeren te erkennen, dat hetgeen eenmaal plaats heeft gehad zich onder de daartoe noodige voorwaarden ook later kan hebben herhaald. Maar daarom meenen wij nu ook te mogen twijfelen, of de voorstanders van de toepassing der ontwikkelingstheorie het recht hebben, om aan het hoofd der godsdiensten een godsdienst te onderstellen, uit welken, als den op de ladder der ontwikkeling laagst geplaatste, alle meer ontwikkelde godsdiensten moeten voortgekomen zijn.

Wij gaan echter nog eene schrede verder en meenen hun recht in twijfel te mogen trekken, om alle godsdiensten slechts uit één enkelen godsdienst te laten voortkomen. Met die beperking tot slechts één oorspronkelijken godsdienst behoeven wij volstrekt geen genoegen te nemen. Waarom slechts één, waarom niet minstens twee oorspronkelijke godsdiensten? Ieder begrijpt terstond het gewicht en de strekking van deze vraag. Twee oorspronkelijke godsdiensten? Maar dáárvoor had men waarlijk de ontwikkelingshypothese niet behoeve intehalen. Twee oorspronkelijke godsdiensten? Maar dan is met de ontwikkelingstheorie het trojaansche paard ingehaald. Twee oorspronkelijke godsdiensten? Maar dán is het onmogelijk, de geschiedenis der godsdiensten tot geschiedenis der ontwikkeling van **den** godsdienst in de menschheid te verheffen. Dan loopen wellicht, indien maar niet hoogstwaarschijnlijk, minstens twee stroomen naast elkander. Dan is het doel niet bereikt. Zonder twijfel, dan is men zijn doel voorbijgestreefd, en er is maar al te veel grond voor de vrees, dat dit werkelijk het geval is.

Zooals wij reeds hoorden, trachten de voorstanders van de toepassing der ontwikkelingstheorie den oorspronkelijken, oudsten of eersten godsdienst te leeren kennen, door uit hetgeen de geschiedenis leert aangaande het karakter der onderscheidene bekende godsdiensten een besluit te trek-

ken met betrekking tot den niet bekenden oorspronkelijken godsdienstvorm, waaruit dan de latere godsdiensten zich moeten kunnen ontwikkeld hebben. Ook wordt zeer bepaald op de godsdiensten der tegenwoordige Wilden of Natuurvolken gewezen, als bijzonder geschikt, om ons den oorspronkelijken godsdienst van het menschelijk geslacht te leeren kennen. Men spreekt daarbij, alsof er niet aan viel te twijfelen, dat het menschelijk geslacht met éénen godsdienst is begonnen. Maar hoe veel recht men ook tot dit laatste heeft, als men gelooft, dat de eerste menschen door God geschapen zijn en het geheele menschelijke geslacht uit die eerste, door God geschapen, menschen is voortgekomen, geheel anders wordt de stand van zaken, als men met verwerping van deze voorstelling de ontwikkelingstheorie aan het woord laat komen. Men behoeft nog niet eens juist met Darwin en Haeckel de eerste menschen door middel van de afstammingsleer uit een lageren vorm te laten ontstaan. Voor een oogenblik afgezien van de afstammingsleer, is er toch met het oog op de resultaten der ethnographie en vergelijkende taalwetenschap nog wel iets te zeggen voor het gevoelen, dat er minstens twee oorspronkelijke menschengroepen zijn ontstaan. Wat de ethnographie betreft, „dan rijst de vraag bij ons op," zoo laat de bekwame auteur der Nederlandsche overzetting van Darwins Afstamming van den mensch en de seksueele teelkeus zich hooren, „of de oorspronkelijke mensch niet op minstens twee afzonderlijke plaatsen ontstaan is: 1⁰ in Zuid-West Afrika uit vormen, die met den Chimpanzee en Gorilla verwant zijn; dit menschenras zou de oorspronkelijke stamvorm der Negers, Kaffers en Hottentotten zijn; en 2⁰ in het Aziatisch gewest van Insulinde, uit vormen, die met den Orang en de Gibbons verwant zijn; dit menschenras zou de oorspronkelijke stam der Aziatische volken geweest zijn. Wel is het een vermoeden, maar niet meer dan een vermoeden is toch ook het gevoelen van andere voorstanders der afstammingsleer, dat de tegenwoordig bestaande rassen uit ééne oorspronkelijke menschensoort zouden zijn voortgekomen. Op dit punt is nog niets uitgemaakt. Een beroep op de vergelijkende taalwetenschap kan ook niets beslissen, daar tot heden volstrekt niet op voor allen afdoende wijze duidelijk gemaakt is, dat alle talen, de monosyllabische, de agglutineerende en de flecteerende, zich uit ééne oorspronkelijke taal hebben ontwikkeld. Bedrie-

gen wij ons niet, dan hebben de voorstanders van de toepassing der ontwikkelingstheorie op de geschiedenis der godsdiensten nog te weinig hunne aandacht gewijd aan de groote belangrijkheid van het vraagstuk der afstamming van het menschelijk geslacht uit een of meer menschengroepen, voor de zaak, die zij verdedigen. Een van hunne voornaamste woordvoerders, de Hoogl. Pfleiderer, die de schepping van den mensch door God als eene wonderdaad verwerpt en de natuurlijke ontwikkeling van den mensch uit lagere vormen aanneemt, wil de vraag naar de afstamming van den mensch uit één paar geheel aan het vrije onderzoek der natuurwetenschap, naar hare eigene wetten, ter beantwoording overgelaten hebben. De ware Apologetiek, meent hij, heeft hier niets anders te doen, dan te toonen, dat het resultaat van het natuurkundig onderzoek, hoe het ook moge uitvallen, het welbegrepen belang van het godsdienstig geloof in de verte niet raakt. „Ondersteld alzoo," zegt hij vervolgens, „de natuurwetenschap kwam eens tot de slotsom, dat de menschheid niet uit één paar kan voortgekomen zijn, maar dat het tegenwoordige verschil van rassen moet verklaard worden uit een oorspronkelijk verschil van soorten, en daarmede te gelijk uit onderscheidene autochthonische aanvangen van het menschelijk geslacht in verschillende gedeelten der aarde, wat zou dit in den grond der zaak bedenkelijks hebben voor de godsdienstige beschouwingswijze aangaande de menschheid? Men zegt," zoo gaat nog altijd de hier volstrekt geen gevaar vermoedende voorstander van de toepassing der ontwikkelingstheorie op de Geschiedenis der godsdiensten voort, men zegt, „dat alzoo de eenheid van het menschelijk geslacht en daarmede de daaruit voortvloeiende plicht der algemeene broederliefde opgeheven zou zijn. Maar kan die eenheid dan alleen maar in physische afstamming gegrond zijn, niet ook in geestelijke verwantschap, namelijk in de wezentlijke gelijksoortigheid van den geestelijken aanleg?" Na dan op de algemeene erkenning van die geestelijke verwantschap tusschen alle rassen gewezen te hebben, wijst hij op hetgeen de geschiedenis leert, dat namelijk de geslachten der menschen in de vroegste tijden elkander in de hoogste mate vreemd waren en hoogst vijandig tegenover elkander stonden, en dat altijd en overal, eerst ten gevolge van kultuurontwikkeling, de scheidsmuren wegvielen of althans minder hinderlijk werden. Zoo

spreekt de man, die de Geschiedenis der godsdiensten als eene ontwikkelingsgeschiedenis beschouwd wil hebben en door toepassing van de ontwikkelingstheorie tot één oorspronkelijken godsdienst wil besluiten, waaruit de overige godsdiensten zullen voortgekomen zijn! Maar die oorspronkelijke godsdienst heeft toch niet in de lucht gezweefd? Daarvoor moet toch eene oorspronkelijke menschheid ondersteld worden, waarin hij bestaan kan hebben, eene menschheid, die althans niet zoo onderling verdeeld was, dat er onmogelijk een gemeenschappelijke godsdienst in ontstaan kon. Maar niet alleen is het bestaan van zulk eene oorspronkelijke menschheid hem vrij onverschillig; hij maakt de voorstelling daarvan door zijne beschrijving bepaald onmogelijk. Onverschillig is het hem, blijkens de wijze, waarop hij spreekt over het geval, dat volgens de natuurwetenschap het tegenwoordige verschil van rassen eens verklaard moest worden uit een oorspronkelijk verschil van soorten, en daarmede tegelijk uit „onderscheidene autochthonische aanvangen van het menschelijk geslacht in verschillende gedeelten der aarde." De voorstelling van zulk eene voor een oorspronkelijken godsdienst onmisbare oorspronkelijke menschheid maakt hij onmogelijk, door ons te dwingen, de menschen in den vóórhistorischen tijd ons in dezelfde mate meer vreemd en meer vijandig tegenover elkander voortestellen, als zij verder van de later toenemende beschaving verwijderd waren. Wij hebben alzoo wel eenig recht tot de bewering, dat het gewicht der zaak, die ons hier bezig houdt, althans in verband met den oorspronkelijken godsdienst, dezen voorstander van de toepassing der ontwikkelingstheorie niet helder voor den geest heeft gestaan. Verzekert hij ten laatste, dat theologen en philosophen rustig hebben aftewachten, wat het verdere exakte wetenschappelijk onderzoek aangaande de afstamming van het menschelijk geslacht uit één menschenpaar leert; wij vragen alleen, of de voorstander van de toepassing der ontwikkelingstheorie op de Geschiedenis der godsdiensten toch niet zeer weinig reden heeft, om in zoo kalme gemoedsstemming aftewachten wat de uitspraak der wetenschap zal zijn aangaande die „onderscheidene autochthonische aanvangen van het menschelijk geslacht in de verschillende deelen der aarde."

Alsof zoo iets volstrekt niet te vreezen was, spreekt de Hoogl. Tiele over den oudsten vóórhistorischen godsdienst. Hij beschrijft dien, als

uitgeoefend door een geslacht, dat nog geen vuur en geen metalen kende, in paalwoningen huisde, en dat wel van zijn nijverheid, maar niet van zijn geestelijk leven overblijfselen achterliet, een godsdienst, die alzoo, gelijk hij zegt, slechts bij gissing kan worden opgemaakt uit de sporen, in de latere godsdiensten er door achtergelaten, doch die ook al weder uit de religiën der Wilden het best gekend kan worden. Maar, zoo vragen wij nu, met welk recht wordt dat geslacht, dat nog geen vuur en geen metalen kende en in paalwoningen huisde, nu ondersteld het eenige te zijn geweest in den vroegen morgen der geschiedenis, of één geheel te hebben uitgemaakt met slechts één godsdienst; met welk recht wordt in dat vóórhistorische geslacht zulk eene eenheid ondersteld, dat er zich niet meer dan één godsdienst uit kan ontwikkeld hebben? Moeten wij dan nu verder onderstellen, dat uit dezen éénen vóórhistorischen godsdienst zich later de godsdienst der oude Chinezen uit den tijd vóór Kong-tsè's optreden en de oud-arische godsdienst ontwikkeld heeft? Liggen tusschen deze laatstgenoemde twee godsdiensten en dien éénen vóórhistorischen niet misschien nog eenige andere ons onbekende godsdiensten in, of is het zeker, dat wij er slechts één godsdienst tusschen in te plaatsen hebben, om een overgang te vormen? Maar stammen dan die oude Chinezen en de alleroudste oud-Aryers van dat éóne vóórhistorische geslacht af, dat dien éénen oorsponkelijken godsdienst had? Op deze vragen laat zich toch waarlijk niet maar zoo toestemmend antwoorden, alsof er niets tegen was in te brengen. Dat vóórhistorische geslacht, dat den vóórhistorischen godsdienst uitoefende, dien wij, naar men wil, moeten construeeren mede naar hetgeen wij van de godsdiensten der tegenwoordige Wilden of Natuurvolken weten, wáár moet het geacht worden gewoond te hebben? In Azië, of in Europa, of in Afrika? Wat men nu ook antwoorde, een heirleger van bezwaren rijst op uit den grond. In Europa? Maar hoe dan de oudste ontwikkelingsgeschiedenis in Azië te verklaren? In Afrika? Hetzelfde bezwaar. In Azië dan? Maar wenden wij ons dán eens naar het vóór-arische Europa, naar Europa, zooals het bevolkt moet geweest zijn, vóórdat de Arische stammen, Grieken, Romeinen, Kelten, Letten, Germanen, Slaven er zich nederzetten. Van de vóórhistorische Illyriërs? Zijn zij nog eerder, dan de Grieken of Hellenen of

Pelasgen, in Europa gekomen, of behooren zij tot een anderen dan den Arischen stam? Van waar de vóórhistorische Iberiërs, die nog heden voortleven in de Basken? Zijn zij niet hoogst waarschijnlijk vóór-arisch? En die vóórhistorische Liguriërs, van waar zijn zij gekomen? En die oude Rhaetiërs? Wat de vóórhistorische, in oostelijk Europa wonende, oude Finnen betreft, zij doen ons spoedig naar Azië omzien. Maar de oude Iberiërs, zouden zij ook misschien uit Noord-Afrika gekomen zijn en met de voorvaders van de Berbers in verband staan? En dan de vóórhistorische hoogst merkwaardige bevolking, die door de Kelten en Germanen gevonden werd, die bevolking, die volgens de laatste ontdekkingen geenszins tot één enkel volk schijnt behoort te hebben, en gedeeltelijk volstrekt niet verdient op den allerlaagsten trap van ruwheid of onbeschaafdheid geplaatst te worden? Vereenigen wij wat de ethnografie aangaande de vóórhistorische, vóór-arische bevolking van Europa leert, dan verkrijgen wij, bij alle verschil in de beantwoording van allerlei vragen, toch geenszins het beeld eener bevolking, die zich voegt in het kader van de stelling: vóór de oudste historisch bekende godsdiensten is er *één* oorspronkelijke godsdienst, namelijk die van de eerste menschen, geweest. De bevolking van het vóór-arische Europa — en het eerste menschengeslacht, dat dien oudsten godsdienst zal hebben uitgeoefend, waaruit zich dan een eenigszins hoogere, de oudste der historisch bekende, zal ontwikkeld hebben, deze twee zijn volstrekt niet voor identisch te houden. Stemt men dit toe, dan is daarmede toegestemd, dat er in eene „ontwikkelingsgeschiedenis van den godsdienst" nog iets meer is te doen, dan eenvoudig van den oudste der historisch bekende godsdiensten rugwaarts tot den godsdienst der eerste menschen te besluiten. Wij hebben ook met die vóór-arische bevolkingen te rekenen, alzoo met stammen en geslachten, wier schedel en middagmaal zich waarlijk vrij wat gemakkelijker laat construeeren dan hun godsdienst, tenzij er waarheid zijn mocht in de meening, dat men wel uit iemands middagmaal tot zijne religieuse sympathiën en uit zijn schedel tot zijn godsdienst kan besluiten.

Maar wij willen ons onder die „eerste menschen" verplaatsen, om den „oorspronkelijken godsdienst" te helpen opsporen. Nauwlijks zijn wij echter onder hen aangeland, alzoo in eene ware terra incognita verplaatst,

of wij zien ons op hetzelfde oogenblik door velerlei vragen omringd. Want woont de vóórhistorische mensch in het midden van vraagteekens, allermeest geldt dit van „de eerste menschen." Zoodra men in onzen tijd van „de eerste menschen" heeft gesproken, ziet men zich als door een tooverslag van eene menigte niet bijzonder gemakkelijk optelossen problemen omsingeld en bestormd. De eerste menschen? Welke bedoelt gij? Zoo wordt er al spoedig gevraagd, als de deur voor de ontwikkelingstheorie opengezet is en de mensch wordt voorgesteld als afstammende van den eenen of anderen lager georganiseerden vorm. Meent gij de spraaklooze of de sprekende menschen, tusschen welke de „natuurlijke scheppingsgeschiedenis" ons leert onderscheiden? De eerste menschen? Maar vergeet niet, dat spraaklooze en sprekende menschen geruimen tijd door elkander moeten geleefd hebben; dat eerst langzamerhand de spraakloozen uitgestorven zijn; dat in dien tusschentijd meer dan éène sprekende menschensoort kan zijn ontstaan. Is nu met het oog op deze, door de ontwikkelingstheorie toegelaten, mogelijkheden de vraag zoo misplaatst, of dan nu naar alle waarschijnlijkheid slechts één godsdienst en wel juist in den tijd der paalwoningen ontstaan is? De deur is werkelijk geopend voor de onderstelling, dat er minstens twee oorspronkelijke godsdiensten kunnen geweest zijn, tenzij men nog hooger opklimt en het eerste begin van godsdienst zoekt of plaatst in den vóórmenschelijken tijd, uit welken vóórmenschelijken godsdienst, eerste zwakke beginselen natuurlijk van hetgeen later werkelijk op den naam van godsdienst aanspraak mag maken, de latere twee godsdiensten zouden kunnen ontwikkeld zijn.

Of laat zich zulk opklimmen toch geen oogenblik denken? Misschien, omdat er zonder menschen geen godsdienst kan zijn? Maar de vraag is, wat gij onder „mensch" verstaat; waar de grens tusschen mensch en dier is te zoeken. In de sfeer der ontwikkelingstheorie laat zich die grens niet gemakkelijk aanwijzen. Ongemerkt gaat immers het menschenrijk in het dierenrijk over. Wat zegt Darwin, zeker toch wel eene autoriteit op dit gebied? „Of de oorspronkelijke mensch," zoo laat hij zich hooren, „toen hij zeer weinig kunsten van de ruwste soort bezat, en toen zijn spraakvermogen uiterst onvolkomen was, den naam van mensch verdiende, hangt af van de bepaling, die wij gebruiken. Daar hij ongevoelig in eene reeks

van vormen, van het eene of andere op een aap gelijkend schepsel tot den mensch, zooals hij nu bestaat, is overgegaan, zou het onmogelijk zijn, een bepaald punt aantewijzen, waarop de uitdrukking mensch zou moeten beginnen gebruikt te worden., Dit is," zegt Darwin, "echter eene zaak van zeer weinig belang." Nu moge men aarzelen, deze laatste woorden te onderschrijven, zeker is, dat men niet met de ontwikkelingstheorie kan omgaan, of men moet met het door Darwin hier gezegde rekening houden. Ook al kon men er zich in het geheel niet mede vereenigen, men zou in onzen tijd toch moeten stilstaan bij de vraag, of de dieren ook godsdienst hebben; want zij is thans even goed aan de orde, als de vraag, of er niet behalve sprekende ook nog spraaklooze menschen geweest zijn. Wat dunkt u dan van den godsdienst der dieren? Het antwoord laat zich niet maar zoo eenvoudig met een schouderophalen of een vernietigenden glimlach geven. Zoolang men niet tot zulk een vóórmenschelijken tijd opklimt, is men geenszins van zijn éénen oorspronkelijken godsdienst verzekerd.

Laat ons althans beginnen met te hooren wat de vrager zelf er van leert. Geeft iemand ons hier den raad, ons met dergelijke dwaasheden niet optehouden, daar zij de moeite of de eer der wederlegging niet waard zijn, wij zijn zoo vrij te vragen, waar in onzen tijd de grens is te zoeken tusschen wijsheid en dwaasheid, tusschen hetgeen wel waard is, dat men het wederlegt, en hetgeen niet waard is wederlegd te worden. Over den natuurlijken oorsprong van den mensch sprekende, zegt de een, dat elke andere, dan de Darwinsche, voorstelling wortelt op het toppunt van onzin, terwijl de ander geen woorden genoeg vinden kan, om hen te beklagen, die niet gelooven, dat de mensch door God geschapen is. De lijn der afscheiding is derhalve niet zoo bijzonder gemakkelijk te trekken. Maar ons doel is thans ook niet, te wederleggen hetgeen sommigen van den godsdienst der dieren zeggen. Wij wenschen alleen duidelijk te maken, dat de quaestie van den godsdienst der eerste menschen uitziet naar eene grondiger behandeling, dan haar tot heden te beurt viel.

Terug dan tot den vóórmenschelijken tijd. Waarom zou de godsdienst niet reeds onder de dieren hebben kunnen ontstaan? Prof. Braubach gaat, zooals ons door Darwin wordt herinnerd, zoo ver van te beweren, dat

een hond zijn baas als zijn God beschouwt. Minder ver gaat Darwin zelf, die het godsdienstig gevoel voor iets samengestelds houdt en er van verklaart, dat geen wezen zulk een samengesteld gevoel kon bezitten, voordat zijne verstandelijke en zedelijke vermogens een meer dan middelmatigen graad van ontwikkeling hadden bereikt. „Wij zien echter," zoo gaat Darwin voort, „eene verwijderde toenadering tot deze geestesgesteldheid in de groote liefde van den hond voor zijn meester, gepaard met eene volkomen ondergeschiktheid, een weinig vrees en wellicht nog andere gevoelens. Het gedrag van een hond, wanneer hij zijn meester, nadat deze eenigen tijd afwezig geweest is, terugziet, en ik mag er bijvoegen, zegt Darwin, dat van een aap, na zijn oppasser in lang niet gezien te hebben, is zeer verschillend van hun gedrag tegenover hun makkers. In het laatste geval bemerkt men minder vreugdebetoon; elke handeling toont meer het gevoel van gelijkheid aan." De nederlandsche vertaler van Darwins „Afstamming van den mensch," zegt in eene zijner aanteekeningen op dat werk: „Bij sommige dieren bestaan ongetwijfeld de kiemen van het geloof aan geheimzinnige wezens van hoogere natuur. Dit geloof nu is, zoals wij nauwlijks behoeven te herinneren, een onmisbaar bestanddeel van den godsdienst op den laagsten trap van ontwikkeling." Volgens denzelfden geleerde merkt Carl Vogt te recht op, dat de hond klaarblijkelijk even bang voor spoken is, als de Bretagner of de Bask; dat de vrees voor het bovennatuurlijke, voor het onbekende, de kiem der godsdienstige voorstellingen is; en dat zij bij onze intelligente huisdieren, den hond en het paard, in hooge mate ontwikkeld is; dat de kiem dezer voorstellingen, even als die van zoovele andere, slechts bij den mensch verder uitgewerkt wordt tot een stelsel, tot een geloof; dat geen dier zeker een geloof bezit, maar wel de vrees voor het onbekende, en, zoo vraagt dan nu Carl Vogt, volgens den nederlandschen vertaler altijd te recht, „is het niet de vrees voor het onbekende, de godvreezendheid, waaruit de mensch de godsdiensten heeft ontwikkeld?" De talentvolle Fransche vertaalster van Darwins Oorsprong der soorten, Madame Clémence Roger, merkt, al weder zooals dezelfde nederlandsche geleerde ons mededeelt, in een in 1870 door haar uitgegeven werk op, dat voor het huisdier, vooral voor den hond, de mensch misschien wel een God is.

„Zonder een zeker gevoel van eerbied of veneratie, zonder eene soort van religieus instinct," zegt zij, „laat zich de lijdzaamheid zijner gehoorzaamheid, zijne getrouwheid, zijne toewijding, in weerwil zelfs van kwade bejegening, niet verklaren." Voor de bijen van een bijenkorf moet de koningin wel een goddelijk wezen zijn, meent Madame Roger. Als twee koninginnen strijden om de opperheerschappij, die slechts aan ééne van beiden kan toebehooren, dan verstoort niemand het tweegevecht. Het volk wacht den uitslag van het lot af, en zal de overwinnende godheid aanbidden, geheel zooals het oude Griekenland van den dienst van Uranus overging tot den dienst van den zoon, die hem van den troon had gestooten, om daarna den dienst van Jupiter aantenemen, die zich evenzoo meester had gemaakt van de goddelijke rechten zijns vaders. „Indien de mieren," het is altijd Mevrouw Roger, die spreekt, „eene beschrijvende en idealogische taal hebben, dan kan bij hen eene mythologie gevonden worden, waarin de mensch geen bijzonder fraaie rol speelt. Hij moet hun verwoestende Siwa zijn, hun Ahriman, hun Moloch." De genoemde schrijfster eindigt met te zeggen: „Al is niets van dit alles bewezen, niets van dit alles is onmogelijk, noch zelfs onwaarschijnlijk. En met welk recht komt men ons dan verzekeren, en dat nog wel met veel minder bewijzen, dat alleen bij den mensch het godsdienstig instinct bestaat?" Dat deze schrijfster niet alleen staat, konden wij reeds opmerken. Immers haalt de vertaler van Darwins werk, in de door ons bedoelde aanteekening, hare woorden aan met de bijvoeging, dat zij dit zeer juist opmerkt. Ook Caspari handelt in zijne „Urgeschichte der Menschheit" over de sporen en kiemen van het godsdienstig gevoel onder de dieren. „Zooals in het familieleven der dieren," zegt hij, „reeds de sporen van godsdienstige ontwikkelingskiemen konden opkomen, zoo spruit ook bij den mensch van hier uit de volheid van allen godsdienst." Hij vindt er volstrekt geen bezwaar in, bij de beantwoordig van de vraag naar den oorspronkelijken godsdienst een besluit te trekken van de dieren tot de eerste menschen, wier godsdienst, naar zijn gevoelen, een halfdierlijke moet geweest zijn.

Welken weg dan nu inteslaan, om eene afdoende beantwoording te vinden voor de op het standpunt van de voorstanders der ontwikkelings-

theorie zoo belangrijke vraag, of de kiemen, de eerste sporen, de beginselen van godsdienst reeds in de dieren te vinden zijn?

Waarschijnlijk zullen de meesten willen beginnen met uittemaken wat godsdienst is. Zij zullen de eene of andere definitie op den voorgrond plaatsen, het woord "godsdienst" dan zoo ruim mogelijk nemen en alles zoo inrichten, dat de ruwste volksstam nog ingesloten kan worden, maar de dieren zich verzekerd mogen houden van buitengesloten te blijven. Hiertegen is geen afdoend bezwaar intebrengen, als de nadere bepaling moet gegeven worden door hen, die het menschelijk geslacht houden voor kenmerkend van de dieren onderscheiden, niet uit lagere vormen uit het dierenrijk voortgekomen. Daarentegen mogen wij het niet goedkeuren, wanneer de nadere bepaling moet worden gegeven door voorstanders van de ontwikkelingstheorie. Is men eenmaal van meening, dat alles zonder uitzondering het hoofd voor de ontwikkelingstheorie moet buigen; dat de ontwikkelingstheorie moet toegepast worden ook op de geschiedenis der godsdiensten, omdat het ontwikkelingsbeginsel overal en derhalve ook daar heeft gewerkt; dan eischt de onverbiddelijke consequentie, dat men het menschelijk geslacht ook in verband brenge met het dierenrijk en het op de eene of andere wijze, dat is, naar de eene of andere hypothese, door ontwikkeling daaruit late voortkomen. Of men daarbij al of niet Darwin wil volgen, dat moet men zelf weten. Maar indien men den mensch niet wil erkennen voor iets nieuws in de schepping, dat geenszins door ontwikkeling uit lagere levensvormen voortgekomen is, dan heeft men het recht niet, om de stelling op den voorgrond te plaatsen: Godsdienst is iets karakteristiek menschelijks, waarmede de dieren niets te maken hebben. De consequentie eischt dan, dat men van den ruwen godsdienst, dien men in de eerste menschen onderstelt, de allereerste kiemen, of hoe men ze noemen wil, ook trachte te vinden in de daarvoor door de ontwikkelingstheorie aangewezen dieren. Hetgeen wij zoo even Caspari zagen doen, uit sommige dieren, met betrekking tot den godsdienst, besluiten tot den minst ontwikkelden mensch, is wel verre van bevreemdend, veeleer gansch natuurlijk, namelijk wat de methode betreft; daar Caspari een voorstander van de ontwikkelingstheorie, en wat de afstammingsleer betreft, een volgeling van Darwin is. Eene andere vraag blijft,

of hij de bestanddeelen van den godsdienst in den ontwikkelden mensch juist heeft onderscheiden; of hij recht heeft, om datgene wat hij kiemen van godsdienst noemt, of als vóórmenschelijke godsdienstbeginselen voorstelt, daarvoor te houden en als zoodanig te laten gelden.

Maar zoo blijft dan wel zonder twijfel de vraag te beantwoorden, of de kiemen, eerste sporen, beginselen van godsdienst, reeds in de dieren zijn te vinden. Moet het antwoord bevestigend luiden, dan behoort men, bij de toepassing van de ontwikkelingstheorie op de Geschiedenis der godsdiensten, uit den vóórhistorischen tijd tot den vóórmenschelijken tijd terugtegaan, om alzoo met de hoop op goed gevolg het monisme in de ontwikkelingsgeschiedenis van den godsdienst te kunnen handhaven. Bleek echter, dat het antwoord ontkennend moet luiden, dan zou het monisme bedreigd blijven door het gevaar, waarop wij reeds wezen, van namelijk te moeten wijken voor de gevolgtrekking, afteleiden uit de waarschijnlijkheid, dat het menschelijk geslacht zich oorspronkelijk uit minstens twee onderscheidene autochthonische groepen, in twee verschillende gedeelten der aarde, heeft ontwikkeld. Met dit voor het monisme der ontwikkelingstheorie niet gering te achten en nog geenszins afgewend gevaar wordt te weinig gerekend door hen, die zich eene duidelijke en juiste voorstelling van den oorspronkelijken godsdienst der eerste menschen trachten te vormen. Hoe behartigenswaardig op zich zelf ook de wenken mogen zijn, die zij geven, telkens dringt zich weder de gedachte bij ons op, dat dit alleen dan in aanmerking kan komen, wanneer er niet gedacht behoeft te worden aan twee oorspronkelijke godsdiensten. Het geldt dan ook van den Hoogl. Tiele, die zooveel zorg besteedt aan het bijeenverzamelen van hetgeen ons in staat zou kunnen stellen, om het beeld van den oorspronkelijken godsdienst te schetsen. Uitvoerig handelt hij daarover ook in eene beschouwing van Caspari's „Urgeschichte der Menschheit." Willen wij den oorsprong van den godsdienst en tevens eene juiste verklaring van de latere godsdienstvormen vinden, dan moeten wij, volgens hem, trachten, dien oudsten godsdienstvorm door abstractie uit de jongere, uit het bekende en historisch gegevene, te reconstrueeren. Daartoe moet eene scheiding beproefd worden tusschen datgene, wat in den godsdienst alleen op het vuur betrekking heeft en uit het gebruik daarvan moet zijn

voortgekomen, en datgene, wat tot eene vroegere periode kan behoord hebben. Leert nu het historisch onderzoek, zoo gaat hij voort, dat dit ook juist het oudste is en bij de minst ontwikkelde volken of stammen meer dan bij andere voorkomt; dan kunnen wij vermoeden, dat het ook oorspronkelijker is en dat het tot de bestanddeelen van den oudsten godsdienst behoort; een vermoeden, dat dan zelfs tot hooge waarschijnlijkheid klimt. Het is de verdienste van Caspari, zoo eindigt de Hoogl. Tiele, op de noodzakelijkheid van deze scheiding gewezen te hebben en daarmede zelf het eerst begonnen te zijn.

Tegen deze methode zal wel niemand eenige bedenking willen inbrengen, evenmin als, op zijn standpunt de zaak beoordeelende, tegen zijne slotsom, dat wij, om tot eene eenigszins bevredigende oplossing van het vraagstuk omtrent de kennis of bepaling van den oorspronkelijken godsdienst te geraken, ons onderzoek voornamelijk moeten richten op den beschavingstoestand, vooral omtrent het bedrijf, van het primitieve menschenras, met het oog waarop dan de godsdiensten der jagers- en visschersvolken, zoover wij die kennen, bestudeerd zullen moeten worden, ook die van de veehoeders en akkerbouwers, ook hetgeen de godsdienstgeschiedenis leert omtrent de aanbidding van vorsten, vaderen, eerste menschen, ook de vuurdienst.

Maar is hierbij nu gerekend op de mogelijkheid, dat er twee verschillende menschenrassen en dus twee verschillende godsdiensten blijken geweest te zijn? Niemand zal immers lang op een ontkennend antwoord laten wachten.

Wij willen dit echter voor een oogenblik laten rusten. Er zij dan in den beginne slechts één menschengroep geweest. Maar ook dan is men nog niet gerechtigd tot de onderstelling, dat er slechts één oorspronkelijke godsdienst geweest is. Want dan heeft men weer te doen met hen, die meenen te kunnen bewijzen, dat het menschdom is begonnen uiteentegaan en zich over de aarde te verspreiden op een tijdstip, waarop de taal zich nog niet ver genoeg had ontwikkeld, om reeds godsdienstige gedachten uittedrukken. Ook Darwin herinnert het ons, als hij schrijft: „Uit de fundamenteele verschillen tusschen zekere talen hebben sommige taalkundigen afgeleid, dat de mensch, toen hij zich ver begon te verspreiden,

nog geen sprekend dier was." Hij voegt er bij: „Men mag echter vermoeden, dat wellicht talen gebruikt werden, veel minder volkomen, dan eene van die, welke thans gesproken worden, geholpen door gebaren." Maar zoolang nu de taal nog zóó onbehouwen en onbehulpzaam was, en zich nog zóó weinig had ontwikkeld, zal er toch ook wel geen gemeenschappelijke godsdienst zijn geweest, en ging ieder dus, indien hij al eenige godsdienst had, daarbij zijn eigen weg. Ondersteld echter, ook dit laat zich behoorlijk wederleggen. Laat er werkelijk één oorspronkelijke godsdienst geweest zijn, en toegestemd ook, dat godsdienst het eerst onder menschen is onstaan en iets kenmerkend menschelijks is. Dan keert de vroeger ingebrachte bedenking terug, dat men niet zonder de grootste willekeur kan volhouden: alleen onder de eerste menschen heeft godsdienst kunnen ontstaan; zeer wel laat zich onder die allerruwste eerste menschen de eerste godsdienst denken, zonder een anderen godsdienst, waaruit hij is voortgekomen; maar voor de latere tijden moet altijd in een reeds bestaande godsdienst de verklaring worden gezocht voor het ontstaan van een meer ontwikkelde. Indien onder zulke Wilden, als de eerste menschen ondersteld worden geweest te zijn, onder zulke in het minst niet tot eenige ontwikkeling gekomen natuurmenschen, die nog door geen maatschappelijk leven tot elkander waren gebracht, die nog niet de minste opvoeding door eenige beschaving hadden genoten, die hoogstwaarschijnlijk nog geen tien konden tellen, misschien slechts tot vier; indien reeds onder dezulken van zelf een godsdienst heeft kunnen ontstaan; dan heeft nog veelmeer, of althans minstens even goed, hetzelfde kunnen plaats vinden onder de eenigszins beschaafdere alleroudste Chinezen, alleroudste Aryers en anderen. Volgens den Hoogl. Tiele zal waarschijnlijk bij verder voortgezet onderzoek blijken, dat men in het alleroudste tijdperk vóór de uitvinding van het vuur reeds menschen, ook natuurvoorwerpen en natuurverschijnselen, met name boomen en dieren, zon, maan en sterren vereerde. Heeft dit alles plaats kunnen hebben, zonder dat een andere godsdienst voorafging, dan behoeven wij ter verklaring van het ontstaan der latere godsdiensten ook niet naar een vroegere omtezien.

Er is echter nog eene andere bedenking in het midden te brengen. Hetgeen wij zoo even bespraken met betrekking tot de uitvinding van het

vuur geeft ons aanleiding tot de vraag, of men niet somtijds ontwikkeling met vooruitgang verwart, en dáár, waar slechts van vooruitgang op het gebied der geschiedenis spraak kan zijn, aan ontwikkeling uit iets voorafgaands gedacht wil hebben. De Hoogl. Tiele verklaart aan Caspari toetestemmen, dat het vinden van de kunst om vuur te maken overwegenden invloed moet gehad hebben, gelijk op de geheele beschaving, zoo ook op den godsdienst, en dien, zoowel wat de leer, als wat de gebruiken betreft, geheel moet hebben hervormd. „Dergelijke groote veranderingen in het maatschappelijk leven," zoo gaat de genoemde geleerde voort, „waartoe ook het algemeen worden van den akkerbouw, de uitvinding van het schrift, de vorming van grootere staten en meer andere behooren, kunnen niet zonder terugslag blijven op het religieuze leven." Later nog eens over de ontdekking van het vuur sprekende, verklaart hij voor waarschijnlijk te houden, dat die ontdekking bij voortgezet onderzoek blijken zal, eene groote hervorming in de godsdienstige denkbeelden en gebruiken veroorzaakt en een geheel nieuw belangrijk element in mythologie en eerdienst gebracht te hebben, dus ook rijk aan gevolgen voor de godsdienstige ontwikkeling geweest te zijn. Maar geeft dit nu recht en kan dit nu een grond geven, zoo vragen wij, om den godsdienst der eerste menschen, zooals hij geworden is door den invloed der uitvinding van het vuur, voortestellen als zich ontwikkeld te hebben uit den godsdienst, zooals hij was vóór die uitvinding? Datgene wat hier de „hervorming" heeft te weeg gebracht ligt op zich zelf geheel buiten het gebied of de sfeer van den godsdienst. Het eigenaardige of kenmerkende van den godsdienst, hervormd door den invloed der uitvinding van het vuur, is niet voortgekomen, noch te verklaren, uit het eigenaardige van den godsdienst, die vóór de uitvinding van het vuur bestond. Hier hebben wij zonder twijfel met vooruitgang te doen, maar niet met ontwikkeling van den eenen godsdienst uit den anderen. Verdient de godsdienst, die door de ontdekking van het vuur hervormd is, een meer ontwikkelde godsdienst te heeten, het is dan, omdat hij op een hooger trap van ontwikkeling stond dan de vroegere, omdat hij een hoogeren graad van ontwikkeling heeft bereikt. Verklaart de Hoogl. Tiele met betrekking tot de uitvinding van het vuur waarschijnlijk te achten, dat zij

blijken zal rijk geweest te zijn aan gevolgen voor de godsdienstige ontwikkeling, wij zouden tegen het woord „godsdienstige ontwikkeling" hier geen overwegend bezwaar hebben, indien godsdienstige ontwikkeling van de menschheid bedoeld is, wél wanneer aan ontwikkeling van den godsdienst gedacht moet worden. Die godsdienstige ontwikkeling der menschheid is dan echter ook al weder in den zin van „godsdienstigen vooruitgang" optevatten.

Maar zoo hebben wij hier onverwachts weder twee onderscheiden godsdiensten vóór ons. Want de godsdienst, die door de uitvinding van het vuur hervormd is, mag werkelijk een nieuwe godsdienst heeten, indien er een geheel nieuw belangrijk element in mythologie en eerdienst door aangebracht is, waarlijk niet gering te achten in dien eersten tijd, toen nog niets anders dan die allereenvoudigste, allerlaagte, allerruwste godsdienst bestond. Zoo hebben wij dan toch reeds in den vóórhistorischen tijd het bestaan van twee godsdiensten te constateeren, die de toepassing van de ontwikkelingstheorie trotseeren. Dwingen zij ons, vooruitgang op het gebied van den godsdienst te erkennen, zij geven ons geen recht, om van eene ontwikkelingsgeschiedenis van den godsdienst te spreken.

Hetzelfde moeten wij nu zeggen met betrekking tot den hervormenden invloed, dien Zarathustra en Çakya Moeni op het gebied van den godsdienst hebben uitgeoefend. Hoe zeer ook beiden van elkander verschillen, beiden zijn toch met iets nieuws opgetreden. Vergelijken wij den Zarathustrischen godsdienst in zijn oorspronkelijken vorm met hetgeen er, naar zich laat vermoeden, aan voorafging, wij mogen van vooruitgang spreken. Het woord „vooruitgang" nemen wij wel niet op de lippen, als wij het oorspronkelijk Boeddhisme vergelijken met den godsdienst, in welks sfeer Siddhartha zich bewogen had, totdat hij als een Boeddha optrad; maar zeker noemen wij toch datgene, waarmede hij optrad, ook iets nieuws op godsdienstig gebied. Noch van hetgeen Zarathustra heeft tot stand gebracht, noch van hetgeen Çakya Moeni in het leven heeft geroepen, kan gezegd worden, dat het ontwikkeling uit een vroegeren godsdienst is te noemen, alsof in dien vroegeren godsdienst reeds de kiem daarvan lag en het door hen bewerkte er eene spruit van is. Het gebruik

van een ander woord dan „ontwikkeling" wordt hier duidelijkheidhalve gebiedend gevorderd.

Bovenal is dit wenschelijk, als over het ontstaan en eerste optreden van het Monotheisme wordt gehandeld. Met oprechte hulde aan de geleerdheid en de nauwkeurigheid, waarmede men in den laatsten tijd getracht heeft, het ontstaan van het Monotheisme in de menschheid, of meer bepaald onder Israël, geheel natuurlijk uit ontwikkeling te verklaren, moet ik toch als mijn gevoelen uitspreken, dat men met die natuurlijke verklaring ongeveer even ver gevorderd is, als met de verklaring door natuurlijke ontwikkeling van de organische stof uit de anorganische. Wij hebben hier, indien ik mij niet bedrieg, met een Mysterie te doen, met een van de vele mysteriën, die al onze natuurlijke verklaringen tot heden bespotten. Verklaar eerst het genie, of verklaar wat wij zoo bijzonder mysterieus „het Leven" noemen, uit ontwikkeling. Is het gelukt, misschien dat het Monotheisme zich dan ook natuurlijk verklaren laat. Het ontstaan van het Monotheisme in den vroeger door ons aangeduiden zin is het doorbreken van het licht, is het ontsloten worden van het oog voor eene onmogelijk door redeneering te vinden waarheid. Door redeneering gevonden wat zich thans door geenerlei redeneering laat bewijzen? Hier hebben wij aan eene vinding te denken op het gebied van den godsdienst, of aan eene ontdekking, die op de eene of andere wijze historisch of psychologisch moge voorbereid zijn geweest, maar niet voor eene ontwikkeling uit die historische of psychologische voorbereidingen mag gehouden worden. De mensch heeft eens een oog er op gekregen, een oog er voor gekregen, voor die erkenning van dat éénige Geestelijke Opperwezen, dat niet in of uit, maar Boven de Natuur is. Hoe? Ja, zoo ongeveer als op het gebied der kunst het genie ook een oog op iets krijgt, een oog voor iets krijgt. Het was, indien men wil, een religieus-geniale greep van den mensch, en wel zoo, dat hij, om eene uitdrukking uit eene gelijkenis van Jezus te bezigen, „zelf niet wist hoe;" maar hij hád het gevat, als door intuitie of divinatie of revelatie gevat, en het moest zich nu verder zelf aanbevelen. Wil iemand deze voorstelling onwetenschappelijk noemen, wij antwoorden, dat er toch waarlijk nog wel meer dan het Monotheisme volstrekt niet door de ontwikkelingstheorie, of door welke theorie ook,

op voldoende wijze verklaard is. Zoo zullen wij dan voorloopig voortgaan aan iets geheimnisvols, aan iets, dat zeer mysterieus is, aan iets op natuurlijke wijze onverklaarbaars in natuur en geschiedenis, in het zedelijk en godsdienstig leven, tot zelfs in de kunst te blijven gelooven. In geen geval behoeven wij, wat het ontstaan van het echte Monotheisme betreft, vrede te hebben met een ontwikkelingsproces, waarbij aan het lichtvolle, ik had wel willen zeggen, het onovertroffen lumineuse van het monotheistisch hoofd- en gronddenkbeeld niet volkomen recht wedervaart. De monotheistische idee overtreft op godsdienstig gebied al hetgeen daar gevoeld, gedacht, geloofd is. Aan deze wereldhistorische idee, verwerkelijkt in de monotheistische Godsvereering, geschiedt geen recht, als men het laat te voorschijn komen uit de kruising, hoe dan ook, van inferieure godsdiensten, of als men het zich laat ontwikkelen uit een godsdienst, die zelf het licht van de monotheistische idee niet bezat, of als men den overgang uit den natuurgodsdienst in den monotheistischen godsdienst eenvoudig gelijk stelt met het dòen van ééne schrede, die ongeveer geheel natuurlijk volgen moest. Doen de belijders van den natuurgodsdienst, tot zijne hoogste ontwikkeling gekomen, „ook slechts ééne schrede vooruit," zegt men, „dan is men wel gedwongen, het natuurstandpunt te verlaten; het bovennatuurlijke vervangt het natuurlijke, de weg tot geestelijker aanbidding en tot monotheisme is gebaand." Gemakkelijk gezegd. Doen zij ook slechts ééne schrede vooruit... dan heeft zeker een ontzettend groote vooruitgang plaats gehad. Maar vooreerst is het nog geen ontwikkeling van het ééne uit het andere, en in de tweede plaats, op het doen van die ééne schrede blijft het toch aankomen en — moet alleen ontwikkeling het doen — dan kan men er lang op wachten. Neen, het Monotheisme is te geniaal, om óf met horten en stooten, zwoegend en worstelend zich naar boven gewerkt te hebben, óf slechts door het doen van ééne schrede uit den natuurgodsdienst bereikt te kunnen worden. Als één godsdienst ontstaan kon, zonder uit een anderen godsdienst voorttekomen, en dit kán, zeggen de voorstanders van de ontwikkelingstheorie, want de eerste godsdienst moet zoo ontstaan zijn; — dan is juist het Monotheisme de godsdienst, om er van te zeggen: uit een anderen godsdienst voortgesproten is d e z e stellig niet.

En het Christendom? Wij zullen er niets van zeggen, dan dit: Indien men meent, billijk, ik zeg niet gruwelijk onrechtvaardig, maar alleen billijk te zijn jegens Jezus, wanneer men het door hem tot stand gebrachte eenvoudig als ontwikkeling uit den Joodschen godsdienst of uit het Jahvisme voorstelt, als door ontwikkeling uit den Joodschen godsdienst of uit het Jahvisme voortgekomen, in plaats van er eene nieuwe schepping in te zien, de prachtigste schepping, waarvan de Geschiedenis der godsdiensten weet te spreken, dan laat zich vreezen, dat tegenspraak weinig zal baten. Vergelijkt men hetgeen het Christendom van Jezus in de wereld heeft bewerkt met hetgeen de Joodsche godsdienst, waaruit hij gezegd wordt zich ontwikkeld te hebben, in de wereld bewerkt heeft, dan kan men toch, zonder eene eenigszins bevreemdende houding aantenemen, moeilijk ontkennen, dat er in het Christendom iets moet zijn, waarvan in den Joodschen godsdienst de kiem niet was. Zoo verschillen spruit en kiem toch niet, als de hoogste der wereldgodsdiensten en de Joodsche godsdienst, die geen wereldgodsdienst kon worden. Met de formule: „de godsdienst heeft zich uit den Joodschen godsdienst tot den Christelijken godsdienst ontwikkeld," zou men niet wel kunnen volstaan, daar „de godsdienst" niet als iets zóó afgetrokkens bestaat, dat hij van uit den eenen vorm door ontwikkeling in een geheel anderen vorm te voorschijn kan komen. De bijvoeging „door Jezus," of de stelling: „het Christendom is die wereldgodsdienst, die zich door Jezus uit het Jahvisme ontwikkeld heeft," brengt zeker eenige verandering in de zaak, waarschijnlijk zelfs wel zooveel, dat er ten laatste van die „ontwikkeling" niet veel overblijft. Want de verandering, die Jezus blijken zou er in aangebracht te hebben, zij zou ten laatste blijken nog vrij wat dieper ingrijpend en verder zich uitbreidend te zijn, dan die in den vóórhistorischen tijd door de uitvinding van het vuur is teweeg gebracht. Maar ook daarmede behoeft het Christendom zich niet tevreden te houden. Het blijft recht hebben, om over miskenning van zijne originaliteit te klagen. Eigenlijk behoeft het niet eens zijne klacht te laten hooren. Het zou, met het oog op de proeven, die genomen worden, om zijn ontstaan geheel natuurlijk te verklaren, eenvoudig kunnen vragen, of dát dan nu eene waarlijk natuurlijke verklaring is te noemen. Niet weinigen zullen in de hoofd-

zaak instemmen met de volgende voorstelling: „Tusschen het Christendom en het Mozaïsme staat het oorspronkelijk Christendom van Jezus en de Apostelen. Dit laatste, ofschoon inderdaad nog tot het Mozaïsme behoorend, als de volrijpe vrucht van den mozaïschen godsdienst, als de hoogste ideale uiting daarvan, vormt den overgang tusschen beide." Is dit waar, dan is dus „het Christendom" iets nieuws, veel meer dan slechts een door ontwikkeling uit het Mozaïsme voortgekomen godsdienst. Heeft toch het Mozaïsme, volgens die voorstelling, zijn hoogste toppunt van ontwikkeling bereikt in het oorspronkelijk Christendom van Jezus en de Apostelen, dat de volrijpe vrucht van den mozaïschen godsdienst heet, de hoogste ideale uiting daarvan, dan is voor verdere ontwikkeling geen plaats; want verder dan eene volrijpe vrucht en de hoogste ideale uiting kan de ontwikkeling toch niet gaan en tot zoover is het Mozaïsme in het oorspronkelijk Christendom van Jezus en de Apostelen gekomen. Daarop volgt dan in de geschiedenis „het Christendom," waartoe die volrijpe vrucht van den mozaïschen godsdienst, die hoogste ideale uiting daarvan, den overgang vormt. Dit Christendom, dat tusschen het Mozaïsme en zichzelf de volrijpe vrucht daarvan, de hoogste ideale uiting daarvan, als overgangvormend geplaatst ziet, laat zich dan toch niet denken als door ontwikkeling uit datzelfde Mozaïsme voortgekomen. Wij moeten het dan houden voor iets, dat kenmerkend van den Israëlitischen godsdienst onderscheiden is. Men duide ons niet ten kwade, dat wij van natuurlijke verklaring en natuurlijke ontwikkeling nog eene andere voorstelling hebben. Heeft de Hoogl. Otto Pfleiderer het Jodendom ergens de crux der Religionsphilosophen genoemd, het Christendom mag waarlijk ook wel het kruis én van Religionsphilosophen én van de voorstanders der ontwikkelingstheorie op het gebied van de Geschiedenis der godsdiensten heeten!

En eindelijk de trits der wereldgodsdiensten, die drie, die elkander uitsluiten en elkander overtollig maken, die drie met gelijke aanspraken optredende, maar elkander volstrekt niet broederlijk de hand reikende, zijn zij in hunne onverzoenlijke aanspraken voor eene aanbeveling van de toepassing der ontwikkelingstheorie te houden? Hier beslisse het begrip van ontwikkeling zelf.

Onze slotsom is, dat de Geschiedenis der godsdiensten tegen de toepassing van de ontwikkelingstheorie blijft protesteeren.

Maar waartoe dit alles, zegt men wellicht, indien dan toch de voorstanders van de toepassing dier theorie eene beschrijving van de geschiedenis der godsdiensten gegeven hebben, uit welke duidelijk blijkt, dat de onderscheidene oudere en nieuwere godsdiensten werkelijk door ontwikkeling uit een anderen godsdienst zijn ontstaan, uitgenomen die eerste of oudste godsdienst, en indien dit gelukt is, zonder dat zij de historie eenigszins geweld hebben aangedaan en zooals het volgens de door hen gehuldigde theorie werkelijk plaats moet hebben gehad? Ubi rerum testimonia adsunt, non opus est verbis. Door het feit, dat zulk eene ontwikkelingsgeschiedenis zich laat beschrijven naar den eisch beide van historische getrouwheid en ontwikkelingstheoretische consequentie, wordt immers aan alle bezwaren en bedenkingen het zwijgen opgelegd!

Toegestemd.

Maar, zoo luidt ons antwoord, indien nu de voorstanders van de toepassing der ontwikkelingstheorie ons nog altijd naar zulk eene beschrijving laten uitzien? Indien zij integendeel, óf wanneer zij „de Geschiedenis van den godsdienst" beschrijven, óf wanneer zij over eene schets van die „ontwikkelingsgeschiedenis" spreken, ons juist niet eene historische genealogie geven, wat dan?

Daar ligt „de Geschiedenis van den godsdienst," door den Hoogl. Otto Pfleiderer beschreven, vóór ons. De Inleiding handelt uitvoerig over de wijze, waarop de onderscheidene godsdiensten in groepen moeten ingedeeld worden, over het beginsel, volgens hetwelk de rangschikking of indeeling moet plaats hebben, over de orde, die hij in zijn werk meent te moeten volgen. En in welke orde en onder welke rubrieken leidt hij nu de onderscheidene godsdiensten voorbij ons henen? Eerst de heidensche, daarna de monotheistische godsdiensten. De heidensche zijn in drie afdeelingen gesplitst. Eerst maken wij kennis met de godsdiensten der onmiddellijke natuurlijkheid (Natuurgodsdienst). Hier worden twee groepen aangekondigd, en wel de natuurgodsdienst onder den overwegenden typus der afhankelijkheid, Semieten en Egyptenaren, en de natuurgods-

dienst onder den overwegenden typus der vrijheid, de oud-Indische en de Germaansche godsdienst. Dan volgt een „Aanhangsel," waarin, derhalve nadat de Semieten, Egyptenaars, oud-Indische en Germaansche godsdiensten ons voorgesteld zijn, over het Fetisisme en Schamanisme wordt gehandeld. „Zij komen," zegt de schrijver, „slechts bij wilde volken voor." Daarop maken wij kennis met de tweede afdeeling, de godsdiensten der gekultiveerde natuurlijkheid (Kultuurgodsdienst). Hier vinden wij weder twee groepen, de eerste aangekondigd als kultuurgodsdienst onder den overwegenden typus der vrijheid; en het zijn de Grieken en Romeinen, die wij leeren kennen; de andere aangekondigd als kultuurgodsdienst onder den overwegenden typus der afhankelijkheid — en wij worden verrast door het verschijnen van de Chinezen. Eindelijk maken wij kennis met de derde afdeeling, de godsdiensten van het Bovennatuurlijke. Weder zijn hier twee onderafdeelingen, eerst die, welke aangekondigd wordt als verheffing boven de afhankelijkheid van de natuur door negatief-zedelijke zelfverlossing; het zijn het Brahmanisme en het Boeddhisme, die hier in aanmerking komen, daarna die, welke aangekondigd wordt als verheffing boven de natuurlijke vrijheid door positief-zedelijk streven (Zweckbeziehung) naar het goddelijk goede, waarmede dan Zarathustra's godsdienst bedoeld wordt. Op de heidensche volgen de monotheistische godsdiensten en wel volgens eene orde, die in eene „geschiedenis" iets verrassends heeft, daar eerst het Jodendom, vervolgens de Islam, en eindelijk het zes eeuwen vroeger ontstane Christendom wordt behandeld. Van het Jodendom zegt de schrijver in de Inleiding, dat zijne plaatsing steeds een kruis voor de Religionsphilosophen geweest is, dat het echter bij hem geheel ongezocht zijne bepaalde plaats tusschen Heidendom en Christendom vindt, krachtens zijn begrip tegen beide en in zich zelf op het allerscherpst gedefinieerd. Bij het bespreken van de door hem gevolgde classificatie in die Inleiding verklaart hij voorts te hopen, dat zij zich van zelve door de vereeniging van historische getrouwheid met scherpheid van begripsbepaling zal aanbevelen. De gemakkelijkheid, zoo eindigt de Inleiding, waarmede de historische stof zich in het naar begrippen geregelde schema heeft gevoegd, is een bewijs voor de juistheid van het verdeelingsbeginsel, alzoo ten laatste nog een bewijs voor de juistheid der bepaling van het begrip van

godsdienst, waaraan het verdeelingsbeginsel ontleend is. Wat die gemakkelijkheid betreft, waarmede de historische stof zich in dat naar begrippen geregelde schema heeft gevoegd, de Japanners, de Kelten, de Slaven, zijn niet medegerekend, evenmin als de Finnen, evenmin als de Tao-kia in China, of wat in Amerika onder Mexicanen en Peruanen, onder de noordelijke Indianen en voorts onder de tegenwoordige Polyneziërs, Melaneziërs, Australiërs en Mikroneziërs opmerkenswaardigs voorkomt. Wat de historische getrouwheid betreft, wij dachten, dat in eene geschiedenis van den godsdienst de chronologische volgorde in verband met genealogische verwantschap zooveel mogelijk behoorde gehuldigd te worden, dat derhalve de Chinezen niet na de Grieken en Romeinen, de Grieken en Romeinen niet na de Germanen, het Brahmanisme niet door al deze godsdiensten van den oud-vedischen godsdienst gescheiden, op grooten afstand van dien oud-vedischen godsdienst geplaatst mocht worden, om nu niet van dat „aanhangsel" te spreken, waarin het Fetisisme en Schamanisme behandeld wordt, kennelijk als godsdienstvormen, waarmede men in het schema geen weg wist. Moet dát ontwikkelingsgeschiedenis van den godsdienst worden genoemd en is het dáárom, dat men de ontwikkelingshypothese huldigt?

Misschien vinden wij élders wat wij zoeken. Maar waarheen wij de oogen wenden, overal zoeken wij te vergeefs, tot zelfs bij den Hoogl. Tiele, dien wij aldus hooren spreken: „Is ons doel een ontwikkelingsgeschiedenis van den godsdienst te geven, dan moeten wij beginnen met het opsporen van den oudsten, tevens laagsten godsdienstvorm, zooals die in de godsdiensten der Natuurvolken nog gebrekkig voortleeft, om van daar, zonder op de tijdsorde te letten of de verwantschap der volken in aanmerking te nemen, steeds hooger opteklimmen."

Maar wij vergissen ons immers? Dat kan toch niet in ernst gezegd zijn? Eene ontwikkelingsgeschiedenis van den godsdienst, zonder op de tijdsorde te letten? Maar dat is immers onmogelijk. Geschiedenis zonder chronologie, ontwikkeling zonder dat de tijdsorde er bij in aanmerking komt, het gaat immers niet. Met het oog op zulk eene ontwikkelingsgeschiedenis van den godsdienst zegt de Hoogl. Tiele dan verder: „Daar moet alles naar de meerdere of mindere ontwikkeling

worden gerangschikt." Maar is het hier dan te doen om eene rangschikking naar ontwikkelingstrappen of ontwikkelingsgraden? Er was van ontwikkelingsgeschiedenis gesproken en dan mogen wij geen andere, dan de door de tijdsorde voorgeschreven, plaatsing toelaten. Indien de Geschiedenis der godsdiensten werkelijk de ontwikkelingsgeschiedenis van den godsdienst is, dan hebben wij immers slechts de tijdsorde te volgen en behoeven wij zelfs de verwantschap der volken, onder welke de eene godsdienst zich uit den andere ontwikkeld heeft, niet buiten rekening te laten, vooral daar het vermoeden voor de hand ligt, dat die verwantschap toch ook eene niet te versmaden bijdrage ter verklaring van die ontwikkeling leveren zal. Het is immers juist de verwantschap der Grieken, Romeinen, Kelten, Germanen, Skandinaviërs en Slaven in Europa met de Indo- en Parso-Aryers in Azië en hun afkomst van gemeenschappelijke stamvaders, die zooveel in de oudste geschiedenis van de godsdiensten dier volken verklaart. Wat voorts de tijdsorde betreft, indien er moet begonnen worden met het opsporen van den oudsten, tevens laagsten godsdienstvorm, waarom dan ook niet begonnen met de beschrijving van dien oudsten, om zoo vervolgens chronologisch voorttegaan? Werd ons hierop geantwoord, dat er met dien oudsten godsdienst een aanvang wordt gemaakt, niet omdat hij de oudste, maar omdat hij de laagste godsdienstvorm is; wij zouden zeggen, dat het toch van het grootste belang blijft, te kunnen aantoonen, dat die laagste godsdienstvorm tevens voor den oudste is te houden, daar anders, indien de laagste godsdienstvorm niet tevens de oudste is, aan de geheele ontwikkelingsgeschiedenis haar onmisbaar uitgangspunt ontbreekt en zij in duigen valt. Eene ontwikkelingsgeschiedenis zonder chronologie, daardoor wordt het vermoeden gewekt, dat de beschrijving van den hier bedoelden ontwikkelingsgang eigenlijk niet valt onder de termen der gewone historiografie, en de volgorde der lagere en hoogere godsdiensten dus ook niet met hunne genealogie parallel loopt.

Het vermoeden gewekt? Wij behoeven er geen oogenblik aan te twijfelen, als wij slechts hooren wat de Hoogl. Tiele zelf zegt van de orde, waarin de godsdiensten in zulk eene ontwikkelingsgeschiedenis behooren behandeld te worden. „Daar moet," zegt hij, „alles naar de meerdere of

mindere ontwikkeling worden gerangschikt." Daar gaan, volgens hem, de Germaansche of Skandinavische godsdienst, zooals die in het begin onzer jaartelling nog bloeide, vooraf aan den godsdienst van Zarathustra, de vedische vooraf aan den veel ouderen egyptischen, de hedendaagsche godsvereeringen van Afrika en Polynezië vooraf aan die der oude Mexicanen en Peruanen, de arabische, die tot Mohammed heerschte, vooraf aan die van het Israël der profeten. Wij zien het, de godsdiensten worden op eene lijst geplaatst naar het eenmaal vastgestelde begrip van meerdere of mindere, hoogere of lagere ontwikkeling, zonder dat de zuiver historische weg wordt gevolgd. De Hoogl. Tiele erkent het zelf. „Hier," zegt hij vervolgens, en hij bedoelt: bij de beoefening van de geschiedenis der oude godsdiensten, in onderscheiding van de straks besproken ontwikkelingsgeschiedenis van den godsdienst, „hier volgen wij den zuiver historischen weg." Daarop deelt hij mede, in welke orde bij hem dan de oude godsdiensten zullen volgen, als hij zooveel mogelijk de tijdsorde en de verwantschap der volken in rekening brengt. Maar wordt de ontwikkelingsgeschiedenis van den godsdienst besproken, dan beschouwt hij de godsdiensten, zonder te letten op de tijdsorde.

Wat zouden de geologen er wel van zeggen?

In de geologie komt het, zooals ieder weet, vooral op de chronologie aan. Met de tijdsorde staat en valt daar bijna alles. Is de chronologische volgorde der aardlagen niet bekend, dan wordt er zoolang naar gezocht, tot dat men haar vindt, en vindt men haar niet, dan kan er ook niets worden vastgesteld aangaande de geschiedenis der aardkorst, voor zoover die aardlagen daarbij in rekening moeten komen. Een uitnemend bruikbaar hulpmiddel zijn daarbij de fossielen. Maar alle fossielen te zamen zouden voor den geoloog weinig waarde hebben, indien van hen niet kon worden uitgemaakt, hoe zij chronologisch moeten geplaatst worden. Het komt in de paleontologie al weder op de chronologie aan. Geen zekerheid op dit geheele gebied, zoolang men aangaande de chronologische volgorde in het onzekere verkeert. De aardlagen, de terreinen, moeten voor cijfers van jaartallen kunnen gelden; aan de fossielen moet in de chronologische rangschikking hunne plaats kunnen aangewezen worden; anders is met hen niets uitterichten, noch voor eene geschiedenis

van de aardkorst, noch voor eene ontwikkelingsgeschiedenis der fossiele Flora en Fauna. Geologie of paleontologie zonder chronologie is gelijk aan genealogie zonder tijdsorde, gelijk aan geschiedenis, zonder dat er op de volgorde in den tijd is gelet. Het chronologisch schema is het skelet der geschiedenis, en eene geschiedenis, waaruit men het chronologisch element heeft weggenomen, is gelijk aan een menschelijk lichaam, waaruit men het skelet heeft verwijderd. Dit geldt in de hoogste mate van eene ontwikkelingsgeschiedenis. De geologen en paleontologen begrijpen dit zeer goed en juichen daarom zeer, als zij hunne volgreeksen en genealogiën door de chronologie gedekt zien. Juist omdat de chronologische volgorde der lagere en hoogere vormen van het fossiele planten- en dierenrijk en der aardlagen al meer en meer zekerheid heeft verkregen, durven nu theoriën als de ontwikkelingsleer in het algemeen en als de afstammingsleer in het bijzonder daarop voortbouwen. Indien er van zekerheid in de geologie spraak kan zijn, het is allereerst, omdat men gezorgd of getracht heeft, op een goeden voet met de chronologie te blijven, en de spreekwijze „zoo zeker als de uitkomsten der geologie" is dááruit te verklaren en dááraan te danken. Als de Hoogl. Tiele in zijn „Godsdienst van Zarathustra" eene beknopte schets geeft van de godsvereering der oude Aryers, zegt hij daartoe in staat gesteld te zijn door de onderzoekingen, vooral in de laatste jaren op het gebied der vergelijkende taalstudie en godsdienstgeschiedenis gedaan. „De vruchten van dat onderzoek," zoo gaat hij voort, „zijn even zeker, als de uitkomsten der geologie." Handelt hij elders over de aangewezen methode, om ons van den oorspronkelijken arischen godsdienst een vrij bevredigend denkbeeld te vormen, hij verklaart, dat wij van hare zuivere toepassing zekere uitkomsten mogen verwachten, en door haar in staat gesteld worden, om van dat vóór-historisch tijdperk een even duidelijk beeld te schetsen, als de paleontologie geeft van háre vóór-wereldlijke perioden. Maar zouden die uitkomsten, vragen wij, zoo zeker zijn geweest, en zou dat beeld zoo duidelijk hebben kunnen zijn, indien men de geologische en paleontologische onderzoekingen had ingesteld, zonder op de tijdsorde te letten?

Onze slotsom is, dat de Geschiedenis der godsdiensten zich nog niet als godsdienstgeschiedenis, of ontwikkelingsgeschiedenis van den godsdienst,

laat behandelen. Tracht men alle godsdiensten onder het net van de toepassing der ontwikkelingstheorie bijeen te brengen, zij onttrekken zich daaraan of doen de mazen breken en verijdelen het ijverigst pogen. Dat men de onderscheidene godsdiensten naar een bepaalden maatstaf, naar een of ander begrip, naar zekere graden van ontwikkeling rangschikt, verdient alleszins toejuiching. Maar men zie dan niet voorbij, dat de stadiën of perioden van ontwikkeling, van welke men spreekt, geen chronologische perioden, geen stadiën van een chronologischen weg zijn; dat de uitkomsten, welke men verkrijgt, niets hebben uittestaan met hetgeen de ontwikkelingstheorie bedoelt. Wil men de ontwikkelingstheorie op de Geschiedenis der godsdiensten toepassen, ten einde eene ontwikkelingsgeschiedenis te verkrijgen, dan moeten de chronologische genealogie der godsdiensten en hunne naar het beginsel van ontwikkeling vasttestellen opvólgingsorde met elkander in overeenstemming gebracht kunnen worden. Blijkt dit onmogelijk te zijn, dan is de toepassing van die theorie op die geschiedenis niet aantebevelen, en moet men erkennen, dat, hoeveel vooruitgang ook op het gebied van die geschiedenis moge aantewijzen zijn en hoeveel godsdienstige ontwikkeling op dat gebied ook moge waartenemen zijn, het zich toch niet leent tot de stelling; dat de hoogere godsdiensten zich uit de lagere, en hoogere en lagere te zamen zich uit één allerlaagsten en ruwsten, eersten of oudsten, godsdienst als spruiten uit één stam hebben ontwikkeld.

Laat ons het onderscheid in het oog blijven houden tusschen eene beschrijving van de Geschiedenis der godsdiensten, elk op zich zelf en zoo veel mogelijk in verband met elkander beschouwd, met inachtneming van de tijdsorde, en eene rangschikking van de onderscheidene godsdiensten volgens den trap van ontwikkeling, waarop zij staan. Eerst het eerste, daarna het tweede. Bij het eerste zou de vraag moeten beantwoord worden, of er plaats is voor toepassing van de ontwikkelingstheorie. Bij het tweede hebben wij in geen geval iets met die theorie te maken, maar de godsdiensten hooger of lager te plaatsen naar de graden van den door ons vervaardigden godsdienstmeter.

De beschrijving van de Geschiedenis der godsdiensten, waarmede wij

ons thans blijven bezig houden, kan men de beschrijving van het godsdienstig leven der volken, of de religieuse volkerenbiografie noemen, gelijk de beschrijving van den godsdienst van een volk de beschrijving van zijn godsdienstig leven heeten kan. Is nu ons natuurlijk leven niet iets abstrakts, maar onafscheidelijk van ons zelven en afhankelijk van allerlei voorwaarden, waaraan ook wijzelven onderworpen zijn, hetzelfde is het geval ook met het godsdienstig leven eens volks of met zijn godsdienst, en met het godsdienstig leven der volken, dat wij door de geschiedenis der godsdiensten leeren kennen. Deze geschiedenis moet niet als de geschiedenis van den godsdienst in de menschheid, of van het godsdienstig leven der menschheid behandeld worden, maar, met volkomen erkenning van het recht der individualiteit en der persoonlijkheid, als de geschiedenis van de godsdiensten der onderscheidene volken, die hier niet passief zijn, gelijk automaten, terwijl de godsdienst actief is, maar die zelven actief zijn. Het moet niet altijd en onophoudelijk zijn: de godsdienst „ontwikkelt zich" en de godsdienst „heeft zich ontwikkeld," alsof niet menschen met hunne individualiteit en persoonlijkheid er bij op den voorgrond stonden en er een werkzaam aandeel in namen. Wij moeten toezien, dat wij niet verzeilen op de klip van het Automatisme.

Elk volk moet met zijn godsdienst of met zijne godsdiensten beschreven worden, en elke godsdienst moet in verband gebracht worden met de individualiteit van het volk, waaronder hij zijne belijders vond en zooveel mogelijk daaruit ook worden verklaard; in verband met den tijd, waarin zijne geschiedenis valt; in verband met den geheelen historischen dampkring, waarin die godsdienst ontstaan en verder ontwikkeld, gewijzigd of verbasterd is. Aan dezen eisch heeft de Hoogl. Tiele ook zelf recht laten wedervaren bij zijne behandeling van den Zarathustrischen, oud-Egyptischen, babylonisch-assyrischen godsdienst. De Chronologie moet daarbij de leiddraad blijven, gelijk bij de geologie de chronologische orde der terreinen. Maar verbergen wij niet voor elkander, dat de Geschiedenis der godsdiensten bij eene afzonderlijke behandeling toch eigenlijk in een abnormalen toestand verkeert. Want zij is niet iets afgezonderds, zij is een gedeelte der wereldgeschiedenis. Nu kan zij wel afzonderlijk behandeld worden, even als de geschiedenis der kunst, der bescha-

ving, der wetenschappen, der uitvindingen en wat zich verder laat noemen. Maar zij mag toch niet geïsoleerd worden van de omgeving, waarin zij heeft geleefd. Zij heeft deelgenomen aan den levensloop der wereldgeschiedenis en er zelve invloed op uitgeoefend. Volkomen recht zou men haar dus alleen dán kunnen laten wedervaren, als men haar in en met de wereldgeschiedenis zelve kon behandelen. Want dan eerst kunnen wij de godsdiensten der onderscheidene stammen en volken reeds bij hunne geboorte bespieden en verder nagaan in de atmosfeer, waarin zij ademen, onder al de invloeden, waaraan zij bloot staan, tot welke invloeden vooral ook die godsdiensten moeten gerekend worden, die in hetzelfde land, onder hetzelfde volk, in den kring van hetzelfde ras hunne belijders vinden of vroeger gevonden hebben. Dan valt eerst goed in het oog, hoe de godsdiensten in de wereldgeschiedenis elkander hebben ontmoet en wederkeerig invloed op elkander hebben uitgeoefend. Het bont gewoel op dat groote plein, dat wij het gebied der wereldgeschiedenis noemen, wordt dan eerst recht zichtbaar. Daar ligt Klein-Azië voor u, of Perzië, en welk een door elkander gaan en woelen of elkander opvolgen van oorspronkelijk niet verwante godsdiensten ontwaren uwe oogen! Welk een verdrongen worden van den eenen godsdienst door den anderen én elders, én hier in Europa, zonder dat de verdrongene altijd verhinderd wordt, zijnen invloed nog zeer lang na zijn ondergang te laten gevoelen. Welk eene merkwaardige scheiding en verwijdering zien wij door sommige godsdiensten in het groote familieleven der rassen en volken gemaakt! China en Japan ruimen naast den oorspronkelijken volksgodsdienst plaats in, het eerste aan het Boeddhisme, het laatste aan Kong-tse's godsdienst en Çakya Moeni's leer. Waar de Veda als Heilige Schrift vereerd wordt, is de godsdienst van het Zend-Avesta buitengesloten, en waar het Zend-Avesta als de Heilige Schrift wordt vereerd, is de godsdienst van den Veda geschuwd. De drie voornaamste takken van den Oeralo-altaïschen stam kiezen zeer verschillende wegen, daar de Mongolen den Boeddha volgen, de Tataren den Islam aannemen, de Finnen Christenen worden. De oostersche Slaven voegen zich bij de Grieksche, de westersche Slaven bij de Roomsche Kerk. Het Protestantisme treedt op en brengt in het Noord-westen van Europa scheuring in den boezem der

bevolkingen te weeg. Dergelijke diep ingrijpende verschijnselen op het gebied van de Geschiedenis der godsdiensten treden bij eene afzonderlijke behandeling van die geschiedenis geheel op den achtergrond. Kunnen wij derhalve aan de Geschiedenis der godsdiensten alleen dan recht laten wedervaren, wanneer wij haar laten in haar geheel, dat is in het organisme, waarin zij ingeweven is, wij moeten hare afzonderlijke behandeling in zekeren zin een noodzakelijk kwaad noemen, noodig, omdat verdeeling van den arbeid noodig is, ook omdat hij, die de Geschiedenis in hare bijzondere deelen wil leeren kennen, ze bij gedeelten onder den mikroskoop van het historisch onderzoek moet brengen. Maar gelijk de natuurkundige bij het mikroskopisch onderzoek van een of ander lid of gedeelte niet vergeet, dat hij slechts een afzonderlijk lid of gedeelte in het oog heeft, en na zijn mikroskopisch onderzoek weder terugkeert tot het geheel, waartoe het behoort, zoo dan ook de geschiedvorscher met betrekking tot de Geschiedenis der godsdiensten. Terug naar de Wereldgeschiedenis! Ook op grond hiervan moeten wij tegen eene geïsoleerde toepassing van de ontwikkelingstheorie op de Geschiedenis der godsdiensten bedenking inbrengen. Nadert men haar met die theorie, zij trekt zich in de wereldgeschiedenis terug, omdat zij daarin deel genomen heeft aan al die ontwikkelingen en transformaties, aan al die schommelingen en golvingen en wendingen, waaruit, onder Gods leiding, die wereldhistorische resultante voortkomt, die men kan noemen: de vooruitgang in de geschiedenis der menschheid.

Een laatste woord, om te gemoet te komen aan eene laatste bedenking. Zoo zal dan de Geschiedenis der godsdiensten, met dat al, niet ongelijk zijn aan hetgeen de kinderwereld somtijds op eigenaardige wijze te zien geeft in de minder benijdenswaardige rol van spelbreker? Overal elders ontwikkeling, overal bewijzen bij handvollen, dat de ontwikkelingstheorie de baanbreekster is voor nieuwe ontwikkeling door de heerlijkste resultaten van hare toepassing! Maar alleen in de geschiedenis der godsdiensten geen ontwikkeling, en die theorie op haar niet van toepassing? Hoe belemmerend, hinderend, storend treedt dan toch die geschiedenis de heerschappij en zegepraal van die heerlijke theorie in den weg!

Ons antwoord is eene bescheiden vraag. Overal elders ontwikkeling en derhalve nergens elders een „non liquet"? Zeker is derhalve reeds uitgemaakt, dat het menschelijk bewustzijn zich ontwikkelt uit de beweging van zekere dáártoe aangewezen atomen; uitgemaakt ook, dat des menschen redelijke vermogens zich in de eerste nog onvolkomen exemplaren van het wordend menschengeslacht ontwikkeld hebben door zijne gearticuleerde spraak, zoodat hij al sprekende tot het menschelijke denken is gekomen; uitgemaakt zonder twijfel, dat het levende zich eens uit het levenlooze, de eerste organismen zich eens uit anorganische stof hebben ontwikkeld; uitgemaakt alzoo, dat alle vraagteekens op die punten kunnen veranderd worden in uitroepteekens, om ze te plaatsen achter een triumfantelijk uitgesproken *εὕρηκα?*

Maar genoeg. Wáár ook tot heden de ontwikkeling nog niet aanwijsbaar moge zijn, zonder twijfel is zij aantewijzen in de geschiedenis der ontwikkelingshypothese zelve. Wordt na twee of drie eeuwen de geschiedenis der ontwikkelingstheorie beschreven, er zal wel over haren invloed op de ontwikkeling van den wetenschappelijken geest der menschheid en op de grondiger beoefening van vele wetenschappen niet weinig tot haar lof zijn te zeggen. Dan zonder twijfel ook dit, dat de wakkerste voorstanders van de toepassing dier theorie op de Geschiedenis der godsdiensten krachtig hebben medegewerkt tot een vernieuwd en onpartijdig onderzoek naar die geschiedenis, en, mede door de tegenspraak, die zij hebben uitgelokt en welwillend hebben opgenomen, niet weinig hebben bijgedragen, om voor de grondiger beoefening van de Geschiedenis der godsdiensten eene nieuwe, hoogst vruchtbare periode te doen aanbreken, die als leuze in hare banier voerde: Onbevooroordeeld voorwaarts!

Narrationem eorum, quae aut laeta aut tristia hoc anno Academiae nostrae evenerunt, brevem esse nihil vetat. Fuerunt adversa, fuerunt quam plurima prospera, quae tamen paucis verbis in memoriam vobis revocare licebit.

Grato agnoscimus animo, Academiae Curatores, viros amplissimos, quos superstites, valentes, vigentes esse laetamur, vere Academiae Conservatores denuo se praestitisse, omni qua potuerunt animi intentione Almae Matris commodis prospicientes atque consulentes. Omni in Academiae salutem cogitatione curaque eos incumbere novimus omnes, quum testimonia undique oculis incurrant et documenta praesto esse videamus.

In Professorum ordine lugentes desideramus virum clarissimum Martinum Hoek, per quatuordecim annos Astronomiae in hac Academia Professorem. — Superioris anni die tertio mensis Septembris in urbe natali fato functus est. Natus Hagae Comitum die tertio decimo mensis Decembris anni huius saeculi tricesimi quarti, puer iam, Copernici vita delectatus, adolescentem praemonstravit; magnae spei adolescens iuvenem praenuntiavit acutum; iuvenis singularem praesignificavit virum. Ingenii mentisque dotibus excellens discipulus carus erat praeceptoribus, commilito amicis, qui cuncti magna ab eo exspectabant. Nec spem fefellit Martinus. Anno huius saeculi quinquagesimo secundo Academiae Lugduno-Batavae civibus adscriptus, Medicinae studiis se destinavit, filius optimi patris, in civitate Hagana chirurgiam facientis. Absolutis autem studiis propaedeuticis Astronomiae maluit operam navare, cui disciplinae continuo totum se dedit, celeberrimo duce Kaisero, quem fato functum etiamnunc Leidensis Academia luget. Accuratam et certam rerum indagationem amanti, praeter caeteras disciplinas Astronomia Martino placuit. In coelum stellatum igitur oculos mentemque vertebat, ex imo pectore, ut adolescentis iam mos fuerat, odio habens inanem vulgi gloriam, et mediocria existimans ea quae magni facere plurimi solent. Coelum stelliferum eum tenebat. Planetarum, solis, stellarum fixarum et crinitarum cursum motumque nexumque intelligere et scrutari cupiebat. Non gratum igitur ei accidere non potuit munus Observatoris Astronomici, in Academia Leidensi, anno quinquagesimo sexto ipsi oblatum; ad quod munus tuendum vocatus est, ut Doctissimo Iohanni Abrahamo Christiano Oudemans, in Academiam Rheno-Traiectinam profecto, succederet. Totus continuo observando in specula Leidensi se dedit, usque ad annum quinquagesimum nonum, quo, Astronomiam docendi causa in Academia Rheno-Traiectina Professor extra ordinem creatus, denuo clarissimo Oudemans successor datus est. Multorum interea laudem sibi

comparaverat Observator Leidensis Dissertatione, ad summos consequendos in Mathesi et Philosophia Naturali honores conscripta atque defensa, qua grave tractavit argumentum "de Cometis annorum millesimi quingentesimi quinquagesimi sexti, millesimi ducentesimi sexagesimi quarti et nongentesimi septuagesimi quinti, eorumque nondum satis probata identitate." Ex Hoekii sententia, quam dilucide et accurate exposuit, cometes, Caroli quinti nomine nuncupatus, minime idem habendus erat atque ii, qui saeculi decimi tertii anno sexagesimo quarto et seculi decimi anno septuagesimo quinto conspiciendos se praebuerant. Contrariam sententiam alii tuebantur. Anno igitur huius saeculi quinquagesimo septimo magna Astronomiae peritorum erat exspectatio. Apparebitne cometes? Res anceps. Et coelum contemplantur Astronomi, vespertini nocturnique vigilantes. Eventus, ut notum est, Hoekii aliorumque firmavit sententiam, ipsique locum suum inter nostri temporis Astronomos assignavit. Clarissimi igitur Oudemans successor die vicesimo quarto mensis Iunii, anni quinquagesimi noni, professionem in nostra Academia auspicatus est, sollenni patrio sermone habita oratione, cuius argumentum significavit verbis: de renatis Astronomiae studiis sub finem medii aevi. Mox nova studiorum specimina edidit. Proserpinae cursum pervestigavit. Cometarum cum stellis fixis et meteoris nexum exploravit. De luminis aberratione egregie scripsit. Quae tamen longius recensere aut diiudicare non meum est. Feliciter rem suam egit, ita quidem, ut de cometis in posterum nemini disserere liceat, nisi Hoekii merita celebranti, Proserpinam autem dicere ac Martinum Hoek, Astronomum Traiectinum cogitare, plane idem sit habendum. Quae non mea est sententia, verum Astronomorum, ut nos docent ea, quae in Hoekii memoriam egregie scripsit clarissimus Buys Ballot, aequus harum rerum atque idoneus iudex. Hic defuncti collegae, Professoris ordinarii creati mense Iunio anni sexagesimi septimi, vitam ita adumbravit, eiusque imaginem ex vero expressam ita delineavit, ut quae priva et propria habuit Hoekius ea sedulo in eius vitae narratione coniuncta et memorata reperias. Gratus autem me animus iubet hoc unum addere, quod Hoekius, me primum Rectore, Senatus acta curavit, mihique Rectori, quoties res postulabat, fidus praesto fuit. Caeterum huius generis munera defuncti collegae ingenio minus placuisse omnes novimus, nec quemquam ignorare

ipse unquam voluit. Quid autem plura? Lugémus clarissimum virum, egregie de disciplina astronomica meritum, nec tantum de disciplina astronomica, verum etiam de Academia nostra, de civitate Traiectina, de patria et civibus; lugemus clarissimum defunctum, cuius desiderium tenet uxorem carissimam, optimos parentes, amicos, discipulos; cuius scripta magni esse facienda summisque laudibus digna ésse habenda unanimo semper consensu iudicabunt sublimis disciplinae periti.

Clarissimo Buys Ballot gratiam habemus, quod vacante clarissimi Hoekii cathedra defuncti locum supplere voluit, cum in speculae Astronomicae administratione, tum in tradendis et Astronomia populari, et, quantum ea persequi munus ipsius et officium patiuntur, aliis disciplinis, assistente viro Doctissimo Mauritio Snellen.

Vacante Hoekii cathedra felicior fuit ea, quam clarissimum Rovers, propter septuaginta annorum aetatem rude donatum, successori relinquere lex iussit. Quod nihil mirum. Astronomorum enim copia nequaquam astrorum agmini est aequiparanda, Historiae vero disciplina quam plurimos alit cultores. Roversium nostrum diutius retinere vehementer cupivimus omnes, quippe reputantes nobiscum, non facile virum quempiam doctum reperturos esse amplissimos Curatores, cum Roversio nostro comparandum. Per quadraginta et septem annos in docendo exercitatus; in Athenaeo Franequerano per septemdecim, in Academia Groningana per duodecim, in nostra autem Academia per octodecim annos, egregie de Historia atque literis meritus, insignis doctrinae copia clarus... Verum ne obliviscar, me omnino felicem esse praedicandum, quod iam nunc parentalium cogitatio procul esse potest. Rude igitur superioris anni mense Aprili honorifice donatus, exacto anno academico discipulis et amicis, mense Iunio, vir clarissimus valedixit. — Trinos itaque viros clarissimos rude donatos salutamus, Nestorem nostrum Richardum van Rees, quem senectute non onerosa, verum operosa, ornatum videmus; Gerardum Iohannem Mulder, celeberrimum chemicum, in villa sua Bennecumensi a studiis minime vacantem; et Roversium nostrum, recens doctoris munere degressum; quos diu Deus Optimus Maximus servet!

Clarissimo Rovers successor datus est vir doctissimus Iohannes Adamus Wynne, Gymnasii Groningani Rector, qui bene audiebat, multisque nomi-

nibus se commendabat, optime iam tum de historia patriae, tum de historia universali meritus, quarum utramque egregiis libris conscribendis illustravit. Historiam docendi munus igitur auspicatus est superioris anni die vicesimo nono mensis Septembris, habita oratione, cui titulus: De difficultate investigandi in Historia veritatem; Belgice: "Over de moeilijkheid van het opsporen der historische waarheid." Neque ullum est dubium, quin clarissimi Roversii discipulo, praeceptoris vestigia pressuro, feliciter et ex voto cessura sint quaecunque in studiosae iuventutis commodum et Academiae disciplinaeque historicae incrementum in animo eum habere omnes sciunt. Cui igitur recens creato Historiae Professori ex animo optamus, ut scholarum nostrarum Traiectinarum famam maximopere et institutione sua et scriptis suis augeat.

Quod facere pergat clarissimus vir, qui per quinque lustra iam decus fuit et ornamentum Academiae nostrae. Cogitatis iam omnes nobilissimum B a r t h o l d u m I a c o b u m L i n t e l o d e G e e r, eximium quondam huius Academiae alumnum, anno huius saeculi quadragesimo septimo ad Iurisprudentiam tradendam huc vocatum. Festus fuit dies, dies ille vicesimus secundus mensis anni superioris Septembris, quum clarissimo viro, per viginti et quinque annos munus Professoris feliciter gestum, gratularentur Curatores, collegae, amicorum discipulorumque, undique confluentium, agmen insigne. Utinam diu salvum et incolumem servare pergat Deus Omnipotens egregium virum, cuius alacre ingenium, cuius reconditae eruditionis copias, et subtile iudicium, et indefessum literarum studium laudant omnes et admirantur.

Academiae Professoribus proximi sunt Academiae alumni, quos hodie intuens atque adspiciens continuo in memoriam mihi revoco immaturum obitum septem ornatissimorum iuvenum, hoc anno academico morte nobis ereptorum. Diem enim supremum obierunt Antonius Adrianus Grondhout, Medicinae Studiosus; Hugo Christianus Pleyte, Philosophiae Naturalis Studiosus; Theodorus Ruys, Theologiae Studiosus; Ianus Gulielmus Antonius Phaff, Medicinae Studiosus; Iacobus de Puy, Theologiae Candidatus; Gerardus Plechelmus Bloemen, Medicinae Doctorandus; Bastianus Los, Theologiae Candidatus . . . Eheu tristem nuntium, doloris tristem memoriam et recordationem! Quot cara capita parentibus, praeceptoribus, amicis, Academiae nostrae erepta videmus; optimos iuvenes, quorum plu-

rimi prope ipsam fere metam studiorum occubuerunt; quorum bini ad examen ecclesiasticum subeundum se praeparabant, Iacobum cogito de Puy et Bastianum Los. Quibus caris nominibus addere mihi liceat nomen praestantissimi Iohannis Antonii Iacobi Klaassen, qui Dissertationem Theologicam „de Marco Minucio Felice" conscripsit quidem, non vero in lucem edidit neque defendere potuit, praematura quippe morte impeditus. Hic Sacri Ministerii in Ecclesia Reformata Nederlandica Candidatus, summos in Theologia honores hoc anno academico in nostra Academia petiturus, sine dubio ob summam doctrinae praestantiam magna cum laude Theologiae Doctor dictus, renuntiatus, proclamatus foret, nisi succubuisset morti! Huius autem praestantissimi iuvenis, qui haud vulgaris Theologi spem nobis fecerat, specimen Academicum pie et religiose edendum curavit Promotor designatus, vir clarissimus ter Haar, superioris anni mense Iulio operi postumo ita praefatus, ut carissimo discipulo monumentum exegerit, et se praeceptore et quem etiamnunc lugemus defuncto discipulo dignissimum.

Ex hoc uno omnes vestros discite praeceptores, optimi iuvenes, generosi adolescentes! Etenim, quamquam Academiae fata enarrans me contineo a cuiusquam compellatione, tamen, de vobis vestrisque rebus verba faciens, me continere nec possum nec volo, quin ad vos meam orationem convertam! Ex hoc uno, inquam, omnes vestros discite praeceptores, qui ingenuos discipulos aut fato functos, aut ad honores vocatos atque promotos, amore, studio, observantia prosequi soleant. Ita vobis palam factum est, quanto pretio habeamus atque habere soleamus assiduitatem vestram et diligentiam et studiorum amorem, morumque probitatem, animique ad omne, quod bonum, pulchrum, verum est, intentionem. Omnibus igitur, quibus poteritis, viribus, obsecro, earum disciplinarum studiis operam date, quae maxime vestro ingenio conveniant, maximamque ad vitam bene agendam et munera in plurimorum commodum gerenda habeant utilitatem. Quanto maiore tristitia praematura optimorum iuvenum mors nos affecit, tanto maiore laetitia afficimur, quum laudes vestras celebrari audimus, magnamque vestram omnium bonorum virorum commendationem. Quas haud paucos vestrum omnino habere constat atque notum est; quas nonnulli fortasse nondum sibi compararunt aut comparare studuerunt; quas

autem nemo vestrum contemnat floccique pendat. Quodsi hîc adsint, quibus, ratione habita anni praeteriti, „o mihi praeteritum referat si Iuppiter annum" in ore ac mente esse debuerit, hos vehementer etiam atque etiam rogamus, ut velis remisque ad studia se vertentes in posterum de literis se avelli atque abstrahi nequaquam patiantur, considerate quippe in exempla sibi proponentes iuvenes praestantissimos, quos in arena reportasse praemia novimus. Ad horum exemplar vos componatis, optimi commilitones, aut ad defuncti, de quo dixi, Klaassenii, aut — ad consultissimi, imo clarissimi viri exemplum, qui ante hos sex menses Iuris in hac Academia Candidatus, mox mense Novembri Iuris utriusque Doctor creatus, superioribus his diebus Iuris Professor in Illustri Amstelodamensium Athenaeo factus est. Nonus est annus, ex quo primum huius Academiae Rector Magnificus Cornelii Pynacker Hordijk nomen civibus Academiae nostrae adscribendum curavi. Novem annis post, magistratum academicum me iterum gerente, summi in Iure Romano et hodierno honores in eum magna cum laude collati sunt. Sic eximius hic commilito noster intellexit notissimum illud „nonum prematur in annum"! Et maximo quidem cum fructu! Scilicet vixdum e Studiosorum numero discessit, quin confestim in Professorum ordinem se viderit receptum. Quem insignem honorem hoc ipso die clarissimo viro Cornelio Pynacker Hordijk publice gratulamur. Aut ego egregie fallor, aut hoc ad ea pertinet, quae laeta ac prospera me Rectore Academiae nostrae evenerunt. Aut ego egregie fallor, aut vobis, iuvenes spectatissimi, ad huiusmodi exempla vos componentibus laeta ac prospera ultro certe occurrent!

Ad studiorum adminicula et praesidia transiens, nihil fere iis addendum habeo, quae superioris anni Rector Magnificus, clarissimus Halbertsma, retulit. Obmutuerunt veteres querelae. Piis votis vix est locus. Habent quae deesse non licet Musea, Laboratoria, Collectiones, Nosocomium, Institutum pathologicum, Specula Astronomica, Hortus Botanicus. Nihilne igitur desideratur? Scilicet. Desideratur, ut in dies magis magisque ad altiorem perfectionis gradum evehantur, aut, quatenus res id postulare videatur, emendentur, augeantur, amplificentur. Desideratur Laboratorium Physicum, cuius tamen spem nobis iam faciunt nummi, ad fundum emendum ex aerario publico destinati. Desideratur Laboratorium, quod Physio-

logiae plantarum studiis inservire possit, cuius tamen instructio iam praeparatur. Desideratur nova dispositio Musaei historiae naturalis, Musaei anatomici, Instituti pathologici, quibus tamen desideriis brevi satisfacturi sunt qui harum rerum curam gerunt. Quid igitur? De coelo servantes secunda auspicia ventosque secundos Academiae nostrae augurari haud reformidamus; de coelo, scilicet, quatenus e Curatorum benevolentia pendet!

Ad finem narrationis pervenienti, restat mihi, ut de Bibliotheca nostra academica dicam, cui honoris causa hunc ultimum locum servavi. Etenim non huic illive ordini constituta et adaptata est, non huic illive studiorum disciplinarumque generi accommodata, verum omnibus omnino destinata. Commune nobis vinculum est hortus ille literarius, in quem inter nos coniuncti Professores et Studiosi descendere et convenire solemus. En aedes magnificas! Quantum ab iis Area academica distat! Intrantibus, scilicet in bibliothecam, omnia fere arrident, nitide et ordinate instructa et parata, ad visitantium non tantum delectationem, verum etiam commodum, quum iam facile infra supra ambulandi, librosque, altissimo etiam loco asservatos, absque magno vitae periculo inspiciendi manibusque terendi copia data sit. Librorum numerum variis denuo modis auctum esse, omnes intelligitis. Memorandi sunt qui pertinent ad collectionem operum, Physicam spectantium, a Societate Londiniensi Rayana editorum; libri, quos argumenti historici et archaeologici e bibliotheca Suermondtiana coëmendos curarunt Amplissimi Academiae nostrae Curatores; exemplar, ni fallor unum superstes, nitidissimum illud, primae editionis Psalmorum Dathenianorum, Heidelbergae in lucem missae, quod harum rerum peritis erat incognitum, e bibliotheca celeberrima Serruriana in Traiectinam bibliothecam hoc anno traductum. Nuperrime etiam placitum est Curatoribus, ut emptio fieret maioris editionis codicis Sinaitici, a Tischendorfio in lucem missae. Interea catalogi alterum supplementum typis edere pergunt Bibliothecae Praefecti. Librorum autem manuscriptorum Hebraicorum, Arabicorum, Persicorum, Turcicorum, Malaicorum catalogum, typis iam expressum, confecit clarissimus de Iong. Quo catalogo conficiendo optime meritus esse censendus est auctor, cum de Bibliotheca nostra, tum de literis Orientalibus, in quarum studio vitae tabernaculum posuit. Perfectum laborem, ipsi non nimis ingratum, cla-

rissimo de Iong gratulatur Academia Rheno-Traiectina, ipsique gratias quam maximas habet, quod benevole opus illud suscipere haud recusavit.

Annalium academicorum novus tomus Lugduni-Batavorum praeparatur, et aliorum orationes continens, et Rectoris Magnifici ex ordine Theologorum, qui ante hos quinque annos Academiae nostrae regundae munere abiit. Brevi itaque tempore orationem, quam ex hac ipsa cathedra collega meus disertissimus habuit „de Religione Christiana, optima verae humanitatis magistra," et narrationem fatorum Academiae nostrae anni huius saeculi sexagesimi octavi tandem in Annalibus academicis legendi copia nobis aliisque dabitur. Quaerit fortasse quis difficilis et morosus, et novandi cupidus, quidni adhibito in Annalibus illis edendis praelo tachy-typographico intra biennium mittantur in lucem, aut saltem intra triennium, grandia illa volumina, ne nimis morantia subinde post festum venire non prorsus immerito censeantur...

Sed vela contrahenda sunt. Narrandi finem fieri tempus est. Vos, humanissimi Auditores, amare et diligere pergite Academiam nostram Traiectinam!

(Secuta est brevis oratio ad viros amplissimos, Academiae Curatores, ad virum consultissimum van Hoytsema, qui Curatorum acta curat, ad Professores, inprimis ad viros clarissimos ter Haar, van Rees, de Geer, Loncq, Buys Ballot, Engelmann. Clarissimi Rovers et Donders aberant. Postremo convertit Rector orationem ad cives academicos, ornatissimos iuvenes.)

Ad praemiorum distributionem transeuntes, virum clarissimum Halbertsma, qui Senatus academici acta curat, officiosissime rogatum volumus, ut Ordinum Iudicia de acceptis responsis recitet.

(Secuta est Iudiciorum recitatio.)

Insignem honorem vobis gratulor, praestantissimi Gratama et van der Mey! Regium donum vobis paratum est; nummus aureus, quem Regis Augustissimi liberalitas et munificentia victoribus in certamine literario destinavit. Regia via procedentes in arenam descendistis et vicistis! Iam adscendatis quaeso, ut nummos, iure et merito vobis donandos, continuo vobis tribuam.

Iudicii tui acumen laudavit Ordo disciplinarum mathematicarum et physicarum [1]), ingenium tuum iudicio subactum, prudentiam tuam in concludendo. Non exiguus honos hicce tuus! Quidquid non liquet, praestantissime Gratama, hoc omnino luce clarius liquet, te sapientiam habuisse magistram, quae discipulos suos docet in medio relinquere quodcumque constare nondum constet. Pergas, optime commilito, decus Academiae Groninganae, naturam investigare! Si fieri unquam possit, ut ex inanimis materiis corpora viva nascantur, quod hodie nondum liquet, tibi aliquando contingat, per indefessam investigationem pervenire ad inexspectatam inventionem corporis alicuius vivi ex inanimi materie nati!

Non minima laus est, praestantissime van der Mey, qui Illustre Amstelodamensium Athenaeum ornas, non minima laus est, difficillimum argumentum bene perspexisse, singularem industriam adhibuisse, in iudicando

---

[1]) Ordo disciplinarum mathematicarum et physicarum ad quaestionum, quas posuerat, alteram: „Expositio critica praecipuarum investigationum, quae institutae sunt ad solvendam quaestio„nem: an corpora viva ex inanimis nasci possint materiis. Addantur autem propria quaedam „circa hanc quaestionem experimenta:”

duas accepit Commentationes.

Prior Commentatio, hoc insignita lemmate, *Pasteur! à la rescousse!* succinctam continet historiam rei, quae in disceptationem venit, sed non exponit praecipuas investigationes, quarum in quaestione diserta mentio fit. Huic brevitati consequens est, ut argumenta desint, quibus disquisitio fulciatur ac firmetur, et commentatio similior videatur scriptioni, quae in hoc illove coetu legatur, quam responsioni ad quaestionem academicam. Propria autem experimenta, quae Ordo postulaverat, scriptor addidit nulla, causam afferens tantam eorum difficultatem, quanta a cive academico superari haud possit. Itaque scriptor priori quaestionis parti tenuiter, posteriori prorsus non satisfecit. Hinc censuit Ordo, eum nullis ornandum esse honoribus.

Huic Disputationi longe multumque ea praestat, cui hoc lemma: *Non liquet.* Prolegomena excipit synopsis historica, quatuor capitibus constans et optime scripta, quae iusto nec longior nec brevior praecipuas continet sententias usque ad nostram aetatem in lucem editas, ut vis argumentorum, inde ductorum, critices severitati subiiciatur. Hanc scriptor nusquam neglexit et probavit etiam iudicii acumen. Praeterea multa ille addidit experimenta, quae capite quinto diserte exponuntur, neque repetitionem tantum continent eorum, quorum notitia iam nobiscum est communicata, sed ea etiam, quae ab ipso scriptore primum tentata sine dubio eo pertinent, ut quaedam quaestionis partes accuratius explorentur, eaque universa hac ratione propius ad solutionem adducatur. — Accedit, quod scriptor ingenium probat iudicio subactum et vero prudentiam in concludendo admodum laudabilem.

Quamobrem de totius Ordinis sententia scriptor positae quaestioni omnino satisfecit, omnesque eius socii hanc Commentationem praemio aureo dignam censuerunt. Aperta schedula auctor prodiit

GUILIELMUS DIGNUS GRATAMA,

Phil. Nat. in Acad. Gron. Candidatus.

sollertem te praestitisse — ut uno verbo dicam — Ordinis Medicorum Traiectini laudes meruisse! [1]) „Ars longa", tuae autem vitae praeteritum spatium adhuc breve est. Quod restat Arti consecretur, cuius alacrem et felicem te probavisti cultorem. Vitae brevitatis memori sit vita tibi longa, deliciis plena, arti autem salutari, quam facere tibi proposuisti, fausta et salutiferis fructibus abundans!

Quod hodie gratissimum censendum est restat. Ex decreto Regis Augustissimi in proximum annum Rector Magnificus creatus est vir clarissimus Henricus Petrus Gothofredus Quack, Iuris in hac Academia Professor.

Accedas, vir clarissime!

Salve, iterumque salve, Rector Magnifice! Magistratum academicum tibi trado. Munere abeunti sit tibi laeta magistratus tui recordatio. Te Rectore vigeat, viresque augeat, nec detrimenti quid capiat Academia Rheno-Traiectina!

Quod faxit Deus Omnipotens, cui laus, honos, gloria in aeternum!

DIXI.

---

1) Ordo medicorum ad quaestionem his verbis conceptam:

„Praemissa theoria respirationis mechanica, quam Magnus proposuit, conspectus exhibeatur „historicus idemque criticus disquisitionum ipsam insecutarum, ut pateat, quo pacto functionis „illius doctrina deinceps immutata sit,"

unum accepit responsum, hoc lemmate inscriptum: „Ars longa, vita brevis."

Auctor huius commentationis difficillimum, in quo versatur, argumentum bene perspexit, numerosa, quibus physiologorum disquisitiones exponuntur, scripta sedulo perscrutatus est eademque recte diiudicavit. Minus vero probanda prolixitas in recensendis singulorum laboribus, etiam iis, qui vel nullam vel parvum duntaxat ad theoriam respirationis perficiendam habuerunt momentum. Requisiverat enim Ordo conspectum theoriam istam, ut sensim explicata fuit, illustrantem, nil ultra. Temporis angustia pressus auctor ad scribendum properasse videtur, antequam in materie tractanda vere regnaret. Neque hoc tamen, neque festinationis vestigia, quae postremae commentationis partes continent, quidquam detrahunt de laude singulari Scriptoris industriae iudicandique solertiae, quemadmodum operi tam accurato tamque completo tribuenda. Quae quum ita sint, Ordo Medicorum non dubitavit aureum praemium Scriptori decernere.

Aperta scidula nomen prodiit:

GERARDI HENRICI VAN DER MEY,

in Illustri Amstelodamensium Athenaeo Medicinae Candidati,

qui quidem, examine instituto, verum se probavit commentationis auctorem.

AANTEEKENING.

Blz. 95. Bedoeld is de Inwijdingsrede van den Hoogl. J. A. Wynne, over *de Moeilijkheid van het opsporen der historische waarheid*, Groningen, 1873. — Blz. 97. Gezinspeeld wordt op de *Natürliche Schöpfungsgeschichte* van Prof. Ernst Haeckel, waarvan de 4e uitg. te Berlijn in 1873 het licht zag. — Blz. 97. Vgl. M. Perty, *Die Anthropologie als die Wissenschaft v. d. körperl. und geistigen Wesen des Menschen*, Leipz. u. Heidelb. 1874. II. 7. — Blz. 99. Vgl. Haeckel, *Natürl. Schöpfungsgesch.*. blz. XVIII. — Blz. 100. Haeckel, t. a. pl. bl. 12 en XXXII. Zie ook blz. 589. Darwin, Holl. vert. van *de Afstamming v. d. Mensch*, door Dr. H. Hartogh Heys van Zouteveen. I. 184. — Blz. 103. Darwin, t. a. pl. Holl. vert. I. 88. O. Pfleiderer, *Die Religion, ihr Wesen und ihre Geschichte*. Leipz. 1869. II. 3, 4. C. P. Tiele, *Theol. Tijdschr.* 1873. blz. 573. — Blz. 107. Holl. vert. van Darwins *Afstamm. v. d. Mensch*. II. 443. C. P. Tiele, *De plaats van de godsdiensten der Natuurvolken in de Godsdienstgeschiedenis. Redev. bij het aanvaarden v. h. Professoraat aan het Semin. der Remonstr.* Amst. 1873. blz. 11, 12. — Blz. 116, 117. Vgl. F. Schultze, *Der Fetischismus*. Leipz. 1871. blz. 288 en blz. 86. Tiele, *Theol. Tijdschr.* 1873. blz. 397, 401. — Blz. 124. Vgl. Holl. vert. I. 266 en 333. — Blz. 125. T. a. pl. blz. 298 enz. — Blz. 126. Vgl. *De plaats v. d. godsd. d. Natuurv.* blz. 20. — Blz. 127, 128. Vgl. hierbij Perty, *Anthrop.* II. 165 enz. 184 enz. en R. Virchow, *Die Urbevölkerung Europa's*. Berl. 1874. blz. 12 enz. — Blz. 129. Vgl. hierbij Haeckel's *Natürl. Schöpfungsgesch.* blz. 590—598 en Darwins *Afst. v. d. Mensch*, Holl. vert. I. blz. 76 enz., 306. — Blz. 130. „Toppunt van onzin." Dit is het gevoelen van Dr. Ludw. Büchner in de door hem uitgegeven vert. van Sir Ch. Lyells werk, *Das Alter des Menschengeschlechts auf der Erde* enz. Leipz. 1874. blz. 348. — Blz. 131. Darwin, t. a. pl. Holl. vert. I. blz. 87 en 88; 94, 95. — Blz. 132, 133. Caspari, *Urg. d. M.* Leipz. 1873. I. 295. (vgl. ook blz. 303). — Blz. 134, 135. Zie *Theol. Tijdschr.* 1873. blz. 249, 250. — Blz. 135. *Afst. v. d. M.* Holl. vert. I. 306. — Blz. 136. Vgl. onder and. J. Lubbock, *Die vorgeschichtliche Zeit*, Jena, 1874, hoogd. vert. van A. Passow. II. 272, 278. E. B. Tylor, *Die Anfänge der Cultur*, hoogd. vert. van J. W. Spengel en Fr. Poske. Leipz. 1873. I. 240. — Blz. 137. *Theol. Tijdschr.* 1873. blz. 249, 250. — Blz. 143. Vgl. II. blz. 59—61. — Blz. 145. *Theol. Tijdschr.* 1873. blz. 574. — Blz. 148. *Godsd. v. Zarath.* Haarl. 1864. blz. 32 en *Theol. Tijdschr.* 1873. blz. 388. — Blz. 149. „Eene beschrijving van de Gesch. d. godsd., elk op zich zelf" enz. Vgl. hierbij het elders door mij geschrevene, in mijne *Leer van God*. Utr. 1871. blz. 3—36.

INDEX SCRIPTORUM

QUAE EDIDIT

MARTINUS HOEK.

De Kometen van de jaren 1556, 1264 en 975, en hare vermeende identiteit. Academisch Proefschrift ter verkrijging van den graad van Doctor in de Wis- en Natuurkunde. 's Gravenhage, de Gebr. van Cleef, 1857.

De Herleving der Sterrekunde aan het einde der Middeleeuwen. Redevoering ter aanvaarding van het Hoogleeraarsambt aan de Hoogeschool te Utrecht, den 24sten Juni 1859. Te 's Gravenhage, bij de Gebr. van Cleef, 1859.

Sterrekundige Waarnemingen en Mededeelingen, geplaatst in de *Astronomische Nachrichten* van 1856 en de volgende jaren, Dl. 44—48; 50—57; 61—63; 67—70; 73.

Recherches Astronomiques de l'Observatoire d'Utrecht. *Première Livraison.* De l'Influence des mouvements de la terre sur les phénomènes fondamentaux de l'Optique, dont se sert l'Astronomie. La Haye, Martinus Nyhoff, 1861. — *Deuxième Livraison.* Perturbations de Proserpine, dépendantes de la première puissance de la masse perturbatrice de Jupiter. La Haye, Martinus Nyhoff, 1864. — *Addition à la première livraison.* Recherches sur la quantité d'Ether, contenue dans les liquides. Par M. Hoek et A. C. Oudemans. — Sur les Contractions dans les Mélanges des Liquides. Par M. Hoek et A. C. Oudemans. La Haye, Martinus Nyhoff, 1864.

Ephemeride van Proserpina, voor de oppositie van 2 Januari 1865. In de Verslagen en Mededeelingen der Kon. Akad. van Wetenschappen. Afd. Natuurkunde, 2e Reeks, Deel I. Amst. 1865.

Détermination de la vitesse, avec laquelle est entrainée une onde lumineuse traversant un milieu en mouvement. — Sur les prismes achromatiques construits avec une seule substance. Versl. en Meded. der Kon. Akad. van Wetensch. Afd. Natuurk., 2e Reeks, Deel II. Amst. 1868.

Aanwijzing voor het waarnemen van vallende sterren in den nacht van 13 November aanstaande. Utrecht 1867.

Sterfte-tabellen en Sterfte-lijnen voor de gemeente Utrecht. In de Verslagen van de Vereeniging tot verbetering der volksgezondheid, opgerigt te Utrecht in 1866, Deel II. Utrecht, K. A. Manssen, 1867.

On the Phenomena, which a very extended swarm of Meteors coming from space presents after its entry into the solar system. In the Monthly Notices of the Royal Astron. Society. March 13, 1868.

On the Comets 1857, III and V, and 1867, III. In the Monthly Notices enz. March 13, 1868.

Détermination de la vitesse, avec laquelle est entrainé un raijon lumineux traversant un milieu en mouvement. In de Versl. en Meded. der Kon. Akad. v. Wetensch. Afd. Natuurkunde, 2e Reeks, Deel III. Amst. 1869.

ACTA IN SENATU

A. CIↃIↃCCCLXXIII—CIↃIↃCCCLXXIV,

RECTORE MAGNIFICO JACOBO ISAACO DOEDES,
GRAPHIARIO TJALLINGIO HALBERTSMA.

Die 26 m. Martii 1873. Rector Magnificus Tjalling Halbertsma ab Amplissimo Senatu deducitur in cathedram, ubi *Latine* iubente decreto regio Academiae per proximi anni decursum fata enarrat, tum, recitatis voce Actuarii Quaestionibus, quas singuli hoc anno Ordines proposuerunt, novum Rectorem Magnificum salvere iubet, eique fausta omnia apprecatur.

Quibus rite ac legitime peractis, *Sermone vernaculo* habet orationem, quae inscribitur: *De Grondwet en het Hooger Onderwijs.*

E Curatorum decreto Senatus Actuarii munus mandatum est viro cl. T. Halbertsma.

Die 5 m. Septembris. Prorector Senatum certiorem facit de obitu viri cl. Martini Hoek, in facultate Matheseos et Philosophiae Naturalis Professoris ordinarii.

Die 29 m. Septembris. Vir. clar. Johannes Adamus Wynne in facultate Philos. theor. et litt. hum. Professor ordin. designatus munus auspicatus est, habita oratione, cui titulus: *De moeielijkheid van 't opsporen der historische waarheid.*

Die 3 m. Martii 1874. Designantur quatuor viri, e quibus a Rege Augustissimo Rector Magnificus in proximum annum creetur:

ex	ordine	Iureconsultorum	vir	clar.	H. P. G. Quack.
〃	〃	Mathematicorum	〃	〃	C. H. C. Grinwis.
〃	〃	Literatorum	〃	〃	H. van Herwerden.
〃	〃	Medicorum	〃	〃	Th. G. Engelmann.

Designantur deinceps quatuor viri, e quibus eligatur Senatus Academiae Actuarius:

ex	ordine	Mathematicorum	vir clar.	C. H. C. Grinwis.
〃	〃	Theologorum	〃 〃	B. ter Haar.
〃	〃	Iureconsultorum	〃 〃	G. G. Vreede.
〃	〃	Literatorum	〃 〃	P. de Jong.

Assessores tandem designantur:

ex	ordine	Mathematicorum	vir. clar.	P. Harting.
〃	〃	Literatorum	〃 〃	I. A. Wynne.
〃	〃	Medicorum	〃 〃	T. Halbertsma.
〃	〃	Theologorum	〃 〃	I. I. Doedes.

DE MOEIELIJKHEID VAN 'T OPSPOREN DER HISTORISCHE WAARHEID.

EEN INWIJDINGSREDE,

BIJ 'T AANVAARDEN VAN HET AMBT VAN GEWOON HOOGLEERAAR IN DE FACULTEIT DER BESPIEGELENDE WIJSBEGEERTE EN LETTEREN AAN DE HOOGESCHOOL TE UTRECHT,

DEN 29sten SEPTEMBER 1873

UITGESPROKEN

DOOR

Dr J. A. WIJNNE.

EDEL GROOTACHTBARE HEEREN CURATOREN DER UTRECHTSCHE HOOGESCHOOL.

HOOGGELEERDE HEEREN RECTOR MAGNIFICUS EN HOOGLEERAREN IN DE VERSCHILLENDE FACULTEITEN.

EDEL ACHTBARE HEEREN, WIEN HET BESTUUR DEZER GEMEENTE EN DE HANDHAVING VAN 'T RECHT ZIJN TOEVERTROUWD.

WELEDELE ZEER GELEERDE HEEREN DOCTOREN IN DE ONDERSCHEIDEN WETENSCHAPPEN.

WELEERWAARDE HEEREN LEERAREN VAN DEN GODSDIENST.

WELEDELE HEEREN STUDENTEN AAN DEZE HOOGESCHOOL.

GIJ ALLEN VERDER, DIE DEZE PLECHTIGHEID MET UWE TEGENWOORDIGHEID VEREERT.

ZEER GEWENSCHTE TOEHOORDERS.

De mensch, zegt Cicero, haat van nature de leugen en bemint de waarheid. Hieraan is het voorzeker toe te schrijven, dat hij voor 't begrip van hetgeen men onder „Geschiedenis" verstaat een woord heeft gekozen, dat, in afleiding en beteekenis, alle denkbeeld van onwaarheid buitensluit. Dat woord, het woord „historie", zal hij hebben genomen, omdat de eerste eisch, der geschiedenis gesteld, is die der waarheid: zij moet de spiegel der waarheid; de afschaduwing der werkelijkheid zijn. „Quis nescit, primam esse historiae legem, ne quid falsi dicere audeat, ne quid veri non audeat." „Het is de plicht van den historieschrijver, het ware van het onware te onderscheiden", of, zooals elders staat, „de geschiedschrijver behoort voor zichzelf uit te maken, wat wel kan zijn gebeurd, maar moet ten gevalle van den lezer vaststellen, wat werkelijk heeft plaats gehad."

Inderdaad, de hoofdeigenschap van den historieschrijver is een ernstig en vurig verlangen naar de kennis der waarheid, een algeheele afkeer, niet slechts van de onwaarheid, maar ook van alle dwaling en misvatting, een niet te bedwingen ongeduld bij 't hooren van onjuiste voorstellingen van 't gebeurde. Te beginnen met Herodotus is het streven naar 't mededeelen van de waarheid en van niets dan de waarheid dan ook het kenmerk aller geschiedschrijvers van den eersten rang. Geenszins is Herodotus, zooals lord Bolingbroke meent, een zoet verteller van sprookjes, die geen ander doel heeft, dan u te vermaken. Integendeel, bij den vader der historie openbaart zich de zucht naar waarheid in zijn telkens wederkeerende betuiging, „dat hij liever erkent het niet te weten, dan dat hij, in weerwil zijner onkunde, iets vermeldt", of wel in deze niet minder dikwerf in zijn werk voorkomende uitdrukking: „óf het zóó is, weet ik niet; doch wat gezegd wordt bericht ik."

Op hooger standpunt staat reeds Thucydides. Niet wat hij zoo maar heeft gehoord of naarmate hijzelf heeft geoordeeld zal hij te boek stellen, maar wat hij in persoon heeft beleefd of na onderzoek als gegrond erkend. Met minachting laat hij zich uit over het *ἀταλαίπωρον* van de *ζήτησις τῆς ἀληθείας* bij zoovelen. Wie kent niet het „sine ira et studio" van Tacitus? Niebuhr hoopt, dat men eens de geschiedenis zal voorstellen, als door menschen gewrocht, en Ranke is tevreden, zoo hij erin slaagt, te verhalen, wat eigenlijk is voorgevallen.

Vanwaar dan, dat de overgeleverde historie nog zoo weinig is „de waarheid aangaande het verleden", dat zij hen, die letten op de lijnrecht tegen elkander overstaande uitkomsten zooveler historische nasporingen, dikwijls doet gewagen van de geschiedenis als van de „fable convenue" en mij het recht geeft, in dit uur te spreken over de moeielijkheid van 't opsporen der historische waarheid. Wanneer toch Seneca Alexander den groote een roover noemt van kindsbeen af en een razende, aller verachting waardig; Boileau het betreurt, dat men hem niet in een krankzinnigengesticht heeft gezet; Niebuhr volstrekt niet met hem dweept; Montaigne daarentegen hem een plaats gunt onder de drie uitstekendste mannen, wier kennis tot hem is gekomen; Bayle hem het mensch geworden verstand heet en meent, dat de Voorzienigheid hem heeft uitverkoren, om de wereld te toonen,

hoe ver de krachten van een mensch, in haar hand, kunnen reiken; Voltaire hem den eenigen man schat onder de Aziatische veroveraars; Montesquieu de wijsheid roemt, waarmede hij veroveringen maakte en wat hij veroverde in stand hield; Chateaubriand beweert, dat, zoo iemand, hij een god was onder de menschen; Hegel hem kenschetst als het ideaal van de jeugd der menschheid; Lassen en Alexander von Humboldt geen woorden genoeg hebben, om hem als den baanbreker der Grieksche beschaving en den eersten bevorderaar van de eenheid onder de menschen te huldigen; Buckle eindelijk van de reusachtige misdaden spreekt van den zoon van Philips II, — wanneer de oordeelvellingen zoozeer kunnen uiteenloopen, is het voorzeker niet raadzaam, het onderzoek voor gesloten te verklaren.

Bedenkt men, ten koste van welken zwaren arbeid en van welk langdurig tijdsverloop de historische waarheid, die men in deze eeuw meent te bezitten, is verkregen; hoe de persoonlijkheid van Zarathustra alsnog wordt betwijfeld; hoelang de worsteling heeft geduurd tusschen de voorstanders der meening, dat er één, en die van hen, welke het er voor hielden, dat er twee Assyrische rijken zijn geweest; gedurende hoevele jaren de Fransche geschiedschrijvers geen onderscheid maakten tusschen de historie van het Frankisch rijk en die van Frankrijk; welk een reeks van tijdperken de voorstelling der opkomst van de Zwitsersche Republieken heeft doorloopen, hoe n.l. eerst, anderhalve eeuw na 't ontstaan van Zwitserlands zelfstandigheid, Gesler, Tell en de drie mannen van het Rütli historische personen zijn geworden, daarop Gesler van het terrein der geschiedenis is verbannen, toen Tell en eindelijk tevens de drie weder onhistorisch zijn geworden; hoeveel hoofden en pennen zich hebben afgesloofd, om den tienden penning in 't rechte licht te stellen, ja, hoe de gansche historie van den tachtigjarigen oorlog een splinternieuw gewaad heeft aangetrokken; welke gedaanteverwisselingen Cromwell in de historische werken achtereenvolgens heeft ondergaan; welk een moeite Arnold Schaefer en anderen hebben aan te wenden, om den voorgewenden eigenhandigen brief van Maria Theresia aan de markiezin de Pompadour als niet geschreven te doen aanmerken; hoe onlangs Giraud op nieuw meer gewicht heeft willen doen toekennen, zoo niet aan 't glas water, dan toch aan 't onge-

duld van koningin Anna over de drukkende heerschappij ten hove der gemalin van Marlborough, — bedenkt men dit alles, dan zal men het gewaagd achten, den kamp om den prijs der historische waarheid op te geven en zich rijp te verklaren voor het „nirvanah".

Werd de historie algemeen als „de waarheid" erkend, als de volstrekte waarheid, in den zin b. v., waarin niet zelden de godsdienstleer de waarheid wordt genoemd, voorzeker zij zou een ander voorkomen, een anderen inhoud moeten hebben, dan zij vooralsnog heeft. Bezaten wij werkelijk *de* geschiedenis, men zou ze nemen, gelijk zij is. Dan, helaas, in plaats van haar hebben wij, voor een goed deel, niet dan tegenstrijdige voorstellingen en beschouwingen.

Intusschen zal ieder gereedelijk toegeven, dat, kon men, door allengs meer in 't rijk der historie door te dringen, het hoogste goed der menschheid, de waarheid, deelachtig worden, de geschiedenis die inspanning ten volle zou verdienen. Zij immers is het eenige middel, dat ons de gelegenheid biedt, gebruik te maken van een der voortreffelijkste eigenschappen van onzen aard, het vermogen om onszelven in verbinding te stellen met het verleden. Zij is de eenige band, die ons aan het voorgeslacht vastsnoert. De historie, als omvattende het gansche leven der natiën met al haar wetten, gewoonten, instellingen betrekkelijk den eigendom, instellingen betrekkelijk het onderwijs en zooveel meer, is de biographie der maatschappij, de biographie der volkeren. Zij is een schatkamer, even ruim voorzien als dat leven der volkeren zelf, even rijk geschakeerd en overvloeiende van een veelheid van elementen. Wat zouden, zonder *de kennis* der geschiedenis, de propylaeën, de zuil van Trajanus, de hunebedden ons hebben te zeggen?

Gesteld echter dat de historie de zorg en den ijver, aan haar te koste te leggen, verdient, is het den mensch wel mogelijk, de historische waarheid deelachtig te worden? „In nevelen wandelt de mensch op aarde" en „wat is waarheid?", zeide Pilatus. — Er liggen - het is waar - een menigte struikelblokken op den weg, welken de oprechte vriend der waarheid, die het raadsel of de raadselen der geschiedenis poogt op te lossen, heeft te betreden. Toch schijnen geen gronden krachtig genoeg om te pleiten voor het gevoelen, dat de historische waarheid een ideaal, een onbereikbaar wit is.

Niet altijd evenwel zijn die historieschrijvers de geloofwaardigste, die de gebeurtenissen hebben beleefd, welke zij beschrijven; maar boven anderen zijn het diegenen, die bezield zijn door een vurig verlangen naar de waarheid. Caesars commentariën en vooral Napoleons mémoires en brieven vereischen bij den lezer een zekere mate van behoedzame waakzaamheid. Het echte streven naar waarheid openbaart zich allerwege in den toon en in den stijl van het boek, in de hoeveelheid en in de hoedanigheid der aangehaalde zegsmannen. Wel is de geloofwaardigste geschiedschrijver niet onfeilbaar; doch over 't geheel, afgezien van zekere, aan allen menschelijken arbeid eigenaardig verbonden onvolkomenheden, zal zijn verhaal worden bevonden het vertrouwen van hen, die hem raadplegen, waardig te zijn. Wie vreest, bij het lezen van Xenophons Anabasis, een verkeerde voorstelling van den tocht der tienduizend te verkrijgen? Hoe boeiend daarentegen de trant van schrijven van Michelet moge zijn, de begeerte om eenvoudig de waarheid te zeggen schijnt geenszins de voornaamste beweegreden te zijn geweest van het opstellen zijner puntige en geestige geschriften.

Indien de waarheid der geschiedenis werd beschouwd als te zijn verheven boven alle bedenking, men zou gerechtigd zijn, zijn verwondering erover aan den dag te leggen, dat, terwijl zij met den eeretitel prijkt van „magistra vitae," metterdaad zoo weinig naar haar lessen wordt geluisterd. Wat zij moge aanduiden of niet, dit is zeker, dat alreede de oudheid bewijzen in overvloed aan de hand doet ten betooge, dat noch in den regeeringsvorm op zichzelf, noch in den persoon van den regent alleen het heil van den staat is te zoeken. Wie staat dan niet verbaasd bij de optelling der vreemde wisselingen, in Frankrijks regeeringsvorm voorgekomen sedert 1789?

Leveren de cahiers der vertegenwoordigers in de vergadering der rijksstenden, weldra de constitueerende vergadering, evenzeer als de woorden, door hen gesproken, talrijke blijken op van het raadplegen van de ervaring der eeuwen, het is, alsof dit later hoe langer hoe meer overbodig werd geacht. Goedschiks laat men zich door 't geweld het consulaat en het keizerrijk opleggen. Buitenlandsche invloed voert tot de herstelling der

Bourbons. Als om den alouden naijver van Orleans eindelijk eens te bevredigen, gaat men van Bourbon tot dezen tak over. Republiek, presidentschap met beperkte, dan met onbeperkte macht, wederom keizerrijk, nogmaals republiek, commune — is het niet, alsof de Franschman de proefnemingen van den vroegeren tijd, van het voormalige Syracuse b. v., wil vernieuwen en de werkelijkheid toetsen aan de vraag, of Otanes dan wel Darius het beste inzicht heeft? Jules Favre, Gambetta, Thiers, Mac Mahon — is het niet, alsof ik zeg: Cleon, Nicias, Alcibiades? En dan gewage men nog met ernst van beginselen, die aan den regeeringsvorm te gronde liggen, van verdeeling der machten, van juiste afbakening der grenzen, aan elk element of bestanddeel van den regeeringsvorm gesteld.

Een ander voorbeeld. De historie predikt de onvruchtbaarheid en de verderfelijkheid der onverdraagzaamheid in 't godsdienstige van de daken; op markten en pleinen roept zij het uit, dat geweld hier schier niet baat. Nog dagelijks ziet men, dat dergelijke onverdraagzaamheid het middel bij uitnemendheid is, om martelaars en huichelaars te kweeken, om alom kwaad te stichten. De ondervinding der eeuwen heeft geleerd, dat onder 't geen een eenigermate zelfstandige natie of individu zich niet dan door het uiterste geweld laat opdringen niets zoozeer op den voorgrond staat, als de godsdienst, die, geheel naar 's menschen eigen opvatting, den bewoner der aarde zijn innige betrekking laat regelen tot het Opperwezen. En toch, sinds den achthonderdjarigen kamp der Brahmaïsten tegen de Boeddhisten, sinds, met een verbittering, hoedanige de wereld later waarschijnlijk niet weer heeft beleefd, de voorvechters dier beide *stelsels* op elkander losstormden en elkander verdelgden van de brug van Rama, de zevende incarnatie van Vishnoe, tot den Himalaya hebben Mohammedanen en Christenen, Katholieken en Protestanten, Remonstranten en Contra-Remonstranten, met versmading van de lessen der historie, over en weer, elkander trachten te verdringen en uit te roeien.

Voortdurend is het hiermede gelegen, gelijk met hetgeen den Zweedschen geestelijke weervoer ten opzichte van eenige hoofden van Indiaansche stammen. Begeerig om deze stammen te doen deelen in de zegeningen van het Christendom, verklaarde de geestelijke aan die hoofden, wat, volgens hem, de historische grondslag van 't Christendom is. Zoo sprak hij o. a.

van den appel en den val van Adam en Eva. Toen hij zijn rede had geëindigd, stond een der hoofden op en begon van zijne zijde het woord te voeren. Wat gij ons hebt verhaald, zeide hij, is zeer goed: Het is inderdaad verkeerd, appels te eten; het is beter, er appelwijn uit te maken. Wij bedanken u zeer voor uw welwillendheid, die u noopte, een zoo verre reis te doen, alleen om ons mede te deelen, wat gij van uw vaderen hebt vernomen. — Hierop ging de Indiaan ertoe over, den zendeling bekend te maken met een zijner overleveringen, die aantoonde, hoe zij aan maïs en boonen waren gekomen. Deze overlëvering behandelde de geestelijke met minachting. Wat ik u heb verhaald waren heilige waarheden, voegde hij hem toe; maar wat gij vermeldt is slechts een fabel en ijdele waan. Mijn broeder, hervatte de Indiaan, naar 't schijnt, hebben uw vrienden niet goed voor uw opvoeding gezorgd en verzuimd u te onderrichten in de regelen der gewone wellevendheid. Gij bemerkt, dat wij al uw geschiedenissen gelooven, en waarom wilt gij dan de onze niet gelooven?

Groot is de ijver, sedert een paar honderd jaren door Europeesche natiën aan den dag gelegd in 't bevorderen van de zaak der zendingen onder de heidenen, en eerbiedwaardig de volharding, waarmede voortdurend aan dit werk wordt gearbeid. Bedachtzame reizigers en bespieders van den uitslag dezer zendingen meenen intusschen te hebben opgemerkt, dat, voorzoover de negers aangaat, de pogingen om hen tot het Christendom te bekeeren zoo goed als vruchteloos zijn. De islam, zeggen zij, vindt zonder eenige zwarigheid ingang bij den neger. Gaarne erkent hij den koran als een goddelijk boek en is dankbaar voor de inschikkelijkheid, die het Mohammedanisme, sedert zijn uitstorting over den aardbodem, tot een tweede natuur is geworden jegens hen, welke het wil bekeeren. Zoowel in de leer zelve, als in de menschen, die ze hem verkondigen, vindt de neger een aard en karakter, met die van hemzelf ten deele overeenkomende.

Daarentegen is, volgens dezelfde waarnemers, het overwicht der Christenen over de negers zoo groot, dat deze zelven de klove beseffen, die hen van de Europeanen scheidt, en meenen, ze niet te kunnen overschrijden. Alreede de kleur der huid van den Europeaan schrikt den neger

af. Hierbij komt, dat, uithoofde van den hoogen dunk, dien hij heeft van de meerderheid van den Christen, hij tot geen toenadering is te bewegen. Het wantrouwen bovendien omtrent de bedoelingen, waarmede de Christenen tot hem komen, is zoo diep geworteld in zijn ziel, dat het schier niet is uit te roeien. Naar zijn oordeel is het hoofddoel van de overkomst der Christenen, zich meester te maken van zijn land. Tegenover deze bevindingen staan — dit wordt niet geloochend — voorbeelden van een enkele gelukkige proefneming bij een of meer individuen onder de negers. Niettemin is er veel, dat den vriend der menschheid, die tevens een vriend is van 't Christendom en van de geschiedenis, kan nopen, niet tezeer het oor te leenen aan de stem van den geloofsijver.

Gelijk men op de kaarten de wegen teekent, langs welke veroveraars, als Darius en Alexander de groote, zijn getrokken, om het doel, dat hun heerschzucht zich had gesteld, te bereiken, heeft men er behagen in geschept, de banen af te bakenen, welke in den nacht der tijden de stammen of volkeren hebben gekozen, om hun latere woonplaats in te nemen. Wil men dan niet weten, dat de oorsprong en de eerste verbreiding van het menschelijk geslacht tot dusver een raadsel zijn; dat Europaeus de vermoedelijke bakermat onzer soort in Afrika zoekt en Darwin die meening waarschijnlijk acht; dat Geiger den Aziatischen oorsprong aller volkeren voor een verzinsel verklaart en Duitschland, naar hij oordeelt, de oorspronkelijke zetel is der Indo-Germanen; dat eindelijk de een de allervroegste inwoners van Aegypte, zoo niet het oudste, dan toch een van de oudste rijken der gansche wereld, van 't Noorden, de ander ze van 't Zuiden laat binnenkomen?

Sinds een zestig- of zeventigtal jaren is men tot de ontdekking gekomen van het beginsel der nationaliteiten en zijn er, die geneigd zijn om, met dat beginsel als richtsnoer, over te gaan tot een gedeeltelijke herziening der kaart van Europa. Zij, die hiertoe overhellen, vergeten, dat wat zij in dit werelddeel op 't oog hebben door de Europeesche bevolking niet wordt toegepast op de overige werelddeelen; dat er wordt gemeten met twee maten. Dit is intusschen niets dan één der veelvuldige bewijzen van de weerspraak, waarin de menschheid met zichzelve verkeert. Doch wat het beginsel zelf betreft, ziet men tevens voorbij, dat, zoolang de ethno-

graphie, met de historie als gezellin, niet meer licht verspreidt over de leer der rassen, het vraagstuk der nationaliteit, welker eigenaardige kenmerken noch in de afstamming, noch in de taal, noch in den godsdienst schijnen te kunnen worden gevonden, geen zekere gids kan zijn op het gebied der praktische staatkunde.

Het tot dusver aangevoerde is voorzeker voldoende, om de overtuiging ingang te doen vinden, dat historie en algemeen erkende waarheid geen woorden zijn van eenerlei beteekenis. En is het dit, dan erkent ook gij, G. T., het recht der gestelde vraag: vanwaar dat verschijnsel? Met die vraag hangt een andere samen van dezen inhoud: hoe is het te verklaren, dat met elk nieuw tijdperk, met elke nieuwe eeuw, met elke generatie, alzoo ook met de onze, het geheele gebied der historie aan een vernieuwde beschouwing wordt onderworpen? Die tweede vraag vloeit als vanzelf uit de eerste voort. Het antwoord, dat de rijkdom der geschiedenis zoo groot is, dat men niet moede wordt, zich haar voorraadschuren te laten openzetten, bevredigt niet. Evenmin laat men zich afwijzen met de overweging, dat, mogen al de feiten niet van karakter zijn veranderd en de menschen dezelfden zijn gebleven, de gewichtige zoowel als de minder belangrijke gebeurtenissen niet hebben opgehouden te zijn, wat zij waren, het mogelijk is, dat, bij dieper nasporing, de gezichtspunten worden gewijzigd of wel de geest der tijden beter worde gevat.

Ten einde, met het oog op onzen tijd, de gestelde vraag te beantwoorden, laat ik deze algemeene opmerking voorafgaan, dat elk menschengeslacht door een onweerstaanbaren drang wordt gedreven, om het verleden op eigenaardige wijze in verband te beschouwen met den geest zijner eeuw. Het kan vervolgens niet missen, of elken later komende moet het in 't oog vallen, dat de tijd, beschikbaar voor den voorzaat, die zich aan een nauwlettend nasporen der bronnen wenschte te wijden, in vergelijking met het aantal en den omvang dier bronnen, te kort is geweest, dan dat men kan verwachten, dat de onderzoeker ze zal hebben uitgeput of door 't vergelijken van den inhoud eruit getrokken, wat zij konden opleveren. Nog telkens blijkt het, dat nieuwe vorschers uit de oude bronnen opdelven, wat aan den blik hunner voorgangers was ontsnapt.

Maar er zijn nog andere oorzaken van meer gewicht. Een steeds in breeder golven zich voortwentelende stroom van bronnen, bouwstoffen en hulpmiddelen dreigt de naspoorders zelven te overstelpen en hun zelfs gedurende een arbeid van eeuwen de mogelijkheid der vervulling hunner taak te ontzeggen. Niet alleen is het boven den grond, dat men zoekt; ook opgravingen en navorschingen onder den grond moeten het hare leveren ter vermeerdering der historische kennis. Daarbij komt, dat eerst in onzen leeftijd het rechte besef is ontstaan van de juiste aanwending der alles op een goudschaal wegende critiek, zonder welke aan geen behoorlijk gebruik der bronnen kan worden gedacht; dier critiek, die, in weerwil dat zij over geen weegschaal of gewichten, over maatstok, toetssteen, microscoop, noch telescoop heeft te beschikken, de verst afgelegen en bijna niet te onderkennen voorwerpen weegt en meet, toetst, scheidt en verbindt; dier critiek, die aan doode feiten en verschijnselen die hooge waarschijnlijkheid weet terug te geven, welke zij metterdaad moeten hebben gehad, dezelfde aanschouwelijkheid, alsof wij ze op 't oogenblik, waarop zij voorkwamen, met onze zinnen waarnamen. — Tegelijk met het gevoel van de noodzakelijkheid der toepassing van de critiek is de zucht ontwaakt, om in de voorstelling der historie naar de meest mogelijke onpartijdigheid te streven. En aan die zucht wordt ruimschoots tegemoet gekomen door 't meer en meer in 't licht verschijnen van brieven en andere onloochenbare uitingen van 't geen zetelde in de diepste schuilhoeken van 't gemoed van hen, die de drijvende krachten zijn geweest en de eerste rollen hebben vervuld op het tooneel der wereldgeschiedenis.

Evenals de wezenlijke zin voor waarheid is de werkelijke onpartijdigheid een uitermate zeldzame gave, die slechts het deel is van weinige onder de historieschrijvers. Wie het ideaal wil nabij komen van een onpartijdig geschiedschrijver moet een meester zijn op 't gebied der wetenschap en in de menschelijke maatschappij zich volkomen te huis gevoelen. Staande te midden der groote verscheidenheid van zaken, die hij heeft te beheerschen, tegenover de menschheid, die hij zal op het doek brengen, moet hijzelf een zuiver beeld der menschheid zijn. In de meest onderscheiden geesten behoort hij zich te kunnen indenken en zich de ongelijksoortigste toestanden te kunnen voorstellen. Niets menschelijks mag hem vreemd

zijn; maar met de overige stervelingen mede te haten en mede lief te hebben behoort geenszins tot zijn roeping. Den ganschen kring der aangelegenheden, die in 't menschelijk leven voorkomen, met zijn verstand te omvatten is zijn taak. Hij moet vrij zijn van vooroordeelen en ze toch niet bestrijden, vrij van vooraf opgevatte meeningen. Ziedaar slechts een paar trekken van den echten, den waarheidlievenden, den onpartijdigen historieschrijver.

Aan zoodanig ideaal beantwoordt Thiers niet, want hij heeft geen zelfbeheersching genoeg, om zijn persoonlijkheid te scheiden van het onderwerp, dat hij behandelt. Hij verheerlijkt den eersten Napoleon, die de Franschen het overwicht verschafte, waarnaar zij steeds hebben gehaakt. Evenmin Macaulay, die, gelijk Thiers van top tot teen een Franschman, door en door een Engelschman en whig is en het aandeel der torys aan de omwenteling van 1688 tezeer uit het oog schijnt te verliezen. Nog minder Schlosser, die te veel minachting heeft voor het werk der diplomatie en alles toetst aan den maatstaf der moraal, dien hij den waren acht. Ook Gervinus schiet te kort, die, zich aansluitende aan de leer van Aristoteles, volgens wien de verschillende regeeringsvormen elkander naar een onveranderlijke wet opvolgen, in het Lutheranisme de monarchie, in het Calvinisme de aristocratie, in het puritanisme de democratie meent te hebben opgespoord, Gervinus, die de theorie voorstaat, dat de gang der historische gebeurtenissen op een binnen betrekkelijk korten tijd niet te miskennen zege der democratie wijst, en die de zonderlinge uitdrukking van den vierden stand in de taal der samenleving schijnt te hebben ingevoerd; Gervinus, die, toen hij, tegen 't eind zijner levensdagen, een eenheid der Duitsche natie ziet geboren worden, op geheel anderen grondslag gevestigd, dan waarvan hij heeft gedroomd, in weerspraak geraakt met zijn tijd en zijn volk en, wrokkend tegen het noodlot, als de held van een treurspel ten grave daalt.

Aanschouwt daarentegen den grooten, den bewonderenswaardigen Leopold von Ranke, den eersten der hedendaagsche en wellicht aller historieschrijvers. Hoewel protestant en Duitscher is hij billijk jegens katholieken en hervormden, jegens Engelschen en Franschen. Als uit hooger spheer

ziet hij neer op de woelingen der in Servië, in Duitschland, in Engeland, in Frankrijk twistende staatspartijen en secten en beschrijft ze met weergalooze onpartijdigheid en objectiviteit. Tegelijk innig deelnemend en toch onbewogen en rustig, als Zeus op den Olympus, laat hij het streven en doen der menschen, hun hartstochten en dwalingen aan zijn vorschend oog voorbijgaan en onderwerpt ze aan den toetssteen zijner fijne en onvergelijkelijke critiek. De scherpte van zijn blik, tot op den bodem der zaken doordringende, stelt hem in staat, bij hetgeen ook anderen konden vinden dat onzichtbaar gedeelte der feiten te voegen, waarvan Wilhelm von Humboldt op zoo voortreffelijke wijze gewaagt. Zij maakt hem tot een schepper, die wel niet voortbrengt, wat niet voorhanden is, maar die uit eigen kracht weet te formeeren, wat geen bloot ontvankelijk wezen zou kunnen in 't leven roepen. In zijn hand wordt de chaos der wereldgebeurtenissen een tafereel van scherpe en duidelijk afgeperkte omtrekken; een goed geordende galerij van harmonisch gegroepeerde drommen van aardbewoners. Met een geheel eenige eigenaardigheid laat hij 't verhaal der gebeurtenissen ineensmelten met de gedachte, zoodat het eene dezer elementen steeds het andere aanvult. Het materiaal, vroeger gebezigd, kent hij: zelf echter trekt hij zijn statige gebouwen op met steenen, door geen ander vóór hem aangeroerd. Niemand heeft, als hij, het betrekkelijk recht van Karel I juist omschreven en terzelfder tijd doen uitkomen, dat deze koning was voorbeschikt om ten val te worden gebracht. Hij gloeit van geestdrift voor 't geen het hoogste is hier op aarde en versmaadt het vluchtige, als hem niet kunnende boeien, die de ondervinding der eeuwen raadpleegt. Hij staat als te midden van 't geen hij teekent en niets ontgaat hem. Alsof een sprank der Godheid in hem ware gevaren, gunt hij zijn lezer nu en dan een blik op het onveranderlijk plan van de leidingen Gods en bepaalt zijn aandacht bij de wisselingen van menschelijke macht en menschelijke vrijheid met menschelijke onmacht en menschelijke beperktheid. Hij huldigt één opvatting van den godsdienst en heeft een diep besef van de waarde van vaderland, wet en volkseigenaardigheid; maar wet, geloof, noch vaderland smeden boeien, in staat om zijn vrijen geest te kluisteren. In hem wordt het woord van Giesebrecht bewaarheid, dat de uitstekendste geschiedvorscher is de voortreffelijkste historieschrijver.

Wij keeren terug tot het onderwerp, dat ons bezig houdt. Niets is hier op aarde moeielijker te erlangen, dan de historische waarheid. Die moeielijkheid rechtvaardigt ten volle het hijgen en jagen naar dien onwaardeerbaren schat. Behalve door het aangevoerde wordt het verkrijgen dier waarheid belemmerd door de inmenging in de geschiedenis van veel, dat overbodig is; door de menschelijke willekeur, die uit haar voorraadschuren verwijdert, wat er wel degelijk in behoort; door de menschelijke bekrompenheid en partijdigheid, gevoegd bij gebrek aan kennis, die van geen verruimen van den blik wil weten; door de splitsing der ééne geschiedenis in geschiedenissen; door de veelheid en veelsoortigheid der standpunten, waarop zij zich plaatsen, die trachten ze, als één geheel, te overzien.

Bij het eerste hooren klinkt het als een paradox, dat de magazijnen der geschiedenis te veel en te weinig bevatten. Zoo zeker is het evenwel, dat ook hier „intra et extra Ilium" fouten worden begaan, dat ieder, die maar eenig historisch werk onder 't oog heeft gehad, zich terstond zal herinneren, dat hij er veel in miste, veel zeer gaarne ongelezen liet. Allerlei onbeduidende bijzonderheden, dikwerf personen van den derden of vierden rang betreffende, worden breed uitgemeten en curiositeiten opgediept, die, zoo ergens, op het gebied der oudheden behooren; er wordt rondgezworven in den doolhof van 't menschelijk gemoed, om geheime neigingen en hartstochten op te sporen; er worden draden gesponnen, die met Ariadne's kluwen niets gemeen hebben; er wordt een groote voorliefde aan den dag gelegd, om alles uit menschelijke drijfveeren alleen af te leiden. Kortom, men verwaarloost het voorschrift van den grondlegger der Romeinsche historie, dat voor een naar behooren te boek stellen der geschiedenis dit een eerste vereischte is, dat men al het vreemdsoortige verwijdere.

Van den anderen kant is men er op uit, den tempel der historie op eenigszins vreemde wijze te zuiveren, daaruit te verbannen, wat, naar men zegt, geen waarde heeft. Bij het uitdelgen der sagen en legenden wordt wel eens vergeten, dat hetgeen als geschiedenis geen geloof verdient als geloof terecht aanspraak maakt op een plaats in de geschiedenis.

Inzonderheid sinds de opkomst der vredebonden trekt men te velde tegen het vullen van de zalen der historie met al hetgeen betrekking heeft op oorlogen met den aankleve daarvan. Van nu aan, zóó verkiest men; zal er in deze eeuw der beschaving en in diegene, welke na haar zullen komen, geen oorlog meer zijn. Weg dus ook met de histoire-bataille. — Voor de histoire-bataille behoefde men waarlijk zoo bezorgd niet te zijn. Er is een zeer geldige reden voor, om er niet tezeer over uit te weiden. Van Droysens vertoog over de vele verhalen, hier en daar verspreid over het sneuvelen van Gustaaf Adolf, luidt het slotwoord: „Het beloop van den slag bij Lützen is niet weer te vinden." Toen Wellington een aanzoek kreeg, om een bericht op te stellen van den slag bij Waterloo, schreef hij den 8sten Augustus 1815 uit Parijs: „De geschiedenis van een slag is niet ongelijk aan de geschiedenis van een bal. Sommigen mogen zich de kleine voorvallen herinneren, waarvan het resultaat is winst of verlies van den slag. Maar niemand kan zich volledig te binnen brengen de orde, volgens welke, of het juiste oogenblik, waarop elke wending of beweging plaats greep, en hierin is het uitsluitend gewicht, de uitsluitende waarde der gansche zaak gelegen."

Staat het zóó met de mogelijkheid van 't overzien van den gang van een veldslag, hoeveel te ingewikkelder wordt de studie, wanneer men den geheelen gang van een veldtocht of oorlog wil pogen te verstaan. Wel blijft de hoofdzaak, die Homerus met de woorden „οἱ δ'ὅτε δὴ σχεδὸν ἦσαν ἐπ' ἀλλήλοισιν ἰόντες" aanduidt, eeuwig waar; doch wie, die geen krijgskundige is, zal op zich nemen, de historie b. v. van den zevenjarigen oorlog zóó uiteen te zetten, dat men den afloop begrijpt, als dien van een wedren.

Met de slagen, de veldtochten en de krijgsoperatiën over 't geheel wil men de oorlogen zelven verwijderen. Hoe kan dit? Toegegeven, dat, ten opzichte der bijzonderheden, de geschiedschrijver er immer aan indachtig behoort te zijn, dat, hoewel ieder het vuur kent en er zich aan verwarmt of brandt, het toch iets anders is, wanneer een natuurkundige, dan wanneer een kok van het vuur spreekt. Maar geldt dan het voorschrift van Gervinus niet meer voor den historieschrijver, dat hij eerbied moet hebben voor het ware en het werkelijke? Zijn niet de oorlogen in

die mate ineengegroeid met wat verder op aarde is gebeurd, dat zij er niet van zijn te scheiden? Is het bovendien niet bewezen, dat er onder die oorlogen vele zijn geweest, die den omtrek, waar zij losbarstten, wel vernielden, doch de geheele maatschappij met nieuwe levenskracht doorstroomden, ja, die de voortgaande ontwikkeling der menschheid aanmerkelijk hebben bevorderd? Zij, de oorlogen, zijn het immers, die de menschen tot elkander hebben gebracht en den een gemaakt tot den medestander van den ander, opdat ook daardoor de aarde dienstbaar mocht worden aan de doeleinden der geheele menschheid.

Met de oorlogen moeten tevens de koningen en de vorstenhuizen van 't gebied der historie worden verdreven. Zij, die de kroon dragen, hebben, naar beweerd wordt, doorgaans de fakkel van den krijg ontstoken. Daarenboven wil menigeen voor 't vervolg geen koningen of vorsten meer, althans geene, dan wier macht in een behoorlijke constitutie eng wordt omschreven. Wie zóó spreekt verwart het heden en de toekomst met de voorafgegane tijden. Voor de toekomst en het naaste verleden behoudt zeker de wenk zijn volle waarde, dat de historieschrijver in de eerste plaats heeft te letten op 't geen het volk betreft; dat de vorst, zij het ook een hoofdfiguur, toch niet meer is, dan een der figuren op de schilderij. Met toepassing op onze tijdgenooten wordt niet geheel ten onrechte deze klaagtoon aangeheven: „De geschiedenis moet herboren worden. Wat gebeurt er in de Louvre? Wat in het Vaticaan? Wat in het serail? Wat te Windsor, Schönbrunn, Potsdam? Wat in het Kremlin? Ziehier tot dusver de vraag. Niets zoo belangrijk voor ons geslacht, als die tien of twaalf vorstenhuizen, waarvan de geschiedenis de portierster is. Een vraagpunt van etiquette, een jacht, een hofpartij, een plechtige optocht, dat alles zijn gewichtige zaken, welke door de historie met de meeste nauwlettendheid worden opgeteekend. Noeme dit wetenschap wie wil, ik niet."

Eén kleinigheid echter verloor de klager, Victor Hugo, uit het oog: Dat sedert lang dergelijke onderwerpen voor wie de historie van dezen tijd schrijft niet meer de hoofdzaak zijn. — Anders is het en moet het zijn, omdat de aard der zaak dit medebrengt, waar men op de grijze oudheid en tal van latere eeuwen zijn aandacht vestigt. Salmanassar,

Nebukadnezar, Darius, zelfs Alexander de groote zouden, wanneer men had gepoogd hun uiteen te zetten, dat zij geenszins waren de verpersoonlijking van hun volk en hun eeuw, even vreemd hebben opgezien, als de shah van Perzië, die onlangs Europa bezocht, verbaasd zou zijn geweest, indien zijn onderdanen hem, bij zijn terugkeer, met dergelijke opmerking hadden verwelkomd. Ten overvloede nog dit: ook de vorsten zijn het, die Livius op 't oog had, toen hij terneerschreef: „hoc illud est praecipue in cognitione rerum salubre ac frugiferum, omnis te exempli documenta in illustri posita monumento intueri; inde tibi tuaeque reipublicae quod imitere capias, inde foedum inceptu, foedum exitu, quod vites."

Hoezeer de menschelijke partijdigheid en bekrompenheid ten allen tijde in staat is geweest, te verhinderen, dat de historische waarheid een goed werd, waarnaar men slechts had te grijpen, zal wel geen breedvoerig vertoog vereischen. Van alle zijden stroomen hem, die deze stelling met de stukken wenscht te verdedigen, de bewijzen tegemoet. De teekeningen van 't karakter van Karel V en Philips II; de historie van den Bartholomaeusnacht met zijn tot in 't belachelijke uiteenloopende getallen en die van Maagdenburgs verdelging door den gloed der vlammen; de voorstelling van Oldenbarnevelt als een hoogverrader; de uitkomsten der nasporingen omtrent den strijd van Maria Stuart, zoowel met de Schotsche edelen als met Elizabeth; de dichte sluier, die den naam verborgen hield van hem, die rechtstreeks de verantwoordelijkheid had te dragen voor het ter dood brengen van den hertog van Enghien, dit zijn een paar van de honderden voorbeelden, die, bij een oogenblik nadenken, u terstond te binnen schieten.

Men zal begrijpen, waarop het hier aankomt. Het is niet de vraag, of een enkel feit naar waarheid is geteekend, ofschoon ook deze vraag verre van onverschillig is. Wat, met betrekking tot dit punt, de hoofdzaak is, is dit, of de stroom der historische gebeurtenissen wordt afgeleid uit de bronnen, waaraan hij zijn ontstaan heeft te danken; of de toestanden worden geschetst als 't gevolg van de oorzaken, welke die toestanden hebben doen geboren worden. In onderlingen wedijver hebben

gebrek aan kennis, bekrompenheid en partijdigheid, of wel alle gezamenlijk, het juist verstaan van menige bladzijde historie tegengehouden. Wat een sophist was te Athene ten tijde van Socrates, wist men niet vóór Grote. Hij ook heeft het ons gewezen, hoe men aan de eene zijde billijk kan wezen jegens Miltiades, Themistocles, Cimon, Pericles, en aan de andere niet onrechtvaardig ten aanzien van het Atheensche volk. Nog steeds is, na Weissäcker en von Noorden, de zaak der Pseudo—Isidorische decretalen eenigermate aan de orde. Terwijl Montesquieu en Robertson den oorsprong van 't geen met een gebrekkigen naam leenstelsel wordt geheeten in het duister lieten, bleef het, na Mademoiselle Lezardière, Guizot en anderen, vooral aan de onvermoeide inspanning van Waitz en Roth voorbehouden, ons dien in al zijn veelzijdigheid te doen zien. Steeds gaan mannen, als von Sohm en von Maurer, voort in onderzoekingen, waarvoor een ganseh menschenleven misschien te kort is, zulke belangrijke onderwerpen, als de instellingen van regeering en rechtspraak bij de Franken en de opkomst der steden in Duitschland, op te helderen en toe te lichten op een wijze, waarvan de mogelijkheid voorheen niet kon worden vermoed.

Sedert de dagen van Hus zoekt men te vernemen, of deze onverschrokken Boheem een ketter was, ja dan neen. Thans beginnen Höfler, Palacky, Berger, Anton Gindely ons te toonen, dat men den eigenlijken aard nog niet kende van de Boheemsche beweging en de schakels miste van de keten, die deze knoopt aan den dertigjarigen oorlog; dat vóór alles behoort te worden voorzien in een critische uitgaaf der Latijnsche werken van Hus; dat men het karakter moet nagaan van den vrijbrief, door Sigismund verleend; dat elk schrijver, die de kerkvergadering van Constants tot onderwerp had of ook maar aanroerde, den keizer ten onrechte op 't concilie heeft doen blozen. Gelukkig voorwaar, dat de keizer niet zoovele malen heeft gebloosd, als het de schrijvers heeft behaagd, zulks van hem te verhalen.

Het zal overbodig zijn, te verzekeren, dat mijn bedoeling geen andere kan wezen, dan enkele greepen te doen. Doch wie ze doet ontdekt tevens, dat, waarheen hij zijn hand uitstrekt, allerwege de akker op nieuw wordt omgeploegd, allerwege de historie »im werden" is. Welke reuzenschreden

Burnouf, Lassen, Koeppen, Foucaux, Wüttke, Barthélémy de Saint-Hilaire de kennis van 't boeddhisme in Europa hebben laten doen; hoe Grotefend, Oppert, Rawlinson en Marcus Niebuhr een geheel nieuwe geschiedenis van Assyrië en Babylonië in 't leven hebben geroepen; wat al Bunsen, Lepsius, Brugsch over het oude Aegypte, Böckh over het voormalige Griekenland als uit het niet hebben opgedolven; hoe Dozy een nieuwe geschiedenis van het Mohammedaansche Spanje, Kuenen van de Israëlieten heeft te boek gesteld; welke rijke en onuitputtelijke voorraadschuren in de geschriften van Louis de Carné, Tocqueville, de Lavergne, de Broglie, Louis Blanc, de Cassagnac, de Barante, von Sybel voor de studie der eerste Fransche omwenteling zijn opengezet; welk aantal van nieuwe gezichtspunten over dat tijdperk van Frankrijks wedergeboorte is te vinden in de werken van Milsand, Quinet, Challemel-Lacour, Campardon, Ernest Hamel, Mortimer-Ternaux, d'Haussonville, den hertog van Ragusa, — M. H., wien behoef ik dit mede te deelen?

En desniettemin, hoewel op 't gebied der geschiedenis zooveel geest is uitgegoten over alle vleesch, zijn onze zonen en dochteren nog niet aan 't profeteeren geraakt en zien uwe jongelingen nog geen gezichten. Somtijds is men zelfs geneigd te denken, dat, hoe meer er wordt geopenbaard, de duisternis te dichter wordt. Op de beelden in de zalen van de Louvre las ik de namen: Sargon, Sardanapalus V, Nimrod: beproef eens de volgorde slechts dier namen in overeenstemming te brengen met hetgeen gedrukt is.

Niet alleen dat men nog ver verwijderd is van het tijdstip, waarop men kan roemen in 't bezit te zijn der geheele waarheid, als in een spiegel de weerkaatsing te aanschouwen van al hetgeen de menschheid heeft gedaan en geleden, gewild en tot stand gebracht, zelfs het karakter van de uitnemendste voorgangers der menschenscharen en hun verhouding tot hun eeuw zijn alsnog ten deele een raadsel. Het grootsche aan te toonen van den leeftijd van Karel V, dien grenswachter tusschen de Middeleeuwen en den nieuweren tijd, op hem te wijzen, als op de verzinnelijking van het tijdsgewricht, waarin het oude wordt te niet gedaan en de dageraad van het nieuwe aan de kimmen gloort, blijft, geloof ik, na Robertson, Gachard, Prescott, Motley, Amédée Pichot, steeds een verleidelijke stof.

Tijdgenooten en laterlevenden, theologen, letterkundigen en historiekenners hebben over Luther geschreven. Wie dit alles bijeen had zou er een bibliotheek mede kunnen vullen. Carl Peter meende in 1849, dat Pfizer erin was geslaagd, Luther èn naar het leven te teekenen, èn hem; gelijk men 't pleegt uit te drukken, te zetten in de lijst van zijn tijd. Doch in 1872 bericht ons Maurenbrecher, dat er vooreerst nog geen uitzicht is op een werkelijk goed „leven van Luther"; dat men moet aanvangen met het opruimen van groote stapels puin en ontuig; dat de biographiën van den hervormer zijn „Dichtung und Wahrheit", niet meer dan dit. Twee jaren vroeger had Ritschl niet kunnen uitvinden, op welke wijze de hervorming wortelt in het Christendom dezer dagen. Men maakt er opmerkzaam op, dat, wanneer men beweert, dat Luther het beginsel van 't vrije onderzoek der Schrift heeft verkondigd, men de historie geweld aandoet en geheel willekeurig op hem den stempel drukt van de protestantenvereenigingen der negentiende eeuw.

Is het elders beter gesteld? Wie zal het wagen, voor die meening een lans te breken, die bedenkt, dat de man nog moet worden geboren, die Lodewijk XIV niet ophemelt of in 't stof neerdrukt, maar hem gerechtigheid laat wedervaren; die nagaat, dat men zoo lang heeft gezocht, eer men de herkomst wist van het denkbeeld, dat tot de deelingen van Polen voerde; die overweegt, hoe Frederik II van Pruisen als een speelbal is geworden, waarmede de meest bekende onder de Britsche schrijvers van Essays, Buckle en 't genie van Carlyle zich naar welgevallen vermaken?

Evenals het leven der volkeren, is de geschiedenis, in weerwil harer veelzijdigheid, één en ondeelbaar. Ten gevalle van 's menschen niet ver reikenden blik maakt men wel onderscheid tusschen een historie van den staat, van de kerk, van de letterkunde, van 't recht, van de welvaart, van de kunst; maar juist deze beperkingen van 't onderwerp of den omvang, hoe verdienstelijk en leerrijk op zichzelven, werken ertoe mede, om, als op een te overladen schilderij, het overzicht van 't geheel te belemmeren. Evenzeer staan dikwerf de veelvuldige standpunten, waarop de beoefenaars der historie zich plaatsen, een recht verstaan in den weg. Zoo heeft men, om slechts de verhevenste standpunten aan te roeren, de theorie van het toeval en die van de vaste wetten, even onwrikbaar als

die der natuur. Een derde theorie verkondigt, dat er wel een onveranderlijke wet is, die den loop der wereldgebeurtenissen beheerscht, doch dat die wet is ondergeschikt aan een hoogeren wil. De confessioneele richting van den getrouwen zoon der Roomsch-katholieke kerk, zegt men, van den Luthersche of Calvinist kan niet missen, invloed te oefenen, niet alleen op de waardeering der feiten, maar ook op de voorstelling en de rangschikking der gebeurtenissen. Het kan zijn. Was men evenwel verplicht te gelooven, dat hierin mettertijd geen omkeering kon komen, men zou geneigd zijn, ter wille der historische waarheid te wenschen, dat de mensch wederom werd als het onbeschreven stuk papier, waarop al wat voorvalt op het aardrijk zichzelf afdrukte, gelijk het in werkelijkheid was.

Naar ik hoop ligt er in 't geen ik heb aangevoerd eenige waarheid opgesloten. Maar zou het ook kunnen zijn, dat de ware oorzaak van de ongenoegzaamheid der totdusver machtig geworden historische waarheid is gelegen in de jeugd en in de onvolkomenheid van dien tak der wetenschap, welken men de wijsbegeerte der geschiedenis, de geschiedenis der menschheid of der beschaving pleegt te heeten? Wellicht heeft men, te zeer op de boomen lettende, het woud te veel uit het oog verloren en is men daardoor verstoken geworden van de gave, om, zoo niet ten deele te profeteeren, althans ten deele te kennen. Zóó denken velen, in 't bijzonder in Nederland, waar tot heden bij 't publiek meer voorliefde schijnt te bestaan, gelijk voor de historische romans, zoo mede voor de wijsbegeerte der geschiedenis, dan voor de geschiedenis zelve.

Verre van mij, die ingenomenheid met de wijsbegeerte der geschiedenis te wraken. Erkenning verdient en eerbiedwaardig is elke poging, om door studie en navorsching in 't bezit te geraken van het kostbaar erfdeel der waarheid. Intusschen is er meer dan één grond, die de bewering schijnt te wettigen, dat vooralsnog, d. i. in de eerste eeuwen, rijper oogst is te verwachten van de beoefening der historie zelve, dan van de philosophische beschouwing dier historie als één geheel. Aleer er een wijsbegeerte der geschiedenis kan zijn, moet er een wetenschap der historie zijn; alvorens er een wetenschap der geschiedenis kan wezen, behoort er een stellig verhaal der feiten te zijn, boven alle bedenking verheven en geheel vrij

van vooroordeelen, roept ons een artikel uit de Westminster Review toe. Wat zich, zegt Gervinus, in Duitschland als philosophie der geschiedenis heeft doen gelden moge misschien aanleg voor de wijsbegeerte verraden, historische ervaring en wijsheid verraadt het niet. Wanneer nog mannen, als Herder en Kant, voegt hij erbij, in de historie steeds een doel, een ideaal hoogtepunt, een volmaakten staat van eenheid onder de menschen zoeken, kan men zeggen, dat zij zich het alphabet en het tweemaal twee van alle leering der geschiedenis niet hebben eigen gemaakt.

Met deze woorden wijst, naar mijn bescheiden oordeel, de beroemde geschiedschrijver op een der hoofdoorzaken van 't verschijnsel, waarom ook de philosophie der historie geen bevredigend antwoord geeft. Zij is gelegen in de nog geringe vorderingen, totdusver gemaakt door de wetenschap der anthropologie, die uitsluitend bij machte is, het vaste fundament te leggen voor de historie der menschheid. Zoolang de anthropologie niet grondig heeft onderzocht vragen, als deze: hoedanig wezen is toch de mensch, dat mengsel van physisch en psychisch leven? in hoever behooren alle menschen tot dezelfde soort? hoe ziet de mensch, naar lichaam en ziel, er uit in den toestand der natuur? wat leert de ethnographie omtrent de verwantschap der volkeren? — zoo lang behoort men geduldig den tijd af te wachten, waarin hetgeen nu nog met een floers is overtogen aan allen zal worden geopenbaard. Zoolang men dit dilemma niet weet op te lossen: is de gansche menschheid geroepen, om eens de Europeesche beschaving deelachtig te worden, dan wel, is aan elk volk, over den ganschen aardbodem heen, naar de mate der natuurlijke gesteldheid zijner woonplaats en van zijn eigenaardige zielshoedanigheden, een bijzondere taak toegedeeld, die het heeft te volbrengen? — zoo lang ontbreekt de rechte maatstaf, dien de wijsgeerige beschouwer van de geschiedenis der beschaving zal hebben aan te leggen.

Het is ongetwijfeld een verheffende gedachte, tot een ras te behooren, dat, als werktuig der Voorzienigheid, alleen door zijn aanraking is bestemd om de roodhuiden te verdelgen. Maar is zij wezenlijk gegrond? Staat het vast, wat men eigenlijk onder het veel gebezigd woord „beschaving" heeft te verstaan? Is het zeker, dat de aanleg tot ontwikkeling van den geest aan 't eene ras is geschonken, aan 't andere onthouden? Wordt

wat men met den term „beschaving" wil te kennen geven terecht gehouden voor 't karakter van een volk of kan zij slechts individueel zijn? Is men in staat, bij den korten duur der Europeesche beschaving, te beoordeelen, hoe ver volkeren, thans nog in den toestand der natuur verkeerende, het daarin kunnen brengen? Is het waarschijnlijk, dat, zij het dan ook in een verre toekomst, de stempel eener gelijksoortige en gelijkmatige beschaving op alle volkeren van den aardbol zal worden gedrukt? Zoolang deze en dergelijke vragen niet onweerlegbaar zijn beantwoord, is het een gewaagde onderneming, zich te zetten tot het opstellen eener geschiedenis der beschaving.

Een andere aanmerkelijke zwarigheid schijnt de met een enkel woord aangeduide onzekerheid op te leveren van het standpunt, waarop de echte beoefenaar van de wijsbegeerte der geschiedenis zich behoort te plaatsen. Bossuet waant, dat de dauphin alle verborgenheden der historie zal doorgronden, nu hij hem in zijn „discours sur l'histoire universelle" dezen waren sleutel heeft ter hand gesteld: de Voorzienigheid geeft haar bevelen in 't geheim; Zij trekt aan de leidselen of laat ze vieren; wil Zij veroveraars scheppen, Zij doet den schrik voor hen uitgaan, wetgevers, Zij begiftigt met den geest der wijsheid en het ver vooruitziend verstand; over 't geheel verlicht of verblindt Zij de stervelingen naar eigen welbehagen. Bij hem wordt de historie de ancilla theologiae.

Sprekende over den historiae doctor, providentiae divinae administer, die de geschiedenis zal doen zijn de testis temporum en de lux veritatis, laat Borger wel met nadruk uitkomen, dat, wanneer de historie haar stem verheft, de wijsbegeerte stom wordt (te loquente optimarum rerum historia magistra ipsa philosophia obmutescit), maar vergeet, zooals alreede de Rector Magnificus opmerkte, die in October 1854 te Groningen den staf neerleide, dat de raadslagen Gods niet altijd die zijn der menschen en dat de uitlegger der goddelijke bedoelingen dikwijls, in stede van op een rots, op het zand bouwt.

Borger heeft zich bedrogen. In 't aangezicht van de rusteloos voortstrevende historie heeft de wijsbegeerte geenszins het stilzwijgen bewaard. Herder, Hegel, Kant, Rückert, Bunsen, Lazarus, Comte, Buckle, Laurent, Mill zijn dáár om het te staven. De meening, dat mij het recht zou

toekomen, elk dier wijsgeerige vorschers op zijn juiste waarde te schatten is geenszins de reden, waarom ik ze noem. Doch de opmerking is gemaakt en zij schijnt onwraakbaar, dat de wijsbegeerte der geschiedenis tot heden heeft verzuimd, de grenzen van 't veld harer onderzoekingen juist af te palen; dat zij het kenmerkende en den omvang harer taak niet recht weet vast te stellen; dat zij iets heeft van algemeene historie, van methodologie, van bespiegeling over de beschaving. Ten aanzien van menig vraagstuk, b. v. van dat over den vooruitgang of achteruitgang, over de goddelijke leiding van de lotgevallen der menschen, komt het velen voor, dat de wijsbegeerte in 't raadplegen der werkelijke geschiedenis niet nauwgezet genoeg is geweest. Of zij de historie zelve zooveel en zoo dikwijls het behoort laat spreken en nimmer vergeet, dat de ware geschiedenis der denkbeelden een vertolking is van de geschiedenis der feiten, wordt door anderen betwijfeld. Welke aanmerkingen in 't bijzonder zijn gemaakt op Buckle, wiens werk meer dan dat van andere denkers in Duitschland en in Nederland wijd verbreid is, daaraan behoeft hier niet te worden herinnerd.

In de schatting van hen, die ze opperen, is de strekking dier bedenkingen in geenen deele, eenige minachting te betoonen voor de wijsbegeerte der geschiedenis. Afgescheiden van 't geen zij heeft gewrocht, staat haar streven hiervoor dan ook te hoog. Gesteld zelfs, dat de uitkomst van dat streven niet de minste waarde had, dan nog kan de invloed der nasporingen van zulke diepe denkers op de ontwikkeling der historische wetenschap niet tezeer worden gewaardeerd. Voor een grondiger opvatting der algemeene historie hebben zij den weg gebaand en allerwege vruchtbare kiemen gelegd. Daarenboven zijn er onder hen, b. v. Buckle, die in 't nasporen der feiten, als grondslag der redeneering, een nauwgezetheid en stiptheid aan den dag leggen, waardig om te worden benijd door elken historievorscher in den gewonen zin. Nogtans zal wie het met de geschiedenis wel meent de overtuiging deelen van mannen, als Augustin Thierry, Gervinus, Ranke, Giesebrecht, de overtuiging, dat, zal de dom der historische wetenschap eens verrijzen, de mensch nog gedurende een zeer langen tijd den weg der bedachtzame nasporing van elk onderdeel dier wetenschap moet betreden. En moge hij, afgemat door het nimmer ophoudend voortschrijden op een baan, die van geen

geens schijnt te weten, nu en dan moedeloos neerzinken en zich afvragen, of het doel dan nooit zal worden bereikt, hij trooste zich met de gedachte, dat met elke andere wetenschap die der historie dit gemeen heeft, dat zij, in haar eindeloosheid, verwant is aan de Godheid zelve.

Edel Groot Achtbare Heeren Curatoren dezer Hoogeschool. Toen ik straks onder andere namen ook dien van den vóór kort overleden wijsgeer Mill noemde, zal u voor den geest zijn gekomen, dat hij in een zijner veelvuldige geschriften een stelselmatig onderricht in den gang der Algemeene Geschiedenis voor vrij overbodig houdt; dat hij de taak van den Academischen leeraar wil hebben beperkt tot die van gids op het terrein van de philosophie der geschiedenis. Uw denkwijze over dit gewichtig vraagstuk is mij onbekend. Doch wat bij mij vaststaat is dit, dat vooralsnog, bij de onmogelijkheid om, gelijk Mill wil, door lectuur alleen een voldoende kennis van de leidende hoofdzaken te verwerven en bij 't gebrekkige van 't voorbereidend onderwijs in de feiten, in ons land althans een Hoogleeraar in de Historie het eene zal hebben te doen en het andere niet te laten.

Hoe het zij, dat gij hebt gemeend, voor het vervullen der tweeledige taak, het onderricht in de Algemeene Historie en in de Romeinsche oudheden, mij te mogen voordragen aan Z. M. onzen geëerbiedigden koning, merk ik aan als een belangrijk voorrecht, mij te beurt gevallen, waarvoor ik u gaarne mijn oprechten dank betuig. Wel verhinderde het ambt, dat ik eenige dagen geleden heb neergelegd, mij niet eenigermate *te leven* voor de vakken mijner keus; maar het verschafte mij geenszins de ruime gelegenheid, om aan mijn studie dien omvang te geven, waarnaar ik meer en meer begon te haken. Groot is alzoo mijn erkentelijkheid jegens u voor het vertrouwen, dat gij wel in mij hebt willen stellen. Evenmin als het kan worden geacht, op mijn weg te liggen, de gronden daarvoor te zoeken, vergt gij gewis van mij eenige belofte of verzekering aangaande de toekomst. Zelf echter gevoel ik, dat vertrouwen met daden te moeten rechtvaardigen. Wilt u er middelerwijl van verzekerd houden, dat er voor mij meer dan één reden bestaat, om mij, naar de mate van mijn geringe krachten en van den beschikbaren tijd, geheel te wijden aan 't geen

van nu aan mijn roeping niet alleen zal zijn, maar ook ten volle overeenstemt met mijn neiging. De wetenschappen immers — om hierop slechts te wijzen —, als welker vertegenwoordiger ik in dit oogenblik optreed aan deze vermaarde Hoogeschool, heb ik allengs leeren liefkrijgen als een instrument, waaraan ik, zooals ieder, aanvankelijk geen toonen kon ontlokken, maar dat ik mettertijd heb gewaagd — zij het dan ook onder vreeze en beving — in 't openbaar te bespelen. Hoe zou ik er dan thans ontrouw aan worden, nu de goede dunk, dien gij, waarom dan ook, hebt getoond van mij te koesteren, mij tot den uitverkorene heeft gemaakt, wien 't vergund wordt dit gestoelte te beklimmen? Hoe zou ik er ontrouw aan kunnen worden, nu ik weet, te zullen werken aan een Academie, welker verzorgers zich zooveel verdiensten hebben verworven voor de zaak der verlichting en beschaving in ons vaderland; aan een Academie, waar die verzorgers worden ter zijde gestaan door een man, die zoo onvermoeid waakt voor de belangen der wetenschap, als hij, die, vroeger uw medelid, thans de secretaris is van uw college en, tot mijn spijt, heden hier niet kon tegenwoordig zijn. In uw ondersteuning, Edel Groot Achtbare Heeren, waar ik ze zal mogen behoeven, beveel ik mij met den meesten aandrang aan.

Hooggeleerde Heeren Professoren. Zoodra ik mijn blik op u vestig, gevoel ik de neiging in mij opkomen, de woorden van den Thessaliër Cineas tot de mijne te maken. De plaats, mij door 's konings benoeming in uw uitgelezen kring aangewezen, hoop ik mettertijd zóó te bekleeden, dat gij termen zult kunnen vinden, mij uw achting niet te onthouden. Gaarne echter erken ik, met die achting alleen mij op den duur noode te kunnen tevreden stellen. Doch achting kan vriendschap kweeken, en de vriendschap is niet karig, maar kwistig met de blijken van haar aanzijn. Zoo hoog zijn mijn verwachtingen gespannen, Hooggeleerde Heeren ambtgenooten, omdat ik weet, in welk midden ik zoo even ben binnengeleid. Want niet zoo ver ligt Utrecht van de woonplaats, die ik vóór eenige dagen verliet, dat de faam mij niet sinds jaren heeft bericht, wie het zijn, die deze Hoogeschool haar wel gevestigden naam hebben doen verwerven. Ik ben huiverig te zeggen, dat het mijn streven zal wezen, althans te voorkomen,

dat door mijn toedoen aan dien roem afbreuk worde gedaan. Zal dit intusschen niet geschieden, hebt dan de welwillendheid, wanneer ik uw bijstand zal inroepen, dien te verleenen. De leeraar in de geschiedenis, een wetenschap, verwant aan natuurkunde, wijsbegeerte, taalkunde, godgeleerdheid, rechtsgeleerdheid, weet zeker, dien bijstand niet te kunnen ontberen.

Naarmate het tijdstip mijner benoeming meer en meer op den achtergrond begon te komen, paarde zich, Hooggeleerde Heeren, in mijn gemoed aan de ingenomenheid met de mij ten deel gevallen onderscheiding een gevoel van schroom, een lid te zullen worden van een zoo geleerd en werkzaam lichaam, als het uwe. Die schroom zou mij wellicht hebben kunnen beletten, herwaarts over te komen, ware het niet, dat ik meende het ervoor te mogen houden, dat ik, zoo niet door u allen begeerd, door meer dan één uwer gewenscht werd en niemand niet welkom was. Door uw voorbeeld aangevuurd, zal ik het mij dan ook tot een eere rekenen, met u te arbeiden als een dienaar der wetenschap, die hunkert en dorst naar de waarheid. Van u in 't bijzonder, Hooggeleerde Heeren leden der letterkundige faculteit, onder wie ik naast een voormalig ambtgenoot een man mag weervinden, wiens veelzijdige kennis ik reeds vroeger leerde op prijs stellen, den vriendschappelijken steun te mogen verwerven zal een der doeleinden zijn van mijn streven.

Te ondubbelzinnig hebt Gij, Hooggeleerde en zeer geëerde heer Rovers, te kennen gegeven, dat gij geen anderen erfgenaam van uw openbaren werkkring wenschtet, dan den erkentelijken leerling, die voor u staat, dan dat het mij mogelijk zou zijn, den schijn aan te nemen, alsof niet alleen ik, maar iemand hiervan onkundig kon zijn. Door den wensch openlijk uit te spreken, dat mij de stoel zou worden aangewezen, dien gij tot een sieraad der Academie hebt gemaakt, hebt gij de maat volgemeten dier talrijke bewijzen van overgroote belangstelling in mijn geluk, die ik nimmer zal vergeten. Ik behoef u niet te zeggen, dat ik, Groningen verlatende, velen en veel met leedwezen verliet. Maar de groote ingenomenheid hiermede, dat mijn naam, reeds door zoo sterke en vele banden aan den uwen verbonden, daaraan van heden af onverbrekelijk

werd vastgesnoerd, en het uitzicht op de hernieuwing van 't wetenschappelijk verkeer met u deden mij misschien te licht tellen, wat ik rijper had behooren te overwegen. Nu ik op het punt sta, het pad te betreden, waarop gij mij zijt voorgegaan, dringt zich met kracht aan mij op het besef van 't verschil tusschen mijn middelmatigheid en dat, wat uwe sterkte uitmaakt. Was het mij wellicht mogelijk, in weerwil van het onderwijs op lageren trap, dat ik had te verstrekken, eenig vermoeden te krijgen van de hooge eischen, den Academischen leeraar gesteld, hoe weinig beteekent dit tegenover — om niet meer te zeggen — de vastheid uwer dubitandi salubritas en den ruimen wetenschappelijken blik, door zoo langdurige ervaring als tot een tweede natuur bij u geworden. Het is dan ook alleen, omdat ik het vooruitzicht heb, als u kennende en met uw denkbeelden over historie en methode vertrouwd, u mettertijd te kunnen nastreven; omdat ik de zekerheid heb, dat mij uw hoog gewaardeerde raad, zelfs ongevraagd, zal te goede komen, dat ik het waag, de taak op te vatten, waarvan gij afstand hebt gedaan. Wat u aangaat, een krachtige ouderdom moge u in staat stellen, onafgebroken voort te gaan met te leven voor de wetenschap, die gij zevenenveertig jaren met zoo onbezweken trouw hebt gediend.

De genegenheid van u, den grooten kenner en verrijker der Historie van ons land, reeds vroeger te zijn waardig geworden, Hooggeleerde Heer Vreede, is voor mij steeds geweest een wettige reden, om mij tot fierheid te stemmen. Een heilige band is het, die ons vereenigt, de band der gemeenschappelijke vereering van den medestichter van ons onafhankelijk volksbestaan, van Johan van Oldenbarnevelt. Van 't oogenblik af, dat gij de gulden woorden hebt terneergeschreven, waarin dien grooten man voor 't eerst de rechtmatige hulde werd gebracht, die hem te lang was onthouden, hebt gij in mij de zucht doen ontvonken, om — zij het dan ook op behoorlijken afstand — mij naast u te scharen in 't voorstaan der eerbiedige herdenking van de nagedachtenis van een zoo verdienstelijk burger. Moge het uw wakker en onverschrokken woord zijn gegeven, weldra tot de laatste nevelen te doen optrekken, die ons nog eenigermate verhinderen, het beeld van dien onsterfelijken martelaar in al zijn luister

te aanschouwen. — En zal het mij wellicht vooreerst niet gegund zijn, bij 't volbrengen van dat heerlijk werk uw medestander te wezen, van uw leerrijk en opwekkend onderhoud, mij voortdurend in zoo menig krachtig geschrift uwer hand geworden, zal ik, nu mij het voorrecht uwer viva vox kan ten deel vallen, toch wel geen afstand behoeven te doen.

Dat ik onder mijn toehoorders ook u mag tellen, Wel-Edele Zeer Geleerde Heer van den Es, verhoogt mijn blijdschap, meer nog, dat wij weder voor elkander zullen kunnen zijn, wat wij elders gedurende een reeks van jaren waren. Te lang heb ik gestaan in de gelederen, waarin gij een zoo krachtig strijder zijt, dan dat mij zou vreemd worden de gewichtige zaak, waarvoor gij ijvert en die zoo nauw is verbonden aan de hooge belangen, waarvoor ook ik heb te waken. Moge intusschen het geheelenal samenwerken niet langer onze dagelijksche arbeid zijn, het samenleven en samenzijn zal daarom niet ophouden.

Denk niet, Hooggeleerde en zeer bevriende Moltzer, dat mijn leuze is „le roi est mort, vive le roi". Er zijn, zooals gij weet, wat den vorm betreft, eischen van betamelijkheid, die een voorganger bij een openbare plechtigheid niet mag verwaarloozen. Vandaar dat ik eerst nu het woord tot u richt. In dat woord vermag ik niet dan op hoogst onvolkomen wijze weer te geven, welk een onverdeeld genoegen ik, van 't oogenblik onzer kennismaking af, heb gesmaakt in uw deelnemenden omgang, bij uw levendige belangstelling in al hetgeen de geschiedenis betreft van het volk, die wij beiden lief hebben als een dierbren huisgenoot. Zoo niet onze taal, dan toch mijn taal is daarvoor te arm. Laat mij hopen, dat, nu het mij niet meer zal worden gegeven, u met de overige Groninger vrienden dagelijks te zien, dit dan ook de eenige verandering zij in onze wederzijdsche verhouding.

Aanzienlijke schare van jongelingen, die u aan deze Hoogeschool aan de studiën wijdt. Al is de historische waarheid moeielijk te vinden, zij is, vertrouw ik, te vinden. Die waarheid intusschen is het hoogste, waarnaar de beoefenaar der wetenschap heeft te streven. Het spreekt

alzoo vanzelf, dat zij alleen het deel kan worden van hem, die haar onafgebroken zoekt met al de kracht, die in hem is. Aleer men evenwel de waarheid poogt machtig te worden, zijn de zaken te kennen, waarin die waarheid verscholen ligt. U voor te gaan en ter zijde te staan bij het bewandelen van den weg, die leidt tot de kennis der zaken, zoowel op 't gebied der Romeinsche oudheden als op dat der Historie; op den weg, die tot de kennis der waarheid kan voeren, is van nu aan mijn roeping, een roeping, die ik ten hoogste waardeer en gaarne volg. Moge aan ons, dat doende, het woord van Goethe worden bewaarheid, dat de uitnemendste vrucht van de studie der historie is de geestdrift, die zij kweekt.

Tot mijn leedwezen kan ik, mijzelf bij u willende inleiden, mij niet, als op 't plechtanker mijner hope op een gunstige ontvangst, beroepen op den in den laatsten tijd door menigeen mijner ambtgenooten, hier of elders, aangevoerden grond, op het prille mijner jeugd, waardoor ik als een uwer zou zijn. Maar behalve dat gij mij zult veroorloven, u te herinneren aan het Fransche spreekwoord betrekkelijk den ouderdom, wilt gij mij voorzeker wel de eer aandoen, tot op 't bewijs van het tegendeel, te gelooven, dat ik met u deel de zucht om, door inspanning en nadenken, in 't bezit te geraken dier wetenschappelijke kennis, welke de kweekelingen dezer hoogeschool zoo hoog plegen te schatten. En is die trek u en mij gemeen, dan is de brug gelegd, waarop wij tot elkander kunnen komen. Zelf nog niets ten uwen gevalle hebbende gedaan, mag ik nog niet veel van u vergen. Het eenige daarom, dat ik u zal verzoeken, is dit: wilt, bij uw streven naar wetenschappelijke kunde, een ijver en zelfwerkzaamheid betoonen, waarbij de mijne te kort schieten; verplicht mij, door uw veelvuldige aanvragen om voorlichting en opheldering, welhaast in den waan te gaan verkeeren, dat ik niet tot hoogleeraar te Utrecht, maar tot volkstribuun in het aloude Rome ben benoemd.

IK HEB GEZEGD.

SERIES LECTIONUM,

IN ACADEMIA RHENO-TRAIECTINA

INDE AB EXACTIS FERIIS AESTIVIS ANNI CIƆIƆCCCLXXIII USQUE AD FERIAS AESTIVAS ANNI CIƆIƆCCCLXXIV

A PROFESSORIBUS ET LECTORIBUS HABENDARUM,

RECTORE

IACOBO ISAÄCO DOEDES.

IN FACULTATE THEOLOGICA.

Historiam librorum Novi Foederis sive *Introitum in Novum Testamentum* tradet B. TER HAAR, diebus Lunae, Martis et Mercurii, hora X.

Historiam Ecclesiae Christianae enarrabit B. TER HAAR, diebus Lunae et Martis, hora XI.

Historiam dogmatum exponet B. TER HAAR, die Iovis, hora X.

Ethicen Christianam docebit B. TER HAAR, diebus Mercurii et Iovis, hora XI.

Exercitationes oratorias moderabitur B. TER HAAR, horis et sibi et auditoribus commodis.

Doctrinam de Deo (*Theologiam naturalem*) ad librum suum, cui titulus: *De Leer van God*, tradet I. I. DOEDES, diebus Lunae, hora IX, Martis et Mercurii, hora II.

Hermeneuticen librorum Novi Foederis, docebit I. I. DOEDES, diebus Lunae, hora II, et Mercurii, hora VIII, ad librum suum, cui titulus: *Hermeneutiek voor de Schriften des Nieuwen Verbonds, tweede vermeerderde druk*, 1869.

Exegesin librorum Novi Foederis tradet I. I. DOEDES, diebus Lunae, Martis et Mercurii, hora I, legendo *Petri priorem epistolam*, *Johannis priorem et alia quaedam*.

Historiam Religionum tractare perget I. I. DOEDES, die Martis, hora II.

Exercitationes catecheticas, duce *Enchiridio Catechetico* a se edito, moderabitur I. I. DOEDES, die Veneris, hora III.

Colloquia de rebus Theologicis et Ecclesiasticis habebit I. I. DOEDES, die Saturni, hora et sibi et commilitonibus commoda.

Theologiam Biblicam N. F., ad Editionem secundam Compendii a se editi exponere perget I. I. VAN OOSTERZEE, die Martis, hora IX.

Dogmatices Christianae Partem Materialem ad librum suum, cui titulus: *Christelijke Dogmatiek*, II, tradet I. I. VAN OOSTERZEE, diebus Mercurii, Iovis et Veneris, hora IX.

Theologiam practicam, inprimis *Homileticam*, adiunctis exercitationibus Homileticis, docebit I. I. VAN OOSTERZEE, diebus Mercurii et Iovis, hora XII, Veneris, hora X.

De locis difficilioribus quarti Euangelii, ad historiam *Vitae Jesu* pertinentibus, cum provectioribus agere perget I. I. VAN OOSTERZEE, hora hiberna vespertina, postea constituenda.

Commilitonibus *orationes sacras* habentibus praesides aderunt atque *publicis disputandi exercitationibus* praeesse parati sunt Theologiae Professores.

Isagogen in libros Veteris Foederis exponet P. DE JONG, diebus Lunae et Saturni, hora XII.

Exegesin Veteris Foederis tradet P. DE JONG, interpretandis libris *Iobi* inde a Cap. XXXIX, die Martis, hora VIII, et *Iesaiae* inde a Cap. VII, die Veneris, hora XI.

IN FACULTATE IURIDICA.

Disciplinae Iuris naturalis fata et *praecipua placita* tradet G. G. VREEDE, diebus Lunae, Mercurii et Veneris, hora IX.

Ius publicum Batavum exponet, dein *Iurisdictionis administrativae*, quae dicitur, caussas selectas tractabit G. G. VREEDE, die Lunae, hora X, die Martis, hora IX, die Iovis, hora XII.

Ius Gentium Europaeum tradet G. G. VREEDE, die Martis, hora X, die Saturni, hora XI.

Ius criminale docebit G. G. VREEDE, diebus Mercurii et Iovis, hora VIII, die Saturni, hora X.

Codicem Quaestionum criminalium explicabit G. G. VREEDE, die Mercurii, hora I, die Iovis, hora XI, die Veneris, hora I.

Ius Pandectarum enarrabit B. I. L. DE GEER, diebus Lunae, Martis, Mercurii et Veneris, hora XI.

Historiam Iuris Romani tradet B. I. L. DE GEER, diebus Lunae et Veneris, hora I, die Iovis, hora X.

Institutiones Iustiniani interpretabitur B. I. L. DE GEER, diebus Lunae, Martis, Mercurii, Iovis et Veneris, hora VIII.

Encyclopaediam Iuris exponet B. I. L. DE GEER, diebus Martis, Mercurii et Iovis, hora I.

Ius civile Nederlandicum docebit I. A. FRUIN, die Martis, hora XII, diebus Mercurii, Iovis et Veneris, hora IX.

Ius mercatorium et *maritimum* exponet I. A. FRUIN, diebus Mercurii, Iovis et Veneris, hora X.

Legem Iudiciorum privatorum explicabit I. A. FRUIN, die Martis, hora I, diebus Mercurii et Veneris, hora XII.

Exercitiis forensibus praeerit I. A. FRUIN, hora deinde indicanda.

Historiam politicam enarrabit H. P. G. QUACK, diebus Lunae, Martis et Mercurii, hora XI.

Oeconomiam politicam docebit H. P. G. QUACK, diebus Martis, Mercurii et Iovis, hora XII.

Statisticam explicabit H. P. G. QUACK, diebus Lunae et Saturni, hora XII, Iovis, hora I.

Varias Socialistarum doctrinas critice exponet H. P. G. QUACK, horis et sibi et auditoribus commodis.

Publicis disputandi exercitiis praeesse parati sunt Iuris Professores.

IN FACULTATE MATHESEOS ET PHILOSOPHIAE NATURALIS.

R. VAN REES, rude donatus, privatim tamen civium academicorum studia adiuvare, quantum poterit, paratus erit.

Zoologiam exponet P. HARTING, diebus Lunae, Martis, Mercurii et Iovis, hora XI.

Anatomiam, *Physiologiam* et *Histiologiam comparatam* tradet P. HARTING, diebus Martis et Iovis, hora II.

Exercitationibus zootomicis et *microscopicis* quotidie praeerit P. HARTING.

Physicam experimentalem tradet C. H. D. BUIJS BALLOT, diebus Lunae, Martis, Mercurii, Iovis, hora XII, die Veneris, hora XI.

Capita selecta Physicae in provectiorum discipulorum usum tractabit C. H. D. BUIJS BALLOT, diebus Martis et Mercurii, hora I; *Meteorologiam* explicabit post ferias hiemales, diebus Lunae et Martis, hora III, si qui auditores adsint.

Experimentis instituendis et *exercitiis* praeerit C. H. D. BUIJS BALLOT, diebus Iovis et Saturni, et aliis diebus postea indicandis.

Geometriam analyticam explicabit C. H. D. BUIJS BALLOT, diebus Lunae, Martis et Mercurii, hora IX, ad librum Briot et Bousquet.

Astronomiam popularem exponet M. HOEK, diebus Mercurii, Iovis et Veneris, hora IX.

Astronomiam theoreticam tradet M. HOEK, diebus Mercurii et Iovis, hora X.

Astronomiam practicam tradet M. HOEK, diebus Veneris, horis X et XI.

Physicam mathematicam tradet C. H. C. GRINWIS, diebus Lunae, Mercurii et Veneris, hora XI.

Elementa Matheseos docebit C. H. C. GRINWIS, diebus Martis, Mercurii, Iovis et Veneris, hora VIII.

Stereometriam et Trigonometriam sphaericam docebit C. H. C. GRINWIS post ferias hiemales, diebus Martis, Mercurii, Iovis et Veneris, hora VIII.

Calculi integralis capita selecta tradet C. H. C. GRINWIS, diebus Martis et Iovis, hora XI.

Chemiam anorganicam docebit P. I. VAN KERCKHOFF, diebus Lunae et Martis, hora I, et die Mercurii, horis XII et I.

Chemiam organicam exponet P. I. VAN KERCKHOFF, die Iovis, hora I, et die Veneris, horis XII et I.

Chemiam practicam docebit et *Exercitia analytica in laboratorio* moderabitur P. I. VAN KERCKHOFF quotidie.

Colloquia Chemica habebit P. I. VAN KERCKHOFF, horis postea indicandis.

Chemiam Syntheticam docebit E. MULDER, diebus Mercurii et Iovis, hora X.

Chemiam pharmaceuticam docebit E. MULDER, diebus Lunae, Martis et Veneris, hora IX.

Toxicologiam docebit E. MULDER, die Saturni, hora IX.

Experimenta in Chemia quotidie moderabitur E. MULDER.

Morphologiam plantarum et *naturalium familiarum historiam* tradet N. G. P. RAUWENHOFF, diebus Lunae, horis X et II, Martis et Mercurii, hora X.

Anatomen et physiologiam plantarum docebit N. G. P. RAUWENHOFF, diebus Mercurii, hora II, Iovis, hora X.

Plantas officinales exponet N. G. P. RAUWENHOFF, die Martis, hora IX.

Selecta Botanices capita cum Candidatis tractabit N. G. P. RAUWENHOFF; horis postea indicandis.

Exercitationibus phytotomicis et *microscopicis* quotidie praeerit N. G. P. RAUWENHOFF.

IN FACULTATE PHILOSOPHIAE THEORETICAE ET LITERARUM HUMANIORUM.

I. A. C. ROVERS, ob aetatem septuagenariam rude donatus, quantum per vires licebit, Literarum Humaniorum studiosis prodesse conabitur.

Logicam docebit C. G. OPZOOMER, diebus Iovis, Veneris et Saturni, hora II, ad librum suum, cui titulus: *het wezen der kennis*, iterum editum Amstelodami a bibliopola I. H. Gebhard, anno 1867.

Metaphysicam docebit C. G. OPZOOMER, diebus Iovis, Veneris et Saturni, hora I.

Historiam Philosophiae explicabit C. G. OPZOOMER, horis auditoribus commodis.

Rationem Linguae Patriae et *Literarum Patriarum* tradet G. G. BRILL, die Lunae, hora I, die Martis, hora II, die Saturni, hora XI.

Historiam Patriae enarrabit G. G. BRILL, diebus Lunae, Martis et Mercurii, hora X.

Lectiones de Literis Graecis habebit H. VAN HERWERDEN, die Lunae, hora XII, die Mercurii, hora II, die Veneris, hora XI, interpretaturus *Herodoti partem, Platonis Protagoram et excerpta e poetis Graecis* a se edita apud Kemink et fil. 1873.

Literas Latinas docebit H. VAN HERWERDEN, die Lunae, hora XI, die Mercurii, hora I, die Iovis, hora X, legendo *Ciceronis orationem pro Milone et locos selectos e Catullo, Tibullo atque Propertio* (ed. Luc. Muelleri ap. Teubnerum).

Antiquitates Graecas tradet, et *privatim* provectiores discipulos Literarum studiosos docebit H. VAN HERWERDEN, horis sibi illisque commodis.

Literas Hebraicas docebit P. DE JONG, tum Grammatica explicanda, tum II libro Samuelis inde a Cap. XII legendo, die Martis, hora XII, die Iovis et Veneris, hora I.

Literas Chaldaicas docebit P. DE JONG, die Mercurii, hora XII.

Literas Syriacas docebit P. DE JONG, die Veneris, hora XII.

Antiquitates Israëlitarum explicabit P. DE JONG, diebus Martis, Mercurii et Iovis, hora IX.

Locos selectos Scriptorum Arabicorum cum provectioribus leget P. DE JONG, die Iovis, hora VI.

Antiquitates Romanas exponet I. A. WIJNNE, diebus Martis et Mercurii, hora IX, die Iovis, hora X, die Veneris, hora IX.

Historiam Gentium enarrabit I. A. WIJNNE, diebus Martis, Mercurii et Iovis, hora XI, die Veneris, hora X.

IN FACULTATE MEDICA.

Pharmacognosin et naturalem medicaminum historiam cum eorum virtutibus et usu docebit G. I. LONCQ, die Lunae, hora III dimidiata, diebus Mercurii et Veneris, hora IX.

Pathologiam et *Therapiam specialem* tradet G. I. LONCQ, diebus Martis et Iovis, hora X, die Veneris, hora VII vespertina.

Exercitationes clinicas in arte medica quotidie moderabitur G. I. LONCQ, hora XI, in Nosocomio Academico.

Policlinico medico praeerit G. I. LONCQ, alternis diebus.

Physiologiam docebit F. C. DONDERS, diebus Lunae, Martis, Iovis et Veneris, hora X.

Experimentis et *indagationibus physiologicis* et *microscopicis* in Laboratorio physiologico quotidie praeerunt F. C. DONDERS et TH. W. ENGELMANN.

In Nosocomio ophthalmologico lectiones ophthalmologicas, cum *exercitationibus clinicis*, habebit F. C. DONDERS, diebus Martis et Iovis, hora III.

Theoriam artis chirurgicae tradet L. C. VAN GOUDOEVER, diebus Lunae, Mercurii et Veneris, hora VIII.

Exercitationes policlinicas in arte chirurgica diebus Lunae, Mercurii et Veneris, hora IX, *clinicas* quotidie moderabitur L. C. VAN GOUDOEVER, in Nosocomio Academico.

Operationibus chirurgicis, in cadavere instituendis, qualibet oblata occasione, praeerit L. C. VAN GOUDOEVER.

Deligandi exercitationes moderabitur L. C. VAN GOUDOEVER, die Saturni, hora VIII.

Operandi methodos exponet L. C. VAN GOUDOEVER, diebus Martis et Iovis, hora VIII.

Anatomen pathologicam docebit diebus Lunae et Veneris, hora II, die Saturni, hora I; indagationibus pathologicis et cadaverum sectionibus in laboratorio pathologico nosocomii quotidie praeerit G. KOSTER.

Pathologiam generalem docebit G. KOSTER, die Lunae, hora I, die Mercurii, hora X—XII.

Medicinam politicam et *forensem* exponet G. KOSTER, diebus Martis et Iovis, hora II.

Exercitationes anatomicas practicas quotidie moderabitur hiberno tempore G. KOSTER, una cum viro doct. G. H. VAN DER HEIJDEN, in laboratorio anatomico adiutore.

Exercitationes clinicas in gynaecologia moderabitur T. HALBERTSMA, diebus Lunae et Mercurii, hora I.

Capita selecta gynaecologiae, tradet T. HALBERTSMA, die Martis, hora I.

Doctrinam operationum tradet et *operationibus obstetriciis in pelvi factitia et in cadavere instituendis*, praeerit T. HALBERTSMA, diebus Iovis et Veneris, hora I.

Policlinico gynaecologico praeerit T. HALBERTSMA, die Saturni, hora I.

Praxin obstetriciam in Nosocomio academiae et *in policlinico obstetricio* moderabitur T. HALBERTSMA.

Histiologiam et physiologiam generalem exponet TH. W. ENGELMANN, diebus Martis et Iovis, hora I.

Diaeteticam tradet TH. W. ENGELMANN, diebus Martis et Iovis, hora II.

Doctrinam de circulatione et respiratione exponet TH. W. ENGELMANN, die Saturni, hora X—XII.

Artem diagnosticam physicam tradet P. Q. BRONDGEEST, Medicinae Lector, die Martis, hora VI, die Mercurii, hora II, die Veneris, hora VIII.

Artis diagnosticae propaedeutica exponet P. Q. BRONDGEEST, diebus Mercurii et Veneris, hora I.

I. P. T. VAN DER LITH, in Nosocomio psychiatrico medicus primarius, Professoris titulo ornatus, exercitationes clinicas psychiatricas moderabitur horis postea indicandis.

Iovis, hora IX, die Veneris, hora XI, die Saturni, hora IX.

Anatomen, tum *systematicam,* tum *topographicam* docebit G. H. V. D. HEIJDEN, Med. Doctor, in laboratorio anatomico adiutor, diebus Lunae, Martis et Iovis, hora IX, die Veneris, hora XI.

I. H. HISGEN, Literarum Germanicarum Lector, diebus et horis postea indicandis, *selecta quaedam praecipuorum scriptorum opera* interpretabitur, *Literarum Germanicarum historiam*, imprimis inde a saeculo XVIII, exponet.

M. A. E. ROBERTI, Literarum Francicarum Lector, *praecipuorum scriptorum saeculi XVII selecta opera* enarrabit, *Literarum Francicarum historiam* saeculorum XVII et XVIII tractabit, diebus et horis postea indicandis.

I. S. ROBINSON, Literarum Anglicarum Lector, diebus et horis postea indicandis, *Shaksperii selecta* interpretabitur *opera*, et *Literarum Anglicarum* exponet *historiam*, imprimis XVI saeculi.

Bibliotheca Academica diebus Lunae, Martis, Mercurii, Iovis, Veneris et Saturni ab hora XI ad IV, feriarum autem tempore iisdem diebus ab hora I ad III unicuique patebit. Musea Academica, nec non Hortus Academicus quotidie patebunt.

NUMERUS STUDIOSORUM

IN ACADEMIA RHENO-TRAIECTINA,

DIE XXXI M. DECEMBRIS A. CIƆIƆCCCLXXIII.

In Facultate	Theologica	. . . .	187.
〃	〃 Iuridica	. . . .	138.
〃	〃 Math. et Phys. Nat.	. . . . . .	44.
〃	〃 Phil. Theor. et Lit. Hum.	. .	29.
〃	〃 Medica	. . . .	87.
			485.

Praeterea in Album Academicum nomina eorum, qui studiis vacant in Athenaeis, eo fine relata sunt, ut hic progressus publice probent et Doctores creentur, quorum

In Facultate	Theologica	. . . .	6.
〃	〃 Iuridica	. . . .	3.
〃	〃 Math. et Phys. Nat.	. . . . . .	—
〃	〃 Phil. Theor. et Lit. Hum.	. . .	2.
〃	〃 Medica	. . . .	11.
			22.

DOCTORES CREATI

IN ACADEMIA RHENO-TRAIECTINA,

A D. XXVI M. MARTII A. CIƆIƆCCCLXXIII AD D. XXVI M. MARTII A. CIƆIƆCCCLXXIV.

IN FACULTATE THEOLOGICA.

D. 16 Octobris 1873. HENRICUS SMEDING, Leovardiensis, publice defenso specimine, cui titulus: *Paulinische gewetensleer*, Theologiae Doctor, *magna cum laude.*

IN FACULTATE IURIDICA.

D. 5 Maii 1873. WYTZE GORTER, Snecanus, privatim defensis thesibus, Iur. Rom. et Hod. Doctor, *cum laude.*

D. 23 Maii. OWEN MAURITIUS BLANCKENHAGEN, Indo-Batavus, privatim defensis thesibus, Iur. Rom. et Hod. Doctor.

Eodem die. THEODORUS RUYS I. P. fil., Campensis, privatim defenso specimine, cui titulus: *De Gezworene Gemeente in Overijssel en Gelderland, naar aanleiding van art.* 131 *Gemeentewet Historisch toegelicht*, Iur Rom. et Hod. Doctor, *magna cum laude.*

D. 27 Iunii. CHARLES SAMUELS, Indo-Batavus, privatim defensis thesibus, Iur. Rom. et Hod. Doctor.

Eodem die. LEONARDUS SCHORER, e pago Koudekerke, Zelandus, privatim defensis thesibus, Iur. Rom. et Hod. Doctor.

D. 30 Iunii. CORNELIUS HENRICUS VAN TIENHOVEN, e pago de Werken, privatim defensis thesibus, Iur. Rom. et Hod. Doctor, *magna cum laude.*

D. 23 Septembris. LEONARDUS HENRICUS RUYSSENAERS, Alexandrinus, privatim defenso specimine, cui titulus: *Historisch Juridische proeve over de onlangs ontworpen regterlijke inrigting in Egypte*, Iur. Rom. et Hod. Doctor, *magna cum laude.*

D. 27 Septembris. CORNELIUS VAN BOOVEN, e pago Giessen-Nieuwkerk, privatim defensis thesibus, Iur. Rom. et Hod. Doctor.

D. 4 Octobris. NICOLAUS FREDERICUS VAN NOOTEN, Rheno-Traiectinus, privatim defenso specimine, cui titulus: *De gemeenschap van vruchten en inkomsten*, Iur. Rom. et Hod. Doctor, *cum laude.*

D. 24 Octobris. IOHANNES LUDOVICUS STERN, e pago Beek, Gelrus, privatim defensis thesibus, Iur. Rom. et Hod. Doctor, *cum laude.*

D. 25 Octobris. GERARDUS STEPHANUS VAN DELDEN, Daventriensis, privatim defensis thesibus, Iur. Rom. et Hod. Doctor, *cum laude.*

D. 28 Novembris. CORNELIUS PYNACKER HORDYK, e pago Wadenoyen, privatim defensis thesibus, Iur. Rom. et Hod. Doctor, *magna cum laude.*

D. 3 Decembris. GERARDUS WTTEWAALL, e pago Voorst, privatim defensis thesibus, Iur. Rom. et Hod. Doctor, *magna cum laude.*

D. 9 Decembris. IOANNES CHRISTOPHORUS FOCKE, Amstelodamensis, privatim defensis thesibus, Iur. Rom. et Hod. Doctor, *cum laude.*

Eodem die. CAROLUS ANTONIUS GODIN DE BEAUFORT, Rheno-Traiectinus, privatim defenso specimine, cui titulus: *Proeve over de strafrechtelijke verantwoordelijkheid der Ministers in de Constitutionele Monarchie*, Iur. Rom. et Hod. Doctor, *magna cum laude.*

D. 19 Decembris. IACOBUS HENRICUS UITERWIJK, Zwollanus, privatim defensis thesibus, Iur. Rom. et Hod. Doctor.

Eodem die. EMILE VILETTE KLEYN VAN DE POLL, ex urbe Samarang, privatim defensis thesibus, Iur. Rom. et Hod. Doctor.

D. 20 Decembris. PETRUS FRANCISCUS BESIER, Daventriensis, privatim defensis thesibus, Iur. Rom. et Hod. Doctor.

D. 3 Februarii 1874. GUILIELMUS VAN BINSBERGEN, e pago Hoogland, privatim defensis thesibus, Iur. Rom. et Hod. Doctor.

Eodem die. IJSBRANDUS DE KOCK, Rheno-Traiectinus, privatim defenso specimine, cui titulus: *Iets over de poging tot minnelijke schikking (art. 19 W. v. B. Rv.)*, Iur. Rom. et Hod. Doctor, *cum laude.*

D. 20 Februarii. Theodorus helenus franciscus van riemsdyk, Mosa-Traiectinus, privatim defenso specimine, cui titulus: *De Hooge Bank van het Veluwsche Landgericht te Engelanderholt*, Iur. Rom. et Hod. Doctor, *magna cum laude*.

IN FACULTATE MATHESEOS ET PHILOSOPHIAE NATURALIS.

D. 13 Maii 1873. Diderichus adrianus kerkhoff, e pago Werkendam, privatim defenso specimine, cui titulus: *Over specifieke warmte*, Math. Magister, Phil. Nat. Doctor, *cum laude*.

D. 14 Iunii. Eduardus henricus wynkes, Zwollanus, privatim defenso specimine, cui titulus: *Proeven met den thermo-analysator*, Math. Magister, Phil. Nat. Doctor.

D. 30 Iunii. Iohannes marinus hiebendaal, Sylva-Ducensis, privatim defenso specimine, cui titulus: *Onderzoek over eenige absorptie-spectra*, Math. Magister, Phil. Nat. Doctor, *magna cum laude*.

D. 5 Iulii. Iacobus ludovicus herten, ex urbe Roermond, privatim defenso specimine, cui titulus: *Over amidomierenzuur*, Math. Magister, Phil. Nat. Doctor, *magna cum laude*.

IN FACULTATE PHILOSOPHIAE THEORETICAE ET LITERARUM HUMANIORUM.

D. 17 Maii 1873. Andreas scholte, e pago Druten, privatim defenso specimine, cui titulus: *Dissertatio Literaria continens Observationes criticas in Saturas D. Iunii Iuvenalis*, Phil. Theor. Magister, Lit. Hum. Doctor, *magna cum laude*.

D. 14 Iunii. Nicolaus henricus iustus koker, e pago Broek in Waterland, privatim defenso specimine literarum inaugurale exhibens: *de Lucio Valerio Aureliano, disquisitionem Historicam*, Phil. Theor Magister, Lit. Hum. Doctor.

IN FACULTATE MEDICA.

D. 28 Aprilis 1873. IACOBUS IANUS GUILIELMUS ENGELBERTUS VAN RIEMSDIJK, ex urbe Gorinchem, privatim defenso specimine, cui titulus: *Leverettering in de tropische gewesten*, Medicinae Doctor, *cum laude*.

D. 13 Maii. REGNERUS TJAARDA BUNING, e pago Wildervank, privatim defensis thesibus, Chirurgiae Doctor, *cum laude*.

D. 3 Iunii. IOHANNES ANDREAS VAN DER STOK, e pago Zuilen, privatim defenso specimine, cui titulus: *Physiologische onderzoekingen omtrent de werking van Papaverine, Codeïne en Narceïne*, Medicinae Doctor, *cum laude*.

Eodem die. IACOBUS CHRISTIANUS VAN DOOREMAAL, ex urbe Breda, privatim defenso specimine, cui titulus: *Over de gevolgen van het invoeren van levende weefsels en doode voorwerpen in het oog*, Medicinae Doctor, *cum laude*.

D. 21 Iunii. CHRISTIANUS STEKETEE, e pago Nieuwedorp, Zelandus, privatim defenso specimine, cui titulus: *Iets over Nitris Amyli*, Medicinae Doctor, *cum laude*.

D. 5 Iulii. ANDREAS SLEESWIJK, Amstelodamensis, privatim defenso specimine, cui titulus: *Over de stoornissen gedurende de baring, waargenomen op de verloskundige kliniek te Amsterdam gedurende het jaar* 1871, Medicinae Doctor, *cum laude*.

D. 22 Octobris. GUILIELMUS LEOPOLDUS LEHMANN, Amstelodamensis, privatim defenso specimine, cui titulus: *Het arsenigzuur als geneesmiddel bij diabetes mellitus*, Medicinae Doctor, *magna cum laude*.

D. 12 Decembris. STEPHANUS PETRUS VAN WEEZEL, e pago Maasbommel: *Over de behandeling van amaurosen en amblyopiën met strychnine*, Medicinae Doctor.

D. 6 Martii 1874. EDUARDUS MAXIMILIANUS FERDINANDUS WIERCX VAN RHIJN, Mosa-Traiectinus, privatim defenso specimine, cui titulus: *Iets over huidtransplantatie*, Medicinae Doctor.

D. 21 Martii. GERBEN YNZONIDES, e pago Welsryp, Frisius, privatim defenso specimine, cui titulus: *Bijdrage tot de geschiedenis der sectio caesarea in Nederland*, Medicinae Doctor, *cum laude*.

ACADEMIA

GRONINGANA.

NOMINA PROFESSORUM,

QUI

INDE A D. X OCTOBRIS CIƆIƆCCCLXXIII AD D. IX OCTOBRIS CIƆIƆCCCLXXIV

IN ACADEMIA GRONINGANA

DOCENDI MUNUS OBIERUNT.

RECTOR MAGNIFICUS

CORNELIUS MARINUS FRANCKEN,

SENATUS ACADEMICI ACTUARIUS

EVERARDUS IANUS DIEST LORGION.

IN FACULTATE PHILOSOPHIAE THEORETICAE ET LITTERARUM HUMANIORUM.

I. I. P. VALETON.
G. HECKER.
C. M. FRANCKEN.
B. H. C. K. VAN DER WIJCK.
H. E. MOLTZER.

IN FACULTATE IURIDICA.

I. H. PHILIPSE (rude donatus).
B. I. GRATAMA.
G. DIEPHUIS.
B. D. H. TELLEGEN.
W. MODDERMAN.

IN FACULTATE MEDICA.

I. H. IANSEN.
G. M. H. SÄNGER.
D. HUIZINGA.
H. G. MIDDENDORP.
H. A. KOOYKER.

IN FACULTATE DISCIPLINARUM MATHEMATICARUM ET PHYSICARUM.

H. C. VAN HALL, rude donatus (defunctus 12 Ian. 1874).
G. A. ENSCHEDÉ.
R. A. MEES.
R. S. TJADEN MODDERMAN.
P. DE BOER.
H. I. VAN ANKUM.

IN FACULTATE THEOLOGICA.

P. HOFSTEDE DE GROOT (rude donatus).
E. I. DIEST LORGION.
D. CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE (defunctus 14 Febr. 1874).
F. G. B. VAN BELL.
G. H. LAMERS.

ORATIO

DE

CIVITATE ATHENIENSI POETICES PATRONA,

QUAM

D. VIII M. OCTOBRIS, A. CIƆIƆCCCLXXIV,

CUM RECTORIS ACAD. GRONINGANAE MUNUS DEPONERET,

HABUIT

C. M. FRANCKEN.

ADDITA EST BREVIS NARRATIO EORUM, QUAE ACADEMIAE PER ANNUM CIƆIƆCCCLXXIII—CIƆIƆCCCLXXIV PROSPERA ET ADVERSA EVENERUNT.

ACADEMIAE GRONINGANAE CURATORES, PROFESSORES, CIVES! QUOTQUOT AD HAEC SOLLEMNIA CELEBRANDA CONVENISTIS, AUDITORES HUMANISSIMI!

Quod ab antiquo inde tempore probatum est et multorum vocibus repetitum, "omnes artes habere commune vinculum et cognatione quadam inter se contineri," id nostra aetate novum aliquod momentum accepit. Nam cum in iis disciplinis, quae in natura rerum versantur totae, via et ratio investigandi obtineat a reliquis admodum diversa, nunc in eo elaboratur, ut eadem evidentia demonstrandi, qua illae excellunt, cum ad gentium historiam adhibeatur, tum ad eam partem, quae vulgo vocabulo minus Latino, at satis apto ad id, quod volumus, historia litteraria dicitur. Explosa est enim illa sententia, quam olim ferventioris animi admiratores praedicabant, cum dicerent, excellentia hominum ingenia, poetarum praecipue, omnibus legibus esse exemta, poetas non fieri sed nasci, et singulorum artificum praestantiam vix satis percipi, nedum explicari et quasi in elementa quaedam solvi posse. Sane cuiusque poetae quaeque proprietas unde orta sit docere et quasi digito monstrare nec conamur nec possumus. Factorum enim et voluntatum causas et momenta, quibus simul agentibus quaeque exsistant, a se separare et singula quid valeant considerare nec potest historia litteraria, nec ulla disciplina, quae homines, quatenus sentiunt et agunt, sibi tractandos sumit; in quibus tam immensa est varietas voluntatum, causae factorum tam multiplices subinde et temporis spatio remotae, ut insipientis sit profiteri, se omnes extricare et ex obscuritate in lucem revocare posse, et quantum quaeque valuerit certa trutina ponderare. Attamen singuli poetae et scriptores quid temporibus

debeant, diligenter exponi saepe potest et debet, et genera poesis, eloquentiae, historiographiae quibus opportunitatibus exstiterint atque adeo necessario prodierint, demonstrare non reformidat historia litterarum. Scilicet in proventu et successione poetarum et scriptorum nemo non intellegit leges quasdam observari; magnam vim exsistere civitatis, in qua quis natus educatusque sit, et antiquiorum scriptorum auctoritat m multum posse ad stili quandam proprietatem fingendam atque stabiliendam. Ad haec autem duo momenta, civium volo consuetudinem et scriptorum vetustorum imitationem, tertium accedit, quod plerisque suspectum est, potentiorum tutela atque praesidium. Nam vulgo quidem nunc sic ratiocinantur, nihil magis obesse poetae, ne iam de oratore dicam, quam si eius ars cogatur ea via incedere, quam alius, invita saepe Minerva, praeeat, aut inservire consilio aliunde petito, non ex ipsa artis natura sponte nato; sibi sufficere poesin, nec alieno fulcro indigere; adeo omnem poetae intentionem poscere poesin, ut, si praeter pulcrum aliud consectetur, necessario in conatu deficiat; si ars alienis desideriis satisfacere velit, ex hoc ancillari officio nihil plane egregium prodire; quod si vel maxime praemia et honores aliquos excitent, tamen iniqua vulgo laudum dispensatione reliquos deterreri, unde fieri, ut novi poetae, quibus sua sequi vestigia gloriosum videatur, omnino exsistant nulli. Languescit, inquiunt, et paucis fere aetatibus exstinguitur poesis pectoris fervore incitata; probatur ludibrio iudicis una certa forma et τύπος, cuius si forte satietas oritur, torpent ingenia ad nova probanda et percipienda; inde facultatem poeticam consenescere censent, sin minus, sopitam aliquamdiu somno, multis demum annis aut aetatibus post excitari ex veterno mortis simili; ita factum esse post Augustum, Leonem X, Ludovicum XIV [1]). Quae si ita sint, mirari tamen subit, quod is populus, quo ad artem colendam nullus unquam aptior fuit, Graecos dico, florentissima aetate poesin publica auctoritate colendam et commendandam putavit. Cum enim mos certandi de praemio antiquitus ad musicam esset adhibitus, Athenae id institutum sic tenuerunt, ut non tantum praemia exponerent optimis poetis, sed etiam publico sumtu dramata edentes excluderent eos, quos unus aliquis magistratus

[1]) Buckle, I. p. 510.

illo praesidio indignos iudicasset, contra impense laudarent, quos aliquot de populo patres familias probassent. Et tamen apud omnes constat, nullam unquam civitatem maiorem intra exiguum temporis spatium numerum excellentium dramaticorum protulisse. Aut id falsum est, aut praesidium publicum aliter quam vulgo comparatum fuit, et quae in universum de tutela civitatis dicuntur, minus recte se habere videantur. Operae pretium est hanc rem paulo accuratius persequi. Dicam igitur *de civitate Atheniensi poetices patrona.*

Mira ac paene singularis est illa civitas Atheniensis. Nonaginta milia civium, ex quibus armis gerendis pares non amplius viginti milia imperium extendunt in remotissimas oras insulasque maris Aegaei, a Propontide usque ad Cretam. Sed id imperium obsequio, non armis partum, non exercitibus in singulis urbibus retinetur, sed studiis sociorum, qui principatum Athenarum tam sibi honestum quam Graeciae salutare iudicant. Itaque iugum mollire et quasi dissimulare, artis voluptatisque illecebris et festorum celebritate trahere ad se et devincire animos solebat Athenarum civitas, ut ipsius amicitia tanquam primae inter pares gloriarentur quicunque societatis vinculo coniuncti essent. Tributa sociorum partim insumta ad splendorem urbis, ut *Ἑλλάδος μουσεῖον, germana Graecia* (*Ἑλλὰς τῆς Ἑλλάδος*), *focus et curia Graeciae* [1]) esset; statuae, pompae, templa magnifica allicere debebant et delectare oculos hospitum et civium. Inde privata tenuia, publica magnifica erant, ut vere praedicare potuerit Pericles: *φιλοκαλοῦμεν μετ' εὐτελείας* [2]); nam florentissima aetate non rapere solebant privati publica nec sociorem opes ad se trahere, sed id universi potius studere ut, etiam cum impensa sociorum, splendorem publicorum sollemnium nihil aequaret. Tali in civitate ars necessario primarium locum obtinet; non ea tantum est oblectamentum vitae sed simul imperii instrumentum. Porro ea poesis, quae magno hominum coetui accommodata est, poesis chorica, maxime grata erit et accepta, praesertim si, ut Athenis, domestica consuetudo hominum minus frequens est, sed de publico et in publico vivitur. Itaque si recedimus ab Homeri

---

1) Athen. IV. 187. D. 2) Thuc. II. 40.

recitatione iam a Solone aut Hipparcho praescripta, nullam nec epicae poesis nec lyricae Aeolicae curam publice habitam offendimus. Sed choreae cantusque vigebant; poesis Dorica novam induit formam et propria dialecto ex parte retenta excrevit in tragoediam, quae quicquid egregium superior aetas viderat in se recepit, dum nihilo minus chori dithyrambici in Dionysi festis vetusto more obibantur. Verno tempore in Dionysiis maioribus, quae maxima erat celebritas, urbs referta erat hospitibus; veniebant socii ex foederatis civitatibus tributa offerentes. Tum igitur per septem dies ludi celebrati, in quibus cum publico hospitio exciperentur socii, civitatis magnopere intererat ut delectatio esset urbe et Graecia digna. Quae postea in socios exercuerint Athenienses nunc memorare nihil attinet, sed volebant quidem ab initio non minis bellicis sed pacis artibus imperare, non tam corpora subiicere quam animos devincire. Itaque diligenter civitas festorum curam habuit, maximo cum splendore celebratis agonibus cyclicis, comicis, tragicis.

Ita videmus civitatem tam propter socios, quam propter cives patrocinium suscepisse artis dramaticae. Praescribebat et auctoritate sua sanciebat quaecunque ad dramaticum agonem pertinebant. Ea autem semel constituta non ita facile mutationem patiebantur.

A pueris paene audivimus morem et consuetudinem dramatis Attici, et cum ea aetate non sentiremus, quam libertatem poesis postulet, non mirati sumus illam certam legem normamque poesis dramaticae; at reputate, quaeso, A. A. quam licenter singula instituta videantur, et rursus quam mira tenacitate, semel inducta, retenta. Tragoedia Graeca chori cantus habuit semper, quibus in partes quasdam distribuitur; quaeras num in omni argumento chori cantus aptus sit; tres sunt, numquam plures histriones, numquam amplius quindecim choreutae; rursus mirari subit, quae sit necessitas horum numerorum; pleraque nuntiantur, non in scena aguntur, nec „coram populo pueros Medea trucidat," — ne animi efferentur spectatorum, inquiunt; audio, sed Antigone fratrem non palam sepelit, non Iphigeniam in scena abducit Orestes, non Creontem vincit Theseus coram spectatoribus, quae tamen erant nec horrenda nec atrocia; angusta semper fuit scena, lata orchestrae spatia; in media orchestra ara quaedam posita; agunt non mulieres sed viri tantum. Haec omnia facilius est

explicare unde nata sint, quam cur retenta semper. Nam si quis contendat, haec ex tragicae artis natura sua sponte profluere, is ad lucem recentiorum temporum caecutiat. Nec inventione adeo caruisse censendi sunt veteres, ut istas pusillas partim res mutare non possent; quantulum erat cum proprietatem tragoediae, rem maxime arduam, perspexissent, haec minora, quae quasi accessoria sunt, emendare. Nec vereor ne quis dicat Athenienses semper ita fuisse vetustatis studiosos, ut ab omni novatione abhorrerent, cum Protei potius naturam plerisque referre videantur. Illud verius, cultus sanctitatem obstitisse mutationibus; nam Dionysia minora et maiora et Lenaea, quibus solis dramata agebantur, sacri dies erant; est igitur hoc aliquid, neque tamen in eo sunt omnia; nam cum a remotissimis inde temporibus eadem fuerit horum ludorum sanctitas, multa tamen olim mutata fuerunt. Rem diligentius perpendentes inveniemus certaminis illius, quod inter poetas publice institutum sit, legem atque ordinem magna ex parte prohibuisse, quo minus quicquam mutaretur.

Fuit haec sane sententia hominum vetustorum, ut diis non tantum pretiosa offerre, sed pulcra etiam ostendere vellent; debebatur hoc pietati, ut deos exhilararent spectaculis humanae dexteritatis, roboris, venustatis; his deos *ἀνθρωπομόρφους* delectari non minus quam homines putabant. Inde pompae puerorum et puellarum in festis, victimarum nulla labe infectarum consecrationes, templorum decora, in maxima Graeciae celebritate Olympica et Pythica athletarum et aurigarum et musicorum artificia. Quod si plures prodeunt divini favoris aemuli, in certamen descenditur, victor a deo ipso sacra corona probatur, ipse vicissim artem suam deo dedicaturus currum vel alia utensilia victoriae deo offert. Horum certaminum sacrorum exempla sunt infinita, partim etiam ludicra: *ἀσκώλια*, *λαμπάς*, *ὁπλιτοδρόμοι* [1]). Itaque Athenis quoque in Dionysiis aemuli in arenam descenderunt. Sed multa in hac antiquissimi dramatis historia viginti saeculorum nocte obducta sunt et semper manebunt incerta; attamen tantum apparere videtur, agones ab initio a choris dithyrambicis abfuisse neque adscendere ad tragicae artis incunabula; nam Lasus, qui fuit Hipparchi et Aeschyli aequalis, primus dicitur agones dithyrambicos instituisse, Thespis sine

---

1) Ar. Ach. 1002, Herm. II § 57. 11, 30. 29, 32.

aemulo fabulas docuisse [1]); et ferventibus demum plurium tragicorum studiis, Choerili, Pratinae, Phrynichi, Aeschyli, contentionem de principatu institutam esse par est. Quod si coniectura conceditur, Phrynichus, vix una aetate post Thespidem qui fuit, primus aemulos in certamen provocavit [2]). Ceterum cura civitatis tum aut nulla fuit aut exigua admodum; nam Pratinam novimus hoc tempore dramata satyrica primum instituisse; cuius rei tenuis, sed tamen satis clara memoria ad nos propagata est. Satisfecit enim desideriis populi aegre ferentis, fatis Dionysi magis magisque omissis, aliquid honori dei detrahi; licebat ergo aliquid novare quod ad summam religionem pertinebat; et sedavit vulgi iram non iussum civitatis, sed novum poetae inventnm, quod hercle lex indagare et praescribere non potuit. Tantum utique apparet poetas non nimis constrictos fuisse; cum simplex apparatus ludorum satisfaceret, multa poterant arbitrio poetarum permitti. At cum magnificentiam ludorum, internis discordiis post Clisthenem sedatis, auctam esse credibile sit, eodemque tempore apparatam scenicum et ambitum fabularum augeret Aeschylus, singula publice diligenter sunt ordinata. Tum igitur constitutum ut, si qui tragoedias suas agi vellent, archontem adirent et chorum peterent; ut archon sorte indicaret tribum, quae cuique poetae necessarias impensas faceret, ipse magistrum chori et histriones et mercedes poetarum publico sumtu daret, denique ut fabulis optimis praemia a iudicibus adiudicarentur. Deinceps igitur certamen statum fuit et sollemne. Atque hoc illud est, quod multo magis quam sacrorum religio effecit ut tragoedia, si a paucis recedas, nacta sit illam stabilem formam, quam in Aeschyleis et Sophocleis admiramur, sed Euripidi aliisque obfuisse putamus, quo minus alas suas explicarent.

Ac primum quidem certamen id postulat, ut concertantes poetae ne nimis diversa in comparationem afferant, ut choregorum munia aequalia sint. Quid enim si alter aemulorum tres, alter unam fabulam offerat, ut prior splendere possit tribus choris, et vel hac una re adversario eiusque chorego palmam praeripere? Quid, si poetae divitis ingenii pauper aere choregus sorte indicatur? Omnibus choregis sit impositum officium trium

---

[1]) Plut. Sol. 29. [2]) Suid. l. i. l.

quatuorve chororum oportet, ut sciant poetae ad trilogias suas et tetralogias tribum, quam sors sibi indicet, necessaria suppeditaturam. Poetis quoque omnibus aut singulis aut ternis concertandum erit fabulis. Si historia per aliquot fabulas iunctas continuatur, longe aliud genus carminis exsistit quam si una concluditur, nec haec comparationem patiuntur. Finge tibi triadem, cuius una fabula sit egregia, duae reliquae pessimae, et huic opponas fabulam bonam, quae vitiis manifestis careat; num illam trilogiam, quae, si totum spectes, mala sit, praemio ornabis, quoniam pars eius melior sit quam opposita fabula, et vitiosam trilogiam probabis? An primas dabis adversario non eximio? At hic si duas fabulas addidisset, meliusne rem egisset? Notabisne vitia trilogiae, an mediocritatem fabulae singularis improbabis? Multa alia possunt cogitari. Opponas trilogiam et fabulam singularem, utramque egregiam, Oresteam Aeschyli et Sophoclis Antigonam. Num praevalebit Orestea quia longior sit? Sane ambigua virtus est.

At tota haec quaestio de trilogia et tetralogia diligentius consideranda est. De qua si recensere velim quae a viris doctis exposita sunt, modicum volumen expleam. In maxima de eius natura discrepantia tantum tamen constare debet, ab initio eam complexam esse fabulas argumenti perpetuitate nexas; nam si nullum argumenti vinculum fuisset, non potest causa cogitari, cur ternae una commissione unquam iunctae et uno praemio ornatae fuissent; nam nec festi religio, nec spectantium delectatio ternarium numerum postulabat. Sed videtur mihi unus aliquis poeta tantum valuisse, ut reliquos ad sui imitationem traheret, et illud, quod ipsius ingenio accommodatum esset, tres fabulas ut coniungeret, aliis commendaret. Est illa in historia litterarum constans lex, ut nova forma et species non vitalis sit sine illustri quodam exemplo. Et illa trilogia sive tripartita didascalia ita convenit cum ingenio et arte Aeschyli, ita ab eo exculta et perfecta est, ut ad hunc inventionis laus redire debeat, etsi fieri potest, ut ante illum duas tresve fabulas coniunxerit Phrynichus [1]), non ignobilis sane tragicus; sed nihil ille ad Aeschylum. At quemadmo-

[1]) Inter Phrynichi fabulas duae erant consimilis argumenti, Persae et Phoenissae, quarum alteram imitatus est Aeschylus. Pluribus haec persequitur Droysen, *Phrynichos, Aischylos und die Trilogie, Kil.* 1841.

dum Columbo Americae inventae laus manet integra, etiamsi quidam Islandiae incolae antea in Gronlandia pedem posuerunt, sic Aeschyli gloriae nihil detrahitur, etiamsi forte inferior aemulus duas fabulas aliquando coniunxerit, quo facilius gratiam iniret ab Atheniensibus et adversario palmam praeriperet. Sed de initiis et primis incrementis tragicae artis testimonia veterum tam exilia sunt, ut malim nunc ad naturam dramatis sensim exculti et perfecti digitum intendere, quam ad ambigua saepe verba grammaticorum provocare; ut enim ex cursu astrorum partim cognito, certis motus legibus observatis, reliqua spatia efficiuntur, sic ex notis incrementis artis ad superiora adscendere, et quadam cum probabilitate prima exordia divinare possumus.

Comparatis inter se tragicae artis monumentis, quae aetatem tulerunt, animadvertimus, quo fabula quaepiam sit antiquior, eo maiora cantica habere. In Aeschyli Supplicibus, ut hoc utar, cantica tertiam partem totius dramatis efficiunt, in Sophoclis fabulis ne decimam quidem. In Prometheo actio tragica paene nulla est, et adscita tantum videtur, ut chorus materiem canendi habeat, primaria persona suam animi sententiam aperiat. In antiquioribus praeterea fabulis cantica et colloquia, lyrica et dramatica, artissime inter se nexa sunt et iuncta, sed quo recentior est tragoedia aliqua, eo non tantum cantica restrictiora, sed etiam compages solutior, ut tragoedia sensim paulatimque melica ab se segreget et secernat, et quo antiquior, eo magis lyrica sit. Unde facile intellegitur, antiquiore tempore, ex quo nulla monumenta exstent, lyricum elementum in dramatibus regnasse, actionem fuisse paene nullam, dialogos contractiores. Iam vero cum actioni et colloquiis minor locus relinqueretur, si tamen historiam paulo longiorem oculis spectatorum subiicere placeret, unius fabulae ambitus non sufficiebat. Et Aeschylus quidem tantum aberat ut unum alicuius herois casum tractaret, ut totius subinde familiae fata per plures aetates continuata deinceps repraesentaret, cum tamen in singulis epicam copiam sequeretur. Sua dramata esse dixit *τεμάχη τῶν Ὁμήρου μεγάλων δείπνων* [1]), frustula ex magnis Homeri epulis sumta, significans suam artem ex epica poesi nexam et aptam esse. Nec habuit ex quo melius materiam

[1]) Athen. VIII. p. 347. C.

mutuaretur; sed cum argumento etiam tractandi rationem ab epicis monstratam non statim plane abiicere potuit; eadem cum copia in describendo et enarrando versatur, qua epici, quorum in ubertate narrationis eximia virtus est. Condensandi quasi et uno ductu totam historiam delineandi ratio, ut aliena ab epica poesi, sic consummatae est dramaticae artis, quae non est illius aetatis. Nondum actio vicaria est narrationis, nec poesis statim desinit esse diegematica; colloquia multa expositionem rerum habent, interrogatione et responsione contextam et a narratione diversam; crebrae longaeque nuntiorum ῥήσεις evidentia descriptionis colorem epicum habent; omnino plura describuntur quam monstrantur; et quomodo homines animati sint, ex orationibus potius ipsorum satis longis subinde, quam ex brevibus dictis vel factis cognoscitur; nullum consilium sine deliberatione capitur. Quod si iam reputaverimus lyricas quoque partes non exiguum spatium postulare, intellegemus Labdacidarum et Pelopidarum calamitates, per plures aetates continuatas, donec veteris cuiusdam daemonii ira expiata et veteris maculae infamia eluta esset, et alia his similia argumenta longe ambitum unius fabulae superasse. Itaque ternis fabulis totidem momenta complectitur Aeschylus tempore et loco inter se diversa; tria habet Orestea: scelus, poenam, expiationem, unum quodque satis ad ambitum dramatis amplum, nec secus Prometheis. Sic comparatum, sic tractatum argumentum non poterat una fabula contineri, sed maius spatium desiderabat.

Sed illud trilogiae institutum etsi pro tempore, quo inventum est, optima dramatum conformatio fuit, quoniam usibus poetarum et apparatui scenico plane satisfaciebat, non omni profectui nec cuivis aetati aptum est; tamen illud, tanquam perpetua et necessaria norma, publice in certaminis ordinem receptum est, nec receptum tantum sed retentum et conservatum, cum ipsi poetae, lyricis partibus iam magis restrictis, nihil eo indigerent. Quantum ex paucis testimoniis efficitur, tragici semper ternas in certamen detulerunt fabulas, quas trilogiam aut, addita quarta, satyrica, tetralogiam Alexandrini grammatici dixerunt, nec ulla exstat paulo plenior didascalia [1]), quae

[1]) Didascalia plena continet nomen archontis, festum, poetarum, qui certaverunt, nomina, fabulas, quibus certarunt, et quis cuique a iudicibus locus datus sit, denique, postea quidem, actores primarum; cf. Boeckh. ad C. I. I p. 350. In Lenaeis singulis tragoediis certatum esse

unam tragoediam praemio ornatam esse referat. Quod si forte fabula quaedam omnino placuisse narratur et praemio ornata esse, in eam sententiam accipiendum erit, ut fuerit una ex trilogia vel tetralogia, quae primas tulerit; ad eandemque normam, cum Agatho dicitur τῇ πρώτῃ τραγῳδίᾳ νικῆσαι [1]), non una tragoedia certasse putandus est, sed hanc fuisse primam ex omnibus tragoediis, quas composuerit, significatur. Diligenter quoties eventus certaminis tragici memoratur, semper trilogiae sunt et dramata satyrica [2]).

Iam necessitatem ternas fabulas in certamen deferendi subterfugere poetas non potuisse, apparet ex ratione fabularum, quae coniunctae vicisse dicuntur. Videmus enim conglutinatas et simul praemio ornatas tragoedias argumento diversas. At si optio data fuisset poetis, non in eam difficultatem iudices induxissent, ut de tribus simul sententiam ferrent, sed unam in censum dedissent. Finge tibi tres Goethii, tres Schilleri tragoedias tradi, ut iudices uter numerus ternarius utri praestet; recusabis, opinor, de tribus simul pronuntiare, sed optimam ex omnibus eliges et palma donabis, illam censuram deprecabere, qua, quae non cohaerent, tanquam unum opus considerare cogare. Tamen hoc factum esse Athenis, nemo adeo incredulus est, ut negare possit. Triginta fere annis post quam scenam Atticam Aeschylus arte sua illustraverat, vicit doctis Phineo et Glauco, tragoediis ex mythorum obscuritate depromptis et nobilissima Persarum fabula; Medeam ex Argonautarum cyclo, et Philoctetem ex rebus Troianis sumtam cum Danaës historia consociavit Euripides [3]), Oedipum, Lycaona, Bacchas Xenocles [4]); Helena Euripidea cum Andromeda acta est [5]); Iphigenia Aulidensis a filio Euripidis iuncta est cum Alcmaeone et Bacchis [6]). Tam discordia argumenta non in unam molem compegissent

---

coniectura est Boeckhii, Ind. Lect. Univ. Ber. 1841, Opusc. IV. p. 505, sqq. quae loco Platonis i. l. frustra defenditur. Euripides in Vita dicitur πρῶτον διδάξαι τὰς Πελιάδας; fabula prima ex trilogia fuisse videtur. Achaeus apud Suidam i. v. dicitur νικῆσαι ἓν (δρᾶμα), Aristarchus i. v. νικῆσαι δύο (δράματα). At in istiusmodi locis semper dubium est, num diligenter grammatici loquantur.

1) Plat. Symp. p. 173. A.

2) Cf. Clint. Fast. et Dindorfii Chron. Scen. ad Ol. 76. 4, 80. 2, 85. 2, 87. 1, 91. 1. Addatur didascalia ad Sept. ad Theb. in ed. Ddfii et alibi.

3) Arg. Med. 4) Ael. v. H. II. 8. 5) Schol. Ar. Thesm. 1012. 6) Schol. Ar. Ran. 67.

poetae, si res ipsorum arbitrii fuisset. At legi de certamine publico parebant, quam convellere non licebat, sed eatenus eludere, ut unam actionem pro argumenti et iam adultae artis postulatis intra fines unius fabulae continerent, nec trifariam dividerent, sed tres tragoedias darent argumento diversas. Et irrita fuere conamina virorum doctorum, ut unam fuisse sententiam in omnibus fabulis una commissione doctis persuaderent. Aut enim extrinsecus assumserunt ad fabulas perditas quae mera coniectura nituntur, aut talem constituerunt similitudinem sententiarum per singulas fabulas expressarum, quae in dissimillimo argumento possit exsistere, neque tamen unam fabulam ex tribus facere. Refragantur istiusmodi artificiis testimonia. Quae Welckerus, Schoellius, Hartungus in hanc partem excogitarunt, magis me iudice ipsorum probant ingenium quam veterum poetarum artem.

Reiicienda est sententia, ex verbis corruptis Suidae [1]) hausta, quae multum laboris interpretibus etiam doctissimis fecit, de commissione fabularum a Sophocle mutata. Nemo explicare poterat, quomodo unius poetae auctoritas ad subvertendam rationem certaminis publici suffecisset; credebatur auctore Suida primus Sophocles fabulam fabulae, non trilogiam trilogiae opposuisse. Sentiebant omnes difficultatem. Quid enim? Sophocles non tantum ipse legem violasset, sed aliis idem ut facerent persuasisset? quod ni fecisset, quomodo fabulam suam unam alterius uni fabulae opponere potuisset? Nec poetas tantum sed choregos etiam et iudices certaminis in suam traxisset sententiam. At ne poterat quidem tale quid efficere; nam si sub iudice lis est, non licet uni alterive adversariorum modum iudicii

---

[1]) V. Σοφοκλῆς:.. *προσηγορεύθη δὲ Μέλιττα διὰ τὸ γλυκύ. καὶ αὐτὸς ἦρξε τοῦ δρᾶμα πρὸς δρᾶμα ἀγωνίζεσθαι, ἀλλὰ μὴ τετραλογίαν. καὶ ἔγραψεν Ἐλεγείαν καὶ Παιᾶνας καὶ λόγον καταλογάδην περὶ τοῦ χοροῦ πρὸς Θέσπιν καὶ Χοιρίλον ἀγωνιζόμενος.* Animadversum est a Dindorfio et Bergkio verba *πρὸς Θ. καὶ Χ. ἀγ.*, quae male cohaerent cum reliquis, propter temporis rationes non posse ad Sophoclem pertinere, sed apta esse Phrynicho; itaque haec cum superioribus *καὶ οὗτος* (sic) — *τετρ.* fortasse ad Phrynichum pertinere. Addo etiam illa *προσηγ.* — *γλυκύ* optime referri ad Phrynichum, quem propter dulces cantus Aristophanes, Ran. 748 apem dicit. Apparet locum perturbatum esse. De emendatione nihil definio, nisi quod haec sententia fuisse videtur: Phryn. initio fabulam fabulae opponebat, cum tetralogiis nondum certaretur (*καὶ οὗτος ἤρξατο δρ. πρ. δρ. ἀγ. ἀλλὰ μὴ τετρ.*). Ddf.: *ἦρξε τοῦ μὴ δρ. πρ. δρ. ἀγ. ἀλλὰ τετραλογίαν*, quae satis violenta est coniectura.

praescribere. Sed fingamus nihilo minus, auctoritate et gratia impetrasse eum, quod aliis negatum esset, credamus omnes ei se faciles praebuisse. Necessario inde secutum esset, ut deinceps poetae tripartitis didascaliis valedixissent. Cur enim, si Sophoclem singularibus vincere viderent, ipsi in tribus congerendis sudarent? Quod si quis eos fecisse credat, ut haberent triplo maiorem opportunitatem vincendi, non poterit explicare, unde postea in didascaliis non una, sed identidem tres fabulae communiter praemium reportasse dicantur. Atqui ita factum est; quo tempore Sophocles annum agebat octogesimum Xenoclem, eo anno, quo mortuus est, Euripidis filium certantes videmus ternis fabulis nulla argumenti perpetuitate nexis [1]. Ergo Suidam aut interpolatores eius rem suam sibi habere iubeamus; si critica divinatoria eius verbis laceris prius adhibita esset, multum esset laboris remissum viris ingeniosis, qui in eius sententia explicanda mire se torserunt.

Mansit sui similis tragoedia, si externam speciem spectes, usque ad mortem summorum tragicorum Sophoclis et Euripidis, quos uno anno fatum lugubre exstinxit; nam si recedimus a minutis quibusdam additamentis choreutarum et actorum, idem onus perpetuo impositum est choregis; at interna ratio tragoediae prorsus labefactata est et infracta; et quemadmodum aedificium dudum subrutum subito tandem ruinam dat, sic morte principum tragicorum tragoedia iacturam passa est, quam numquam reparavit. Factum est hic quod in sacris et sollemnibus saepe videmus, ut, cum homines externam speciem religiose observent, interim de propria et germana natura immutanda tanto sint securiores. Ut alumna Dionysi, tragoedia prope matura in custodiam civitatis transierat; nihil illa de comtu et ornatu amisit, sed interim alios mores mentemque sumsit. At aptius fuisset, si cum nova mente novum quoque habitum induisset; crediderim futurum fuisse, ut contracto trilogiae ambitu ex tribus fabulis tres facti essent actus unius dramatis; exstitisset una tragoedia, quae maiore casuum varietate animos tenuisset et loca et tempora diversa complexa esset. Sed tres tragoedias requirebat festorum celebritas et splendor, requirebat lex certaminis constituta; id choregi non recusabant, quoniam suis

---

[1]) Kayser, Hist. Crit. p. 92.

impensis se commendare civibus volebant; et tamen iuventus, quae bello Peloponnesiaco Athenis succreverat, aliud quid desiderabat, quam Aeschyli granditatem et Sophoclis dignitatem. His qui satisfacere posset exstitit Euripides.

Saepe disputatur in eam partem ut optimus quisque veterum simul cum absurdis narrationibus omnem fidem deorum abiecerit. In qua sententia aliquid sane veri inest, at tempora distinguenda sunt. Antiquior aetas, parum sollicita de mythorum veritate aut modeste dubitationem cohibens, sententiam supposuit popularibus figmentis homine liberaliter educato non indignam, recentior cuncta in dubitationem vocavit, religionem deorum cum superstitione funditus tollens. Ita oppositi sunt inter se Aeschylus et Euripides. Alter Iovis potestatem celebrat iis verbis, quae ab orientis sacerdotibus sumta dicas, alter Iovem subinde nihil aliud esse dicit quam „sublime candens." Ille divini numinis pius est defensor et interpres fidei receptae, hic perpetuus insectator cultus popularis, avide captans opportunitatem insultandi diis et absurda refellendi. Numquam non incusat Euripides hominum miseram sortem et fati acerbitatem; deos quovis genere fraudis illudentes miseris mortalibus; vix quicquam putat in hac vita optabile, aut, si vel maxime, nihil constans; omnia fluxa et caduca, multa incerta et dubia. Nulla in parte tragoediae haec fluctuatio, hic refractarius animus magis nocet venustati poeticae quam in choris.

Aristoteles et Horatius actoris partes choro vindicant. „Actoris partes „chorus officiumque virile defendat" (AP. 193). *Καὶ τὸν χορὸν δ' ἕνα δεῖ ὑπολαβεῖν τῶν ὑποκριτῶν.* Nempe „pars debet esse totius" (Arist. Poet. 18. 21) et sic cum actione cohaerere ut eo demto fabula non recto stet talo. Diligenter si loqui velimus, actio quae dicitur ab hoc aliena est, nisi forte nautas in Aiace dominum quaerentes, Furias in Eumenidibus Orestem insequentes excipiendas putemus; quamquam hi quod propositum non assequuntur, aliquid conantur, nihil agunt. Sed tamen apud Aeschylum et Sophoclem sic adhibitum chorum videmus, ut qui eum amovere velit, tragoediam ex tragoedia tollat. Ne enim iam dicam de iis fabulis Aeschyleis, in quibus ipsius chori fata primarium efficiunt argumentum, ubique ea nesessitudine chorus tangit primum actorem, tam

vehementer eius adversa fortuna movetur, ut optimus sit et disertissimus interpres affectionum, quae animos spectatorum suspensos tenent. Quis non moveatur placidis et benevolis senum Thebanorum verbis, dum ne in summa quidem calamitate et mortis minis quicquam remittunt ab amore regis, a cuius capite vel suo cum periculo cladem ex ulteriore investigatione sceleris commissi orituram avertere cupiunt? (OT. 685). Quis non Oceanides ad modestiam et obsequium erga deos contumacem Promethei animum moventes libenter audit? Quis non probat Aiacis et Neoptolemi militum generosum et sincerum animum et non intellegit mores quoque agentium personarum ab his declarari? Tanta arte ab Aeschylo chorica temperata sunt, ut dubites lyricaene an dramaticae partis fabulae sit maior laus. Apud Sophoclem, qui lyricum elementum arctioribus finibus circumscripsit, chorus tamen partes implet ingenio poetae et suae naturae accommodatas. Etenim chorus ipso numero ab agendo exclusus est, praeter quam iis temporibus, ubi gravi et inexspectata quadam re omnes communiter et uno impetu propelluntur. Mores autem eius oportet esse tales, quales esse in quindecim simul hominibus — tot enim choreutae sunt Sophocli — non improbabile sit; quae autem ingenia modulum vulgarem excedunt, rariora sunt, nec possunt coetui cuidam hominum adscribi. Si sint ministri et senes, habeant fidem et prudentiam, benevolentiam et misericordiam erga dominum dominamve, suadeant quae communis prudentia commendat, retineant a temerariis consiliis. Omnino quae choro Horatius adscribit (AP. 196—202):

Ille bonis faveatque et consilietur amice,
Et regat iratos et amet pacare tumentes;
Ille dapes laudet mensae brevis, ille salubrem
Iustitiam legesque et apertis otia portis;
Ille tegat commissa deosque precetur et oret,
Ut redeat miseris, abeat fortuna superbis

ex numero ipso chori sequuntur; ut virtus una est, improbitatis innumerae formae, sic homines probi satis inter se similes, improbi perpetuo dissident; ne latronum quidem societas sine iustitia esse potest, nec chorus communiter agens sine virtute. *Σωφροσύνην* illam, placidam et inconcussam et sui compotem mentem, qua ipse Sophocles excellebat, chorus

eius ostendit; ordine plerumque inferior prudentiae principatum tenet, non nasutus quidam admonitor, sed moderationis auctor legisque humanae et divinae custos atque patronus, non se intempestive obtrudens, sed habitu ipso sui fiduciam iniiciens. In quot scopulos hoc loco incidere possit poeta, quisque videt; cavendum est ne aut moleste se ingerat chorus, aut otiosus adstet, et vulgarium praeceptorum tenuitas phantasiae ope commendanda est, neque rursus nimis grandibus est utendum verbis; omnino angusta est quaedam semita relicta, qua in chori tractatione recte incedat poeta, eamque secutus est Sophocles. Sed quicunque Sophoclem secuturus erat, telam quam detexeret nanciscebatur difficilem; Euripides quidem plane succubuit. Chorus Euripideus nec veritatem habet poeticam nec dignitatem; non tuetur partes iusti et benevoli monitoris, quem fata tangunt humana, nec tamen sollicitant atque offendunt, sed inutile additamentum est, quod quisque sentit adsumtum, quoniam usus receptus postularet. Cantica laxiore vinculo cum actione cohaerent; in diverbiis coryphaeus interpretis et quasi praeconis munere fungitur, qui nomina citat eorum, qui in scena comparent, aut sententias quasdam et querellas interponit, quas quivis de populo protulisset, nisi nimis fuissent insipidae et tritae. Chorus Euripideus plane est *ἀνηθοποίητος*, non placidus et temperans sibi, sed affectu plane destitutus et frigidus. Nec tamen hanc culpam poetae soli imputare oportet; mori recepto et certaminis legi obtemperare debebat, si sua carmina ad aequalium notitiam prodere cuperet. Quae chorus praestare poterat, omnia paene iam exhauserat Sophocles; Euripides Iliadem scribebat post Homerum. Alii item in conatu defecerunt; in quibus Agatho, optimus sane post triadem nobilissimam tragicus, insiticia et aliunde sumta cantica dramatibus adspersit [1]). Non est, inquam, vitium hominis sed instituti, quod cogebat poetas semel receptam formam perpetuo sequi. Non dicam Euripidem, si illam tragoediae partem omittere potuisset, perfecta dramata fuisse compositurum; illud video eum, quid choro ageret nescivisse, et cum illum omittere non posset, prohibitum esse, quominus formam carminum quaereret suo et aequalium ingenio accommodatam.

---

[1]) Arist. de poet. 18. 22.

Itaque dubitari non potest, quin tragicorum libertati a civitate frena sint iniecta, et trilogia et chorus diutius retenta sint, quam aut poetis gratum esset aut arti utile. Secus accidit in comoedia.

Nusquam maior libertas fuit poetis, quam Athenis de re publica aut sacra sententiam in medium proferendi. Integrum fuit iis doctrinas profiteri, quae civitati et moribus nocere possent videri. Tantum aberant a morum magisterio civitatis rectores. Et cum alibi ad confirmandum suum imperium auctoritate publica abutantur magistratus, ut nihil, quod quietum civitatis statum sollicitare possit, proferatur, Athenis nulla interdicta defendebant magistratus a ludibriis comicorum. Itaque publicum patrocinium tutos potius praestabat poetas, quam oris compescebat libertatem. A virulentia remisit quodammodo sub finem belli Peloponnesiaci Musa Aristophanea, dum potius crisin litterariam exercet, quam duces belli et demagogos risui spectatorum exponit, sed tamen laedere eos nominatim non reformidavit. Libera mansit irridendi potestas et tum et postea, qua si comici non largiter et effuse usi sunt, causa est quaerenda in argumento pro temporibus diverso, non in frenis eorum licentiae impositis. Petulantiam comoediae, nimia indulgentia efferatae, facile ipse Demus laesus ferebat; hic populus solus ex omni temporum memoria ingenio et arti *omnia* concessit. Et quemadmodum divites suos alunt *παρασίτους*, reges scurras et sanniones, sic Comoediam toleravit Demus Atticus, multa salsa in se quoque effutientem. Quod si quando libertas comicorum circumscripta est, in breve fuit tempus et mox vetus impunitas restituta est.

Per ea tempora, quibus Athenae Graeciae principatum tenuerunt, contra comicorum ludibrium bis leges latae sunt, sed hae non diu comicos coercuerunt. Scilicet populo nec Periclis amici nec Syracosius nescio quis pares erant. Interdictum est *τὸ κωμῳδεῖν ὀνομαστί*, quorum verborum vim infringunt ac debilitant viri docti, quorum consensum magni facio, sed non sequor [1]), dum interpretantur, cautum fuisse, ne quis quem nominatim *in scenam produceret;* quod si eo inducti fecerunt, quod paulo post leges illas latas tamen probra nominatim coniecta vident, valde equidem dubito an causa non sufficiat. Ut nihil Romae sumptuariae leges

1) Cf. instar omnium Clint. Fast. p. L—LII.

valuerunt, nihil censorum contra rhetores Latinos edictum, quae lata et statim violata sunt, sic Athenis in comicis coercendis leges vanas fuisse, ipsa natura democratiae Atheniensis probabile facit. Ita haec interdicta abhorrebant ab ingenio populi, suas delicias mire foventis, ut Periclis (at qualis viri!) auctoritas non amplius duos annos resistere populi desideriis potuerit, et Syracosii lex ne abrogata quidem unquam videatur, sed statim oblivionem passa. Quod si qui oratores aut choregi, Antimachus [1]), Archinus [2]), Agyrrhius [3]) mercede debita comicos spoliasse dicuntur, nihil hoc cum libertate comicorum circumscripta commune habet; ipsi poetae facile poenas repetebant, coram populo eos dicteriis suis proscindentes.

Similiter atque tragoedia, comoedia quoque publica lege erat ordinata, suumque habuit chorum, sed qui Bacchicae pompae externo habitu nihil retineret. Nec publici certaminis norma comicis unquam molesta fuit; nam neque plures simul fabulas iudicio civium submittere cogebantur, et, cum comoedia serius quam tragoedia publica cura esse coeperit, eo tempore, quo chorus obesse poetis potuit, in rei publicae calamitatibus sponte evanuit; nam quasi subiecta a Lacedaemoniis urbe dii tutelares suas sedes reliquissent, ita minore cum religione eorum festa publice procurata, nec acerbe exacta debita a choregis opera; cumque mox argumenta tractarentur, quae chori omissionem aut postularent aut paterentur, sensim paulatimque chorus obticuit. De quo qui conqueruntur, parum se dramatis illius politici, quod vulgo antiqua comoedia dicitur, naturam perspectam habere ostendunt. Potuit illa lascivire et insultare in lasciviente et potente civitate; poterat irridere principes eius viros, ipsam etiam perstringere et vellicare; sed quam primum attritae sunt civitatis vires, id quod antea fuerat animi intrepidi indicium, fuisset in patriam exprobratio tenuitatis et adversae fortunae. Accedebat quod languor quidam et inertia omnium animos finito bello occupaverat. Mordaces parabases primum omissae, non interdicto publico, sed quod minus erat ipsis poetis animi ad lacessendum et maledicendum. Mansit aliquamdiu chorus quamvis accisus. Nam quod quidam putant defuisse civibus opes ad choregias praestandas eoque chorum

1) Schol. Ach. 1150. 2) Schol. Ran. 367. 3) Schol. Eccl. 102.

sublatum esse, vereor ne inveteratam quandam opinionem nimis tenaciter defendant; nam neque ad tragoedias [1]) et veteris formae comoedias, quae non statim omissae sunt, chorus defuit, neque in media quae dicitur comoedia vestigia eius desunt [2]). Verius esse videtur, Cinesiam *τὸν χοροκτόνον* [3]) aliosque istius farinae homines chorum tollere et mordacitatem comoediae restringere conatos esse, neque tamen in illo conatu prospera fortuna usos esse. Nam etsi principes viri non amplius in scenam personati prodibant et a maledicendi intemperie et ferocia aliquantum remissum est, tamen a reprehendendis nominatim philosophis, regibus, oratoribus non abstinuerunt comici. Sed quicquid est, sive permiserit, sive iusserit civitas, chorus omissus est eo tempore, quo poeseos natura illum non amplius postulabat. Itaque post aliquot tentamina, parodias potissimum et allegorias, quae media vulgo comoedia dicitur, tandem ad vitam privatam a publica se convertens comoedia suam viam invenit, a qua plane chorus abesse debebat. Sic brevem habuit sed gloriosam vitam comoedia vetus; cum domina civitate, cuius luce et alimentis vixerat, consenuit, sed mox ex vita privata, cum publica exaruisset, novum sucum et sanguinem bibit; tragoedia cum in eodem curriculo perseverasset, brevi exstincta est.

Dictum est AA. quid poeticorum agonum leges valuerint ad dramatum oeconomiam stabiliendam. Restat ut quaeratur de venia fabulas docendi et praemiis poetis publice concessis. Inveniemus in choris et honoribus adiudicandis poesis ipsius commoda fere valuisse.

Chori tragici et comici concedendi arbitrium penes eponymum erat archontem; nec mirum; nam quis melius civitatis auctoritate chorum daret quam summus magistratus, cuius nomen in didascalia, qua eventus certaminis continebatur, apparebat? tanta praeterea pecunia insumebatur

---

[1]) Sophoclis Oedipus Coloneus docta est Ol. 94. 3 (402), cf. argum.; Astydamas Ol. 95. 2, Sophocles iunior Ol. 95. 4 tragoedias docere inceperunt. Diodor. XIV. 43, 53.

[2]) Mein. I, p. 302.

[3]) Strattis, ap. Mein. V. 53, Schol. Ar. Ran. 404: *ἐπὶ γοῦν τοῦ Καλλίου* (Ol. 92. 1, 412) *φησὶν Ἀριστοτέλης ὅτι σύνδυο ἔδοξε χορηγεῖν τὰ Διονύσια τοῖς τραγῳδοῖς καὶ κωμῳδοῖς.* — *Χρόνῳ δ' ὕστερον οὐ πολλῷ τινι καὶ καθάπαξ περιεῖλε Κινησίας τὰς χορηγίας.* Hoc postremum falsum est, aut lex brevi sublata. Nam in Ecclesiazusis (96. 4) et Pluto (97. 4) chorus non prorsus deest.

ludis, ut apparatus choricus, actores, chori magister, ipsius poetae merces [1]) non primo cuique possent dari. Ludorum quoque celebrationes, quamvis frequentes atque longae, non tamen ad omnem proventum poetarum sufficiebant. Mali quidem poetae, opinor, ab archonte non saepe arcebantur a Melpomenes et Thaliae sacris; nam aera lupinis distinguere non erat primi magistratus; redemtores ludorum melius suo commodo simul et desideriis spectatorum satisfacere probabile est quam civitatis rectores. Quod si quis dicat, archontem non decuisse assentari corrupto plebis iudicio, teneat velim ex illa „plebe" fuisse ipsum archontem, nec plus vidisse quam reliquos, et istiusmodi prohibitione et censura vulgo nihil plane effici; ruunt homines in vetitum, nec se tanquam servos aut imbecillos compelli patiuntur. Semel chorum novimus Cratino et Sophocli recusatum esse [2]), sed ipse Cratinus ab hoc iudicio postea quasi ad populum provocavit. Et in populari regimine, ubi quisque magistratus civibus gratificari cupit, intellegitur rarius ausos esse archontes civium voluntati resistere. Et cum proximo quoque anno alius archon chorum daret, si quid prior deliquisset, facile reparari poterat.

Nihil fere artibus et disciplinis funestius potest cogitari quam praepostera iudicia nasutorum criticorum, qui auctoritatem quandam male partam sustinent, suaque effata tanquam perfecti artis existimatores aliis obtrudunt. In reliquis artibus cum iniusta est condemnatio aequalium, exspectari potest iudicium posteritatis; fabula si non recto stet talo, spectatores iterum aegre invenit, potestque fieri ut iuvenes semel experti iniqua iudicia numquam postea se erigant. Id tum praecipue evenit cum favor et partes theatrales plausus et sibilos dividunt aut circulus quidam semidoctorum ex praeiudicata opinione de virtute dramatis pronuntiat. Neque enim de arte ex praestituta quadam norma iudicandum est; doctrina, quam theoriam dicunt, non ante artificia inventa est sed sequitur iudicia multitudinis, quae longa dies probavit. Itaque is qui nova et inaudita exigit ad regulam receptam, facile labi potest, dum obliviscitur, in poesi quoque novas

---

1) De mercedibus poetarum vid. Boeckh. Staatsh. I. p. 339 (ed. 2.). Archon vulgo dicitur sine ulla dignitatis significatione; eponymum fuisse, qui chorum daret, refert Pollux VIII. 89.

2) Hesych. v. πυρπερέγχει et Crat. ap. Mein. II. 27.

voluntates esse; dum vitia notat, ad virtutes caecus est; quae tamen, etiam magnis mendis iunctae, longum poetae prorogant aevum. Ac si de aliis possit dubitari, quem iudicem esse conveniat, dramaticam quidem poesin populo accommodatam esse debere, quis non videt? Nec dubium esse potest, quin drama tum aliquid vitii alat, si non placeat auditoribus, quibus sit destinatum. Populus autem quemadmodum non loquitur ex praeceptis grammaticorum, sic non sentit de praestantia tragoediae ex norma Aristotelica; aesthetice litteraria nata est post poemata, quemadmodum rhetorice post eloquentiam. Ceterum in libera civitate quo plures spectatores, eo minus loci est gratiae et favori; et populus totus est integer incorruptusque iudex, quod quaerit tantummodo quae se tangant, id est quae mentem humanam iucunde afficiant. Idem iudex non tantum ex animi sententia sed etiam recte iudicabit, si non semel iterumque sed saepius artis opera aut aspexit aut audivit. Iam vero poetis dramaticis Atticis contigit, quod haud scio an aliis numquam, ut in ea civitate, quae quasi serviret arti et cui nihil liberalissima poesis voluptate antiquius esset, omnibus, etiam pauperibus, aditus ad theatrum publice praeberetur; cuivis enim, fortasse iam multo ante Periclem, pecunia enumerata est, quam redemtori theatri pro aditu erogaret. Ac ne quis dicat, tenuissimos cives non esse optimos artis existimatores, teneatur velim, omnia artificia semper ad universorum cognitionem Athenis patuisse, ipsos cives fere in publico vixisse, et cum multarum rerum procurationem servis traderent, maius otium ad animi oblectationem potuisse conferre, denique optima aetate ad animi culturam eandem fere viam omnibus apertam fuisse. Non optamus fore ut iterum talis exsistat civitas, sed tamen negari non debet, universos cives ibi melius perspicere potuisse et reapse perspexisse, quid ars postularet, poetasque opportunitatem habuisse voluntatis popularis exquirendae et moderandae, quam alibi frustra quaeras.

Iam vero reputate AA. quanta prudentia Athenienses certaminis iudices eligi voluerint; nec doctos quosdam designarunt, ne aliena norma adhiberetur; nec eosdem semper, ne forte una quaedam voluntas praeponderaret; nec multo ante iudicium ferendum, ne gratiae aut corruptioni locus esset. Candidatos muneris iudicialis senatus admittebat; horum nomina in sitellam obsignatam coniecta ante ludos; peractis demum, ut videtur, fabu-

lis [1]), sorte iudices ex his designabantur. Fieri sane poterat, ut vel sic tamen quidam iudices non ex aequo bonoque pronuntiarent, et suspicamur sic re vera subinde factum esse [2]); aliquantum etiam casui relinquebatur, cum praesertim numerus iudicum, quantum novimus, exiguus esset (aut quinarius, aut quinario non multo maior), tamen plerumque tribunal hoc ex populi sententia pronuntiasse licet statuere; si enim contra populi mentem praemium adiudicasset, multum auctoritatis detraxisset suae ipsum sententiae, quae nisi populi voce comprobaretur, multum dignitatis amittebat.

At quaeritis AA., num recte iudicasse hos iudices ex ipsis appareat sententiis hodie notis. Difficile est hic pro certo quicquam affirmare; nam nec ex nota virtute poetae alicuius semper ad cuiusque fabulae hodie perditae praestantiam recte concluditur, nec ullius certaminis fabulas habemus omnes. Quaedam, ut verum fatear, satis mira: Sophoclis Oedipus Tyrannus, qua nobiliorem tragoediam haud facile invenias, victa est a Philocle, mediocris famae tragico; Aristophanis nec Nubes, nec Pax, nec Aves primas tulerunt. Aegre fert Aristophanes, suas Nubes priores displicuisse; sed poetae offensiones non possunt probare inique fuisse iudicatum, et ne nobis quidem, tanto temporis intervallo separatis, difficile fuerit in dramate causam improbationis invenire. Pax autem non optima est ex Aristophaneis. Et habuit comicus aemulos non vulgares, Cratinum, Eupolin, Amipsiam. Non exiguum autem documentum est integri et intrepidi iudicum animi, quod Equites, nihil perterriti minis Cleonis, primo praemio decorarunt, Vespas post Proagonem eiusdem poetae secundo, cum tamen insana fori Attici studia facete et evidenter derideantur.

Aliquanto melius de tragicis iudicare possumus. Nam quamvis Euripidis et Sophoclis multa interierint, tamen horum aemulorum merita recte inter se comparare possumus. Iam vero, quantum novimus, Euripides Sophocli posthabitus [3]). Euripidem, quem constat neotericae doctrinae asseclam fuisse et praeconem, quem ad affectus movendos efficacissimum merito vocat Aristoteles [4]), quem saepius quam ullum ex antiquioribus novimus

---

1) Plut. Cim. 8, Isocr. 17. 38.
2) Lys. 4. 3, Comment. Lys. p. 38, Dem. 21. 18.
3) Arg. Alcest. et Med. ap. Ddf.
4) De arte poet. 13. 10.

popularibus suis assentatum esse, proditum est septuaginta quinque minimum tragoediis non amplius quinque victorias reportasse; Sophoclem contra paulo tantum pluribus fabulis vel quintuplicem victoriarum numerum [1]). Si Athenienses minus subactum in rebus poeticis iudicium habuissent, facile Euripidis lenociniis inducti fuissent, ut novitatem antiquitati praeferrent, et illam ex discordibus principiis conflatam tragoediam aequis animis tulissent.

Est igitur cur putemus Athenienses fuisse in re scenica intellegentes prudentesque iudices; et vero si, quemadmodum eloquentiae [2]), sic poeseos quoque moderatrix est auditorum prudentia, et ex praestantia fabularum inversa ratione efficere possumus peritiam et perspicacitatem populi, habent Athenae totae quod glorientur tragoedia et comoedia a se eductis atque nutritis. Sine ullo exemplo quod imitarentur intra saeculi unius spatium evexerunt artem dramaticam ad fastigium, quod tum quidem attingi poterat, summum, nec ulla exstitit civitas, quae hoc nomine cum Atheniensi possit aequiperari. Ac ne forte existimetis, iudices fabularum prudentia multum ceteris civibus praestitisse, nullus erat Athenis doctorum ordo, qui vitae genere aut studiis ad talem provinciam essent parati et instructi. Ediscendis vetustioribus poetis et spectandis dramatibus nacti erant usum et familiaritatem cum optimis ingeniis; ea via ad sensum pulcri alendum unicuique patebat.

Quae cum ita sint, restat tamen ut quaeratur, num totum hoc tribunal poeticae excellentiae necessarium fuerit, cum nec populus totus impar esset iudicando, et sententia a iudicibus pronuntiata vim suam magna ex parte ex populi consensu mutuaretur. Sed tamen interest aliquid inter multitudinis vocem non satis subinde distinctam et iudicum religionem. Si quae sibilis erant excepta aut plausu probata, censorum vox vana erat aut supervacanea; sed saepe factum sit necesse est, ut ambigeretur, quam in partem populi sententia inclinaret, cum praesertim non solus victor renuntiandus esset, sed etiam qui secundas et qui tertias ferret. Erat aliquid proximum esse ab Aeschylo et Sophocle; prima sectantem hone-

[1]) Sophoclis exstant tituli 115, sed in his sine dubio spurii aliquot; Aristophanes grammaticus ei 87 aut 97 genuina dramata adscripsit. Victorias reportavit 24. Euripidis tituli sunt 75, secundum alios scripserat 98 fabulas. Singula videnda in Ddfii ed. V. [2]) Cic. Or. 24.

stum erat in secundis subsistere; et iuvenum ingenia sibi diffidentia poterat auctoritas iudicum erigere et confirmare. Praeterea tot fabulae una opportunitate agebantur [1]), ut exspectari non posset, omnes cives omnibus interfuturos. Denique iudicum sententia non tantum utilis sed etiam plane necessaria erat, quod choregus, qui impensas fecerat, poeta, qui aemulos superaverat, publice erant praedicandi. Coram civibus et hospitibus in theatro Bacchi, quod triginta milia hominum capere poterat, hedera sacra, taeniis vincta, victoris capiti imponebatur. Narrant Sophoclem mortuum esse accepto nuntio victoriae reportatae. Intellegimus seni iam debili et aetate fracto id accidere potuisse; nam si dexteritas gubernandi quadrigas Olympicos victores evehebat ad deos, quanto praeconio is dignus erat, qui arte sua non tantum semet ipsum sed innumeros prope aequales delectasse se intellegeret, quos lectissimarum sententiarum gravitate, verborum ponderibus, numerorum suavitate devinctos, vitae quoque modulos et symphoniam melius didicisse confidere posset.

Multa relinquere cogor AA., ne patientia vestra abutar, nec diligentiorem minutiarum demonstrationem haec opportunitas patitur; rerum tamen capita me satis exposuisse confido. Tantum autem exploratum videtur, patrocinium civitatis, quatenus poetis libertatem concesserit illibatam, arti scenicae profuisse.

Reliquit hanc comicis tantopere, ut non tam quaeri debeat suffeceritne, quam num forte nimia fuerit. Licuit poetis de omnibus, etiam probis viris quae vellent proferre. Cleonis peculatum, Cinesiae spurcitiem, Hyperboli fraudem, sycophantarum dolos perstrinxerint poetae, sed Niciam cunctatorem, Lamachum vanum, Calliam Sophistarum patronum, ceterum nec malos viros et bene de re publica meritos, Periclem ipsum et Socratem virulentissimis dicteriis incessi et lacerari quis probet? Quae coniiciuntur probra quasi sancita publice videantur, si civitatis praesidio tegantur. At facile est ad probandum, Athenienses non primo cuique poetae credulas aures praebuisse. Hyperbolus iste et Cleon dum sugillantur a poetis,

[1]) Amplius quatuor choregi tragoediarum Dionysiis maioribus significantur ab Isaeo 5. 36, quinque comoediae in actis theatralibus in Boeckh. C. I. I p. 352. Probabile est igitur singulas decem tribus chorum praebuisse.

nihilo minus imperium aliquamdiu tenent in bellis, et auctoritate quadam apud cives utuntur, nec Zeus Olympius, quem Periclem dicebant, fulmine suo truncatur, etiamsi Cratinus eius faciem et structuras aedificiorum irrideat. Quid? Ipse populus num censeri debet omnia ea calculo suo probasse, quae in Demum decrepitum iactat Aristophanes? Nimirum aliquid remanebat ex prisca Liberalium petulantia. Acuti, festivi, petulantes ipsi erant Athenienses, tamen, ut solet, φιλάνθρωποι, neq offensae intempestive memores. Socratem cum Aristophane convivio ab Agathone exceptum, postquam alter magistrum vehementer laesisset, fingit Socratis amantissimus Plato. At mihi propositum non erat demonstrare lusum iocumque coerceri non esse e re publica; tantum dico, quo maior sit impunitas, eo melius artis comicae commodis prospici; eam autem impunitatem civitatem patrocinio suo praestitisse.

Maiore iure quam comoediae nimiam fuisse libertatem, tragoediae nimis exiguam fuisse contendere licet. Tutela publica fecit ut forma tragoediae semel constituta aliquamdiu esset constans et immutabilis non sine detrimento tragicae artis.

Denique apparuit, in populari regimine popularem poesin publica cura crevisse et floruisse; non inde effici debet, sub alio regimine eandem poesin, aut sub eodem regimine aliam poesin publico patrocinio auctum iri. Tot ac tanta Athenis concurrebant, opes civitatis, regiminis forma democratica, ingenium civium ad omnem venustatem poeticam perspiciendam sagacissimum, denique genus poesis, in ipsa Graecia eductae atque nutritae, ut vix aliis civitatibus possint Athenae exemplo esse, cum parum probabile sit, tales opportunitates unquam alibi simul oblatum iri. Admirari possumus, non imitari.

Transeundum est ad diei sollemnia. Artis curam ad rem publicam nihil pertinere dixit aliquando vir summus, cui legem de imperio debemus. Id etsi possit defendi, modo recte intellegatur, tamen doctrina a civitate foveatur et alatur necesse esse, nemo negabit, vel hanc ob causam quod publica institutio superior sine hac ope ne cogitari quidem potest; nam hae sedes doctrinae et institutionis iustis desideriis non satisfacient, nisi larga manu suppeditentur quae ad scientiae incrementa requiruntur. Huius

igitur curae publicae nos quoque partem percepimus, non maximam, sed tamen aliquam. Ad bibliothecam enim et laboratoria necessariis ornanda dimidium nobis conceditur eius, quod Traiectinae Academiae contingit; attamen quis non intellegit, apparatum eundem requiri, etiamsi pauciores aliquanto adsint studiosi? Verum in eo iam longa assuetudine acquiescimus, quasi vero praeclare nobiscum agatur, si vitam qualemcunque producere nobis liceat. Me quidem spes tenet, Ministrum, qui est a rebus internis, si saepius vota nostra audierit, non recusaturum esse, quae aequitas postulet. Et fatendum est, ad supellectilem resarciendam anno peracto lautius aliquanto pecuniam esse erogatam, et prudenti dispensatione nunc quoque factum esse, ut maxime necessaria ad institutionem non deessent. Cuius rei laus potissimum debetur cum Curatoribus, VV. AA., tum Actuario, V. C., cuius promtam benevolentiam omnes experti sumus, tum viris Clarissimis, collectionum academicarum praefectis, qui non tam splendori quam utilitati prospexerunt.

Laboratoria et collectiones, quae ad Chemiam, Physicam, Zoologiam, Physiologiam, Anatomiam pertinent, novis apparatibus et instrumentis, quantum fieri potuit, aucta sunt. Ad lectiones Botanicas habendas dudum aptum auditorium requirebatur; votis Collegae aestumatissimi de Boer satisfactum est; in Horto plane novum aedificium surrexit amplum et commodum, quod praeter auditorium continet conclave microscopicis observationibus destinatum. Ut verum fateamur, AA., vix annus praeterlabitur, quin aliquid certe emendetur; tamen multum abest ut iustis desideriis satisfieri possit. In Bibliotheca Academica ad emenda diaria et opera per multa volumina continuata quotannis requiruntur plura; sumtus nosocomio novo exstruendo immensos erogandos esse apparuit, ut domesticae vires videantur non suffecturae, nisi largo supplemento ex aerario publico succurratur; interim gaudemus, quod certe ad quotidianos usus duodecim milia florenorum extra ordinem partim ex aerario publico, partim a Regione et urbe Groningana erogata sunt. Laboratorium Zootomicum in votis est; atque in eo perspici potuit, quantus consensus esset Ordinum, cum omnes studuerint Professores, ut alia dispensatione conclavium spatium necessarium in aedibus Academicis inveniretur.

Annus exactus luctuosis casibus non fuit immunis. Unus ex Professoribus, Clar. Huizinga, dilectissimam uxorem subita morte amisit; doluimus omnes et collegae afflictum animum erigere conati sumus, quamvis solatia paene deficerent et vix credere auderemus, fidem nobis habitum iri illud monentibus: »levius fit patientia, quicquid corrigere est nefas." Sed quid attinet domestica vulnera vix sanata rescindere? Utinam tempus et humanae vicissitudinis recordatio lenimen afferant.

Amisimus duos collegas, quorum utrique multa debet Academia. Neutrius equidem merita satis perspicere possum, utpote quae meis studiis ex parte tantum contingantur: alter Theologiae, alter Botanices Professor erat meritissimus.

Hermannus Christianus van Hall, natus Amstelodami patre Mauritio Cornelio, IConsulto et poeta nobili, per quadraginta quinque annos (1826—1871) fuit huius urbis et academiae ornamentum. Hic iam ab ineunte aetate in ea disciplina, ad quam tradendam in nostra Academia post vocatus est, sub Clar. G. Vrolik tirocinia posuit; nam etsi in Medicinae studiis doctoratus honorem adeptus est, tamen iam in Athenaeo Amstelodamensi et post Traiecti, quo studiorum causa profectus erat, praemiis aureis donatus est propter responsa ad quaestiones botanicas ab ordinibus Philosophiae Naturalis Lugduno-Batavo et Traiectino propositas, et specimem botanicum »de graminibus indigenis" Traiecti praeside Kopsio defendit; idem cum Amstelodami artem salutarem exerceret, in Flora Batava edenda Kopsio operam contulit, ipse Floram Belgii Septentrionalis edere instituit. At in Botanices studiis vitae tabernaculum ponere non licebat eo tempore, quo studia naturae in institutione modestum sibi locum vindicabant, nisi forte Academica quaedam cathedra offerretur. Quod paulo post evenit. Mortuo enim Iacobo Alberto Uilkens Botanices et paulo post Agriculturae quoque Professor in hac Academia creatus est. Non facile quisquam cogitari potest, qui aptius huic viro succederet; eandem enim voluntatem in utroque agnoscas doctrinam suam ad popularem intellectum adaptandi. Itaque statim Belgico sermone orationem habuit de usu, quem historiae naturalis scientia agriculturae praestat. Nec tamen mirum, cum Linnaei potissimum rationem in Botanice sequeretur, eum lubenter Elementa Botanices latine scripsisse; post tamen eadem Belgice

repetita ad maiorem circulum legentium accommodavit. In docendo maxime usibus futurorum medicorum prospexit; quibus quid opus esset, ipse expertus optime noverat. Et potissimum versabatur in parte botanices descriptiva sive systematica, minus fortasse, quam velles, in physiologica; at novimus chemiam exiguum olim locum occupasse in historia plantarum; nec miramur, eam partem scientiae ei gravissimam visam esse, quae ad vitae usum uberrimos fructus promitteret. In exponendo perspicuus erat et diligens; nec tantum discipulis operam commodabat, quamdiu eius lectionibus fruebantur, sed postea quoque semper eos pro virili iuvabat, et eorum commodis inserviebat. Studium Botanices excolendae eum excitasse, testantur auditores, qui ab eo hac disciplina initiati postea bene de doctrina sua meruerunt, inter quos Clar. Miquel et Dassen nominasse sufficiat, qui cum magistro suo „Floram Belgii Septentrionalis" absolverunt.

Quicquid per longam seriem annorum ad nostrae Academiae nomen celebrandum factum est, eius ille pars magna erat. Promovendis studiis academicis cum pecunia conferenda esse videretur, nec labori nec sumtui pepercit ut ex symbolis annuis ea pecunia cresceret, et bene administrata multis emolumento esset. Cum doctrinam suam et diligentiam quam plurimis prodesse cuperet, non detrectabat illa, quae cum munere Academico aliquam necessitudinem habent, nec tamen necessario cohaerent. At eius scientia et industria desiderabantur, nec facile quicquam recusabat. Ita in Societate Groningana, quae physicis disciplinis excolendis instituta est, et in sectione Societatis Industriae Groningana quotannis orationes habebat, subinde etiam pluribus deinceps lectionibus de botanica exponebat. Sed eo potissimum egregie meruisse eum de civibus suis testantur omnes, quod scientiam agriculturae ad omnium notitiam et usum perduxit. Ita hortum agriculturae destinatum iunxit cum Horto Academico, collectionem instrumentorum ruralium valde auxit, et per multos annos collegio agriculturae in hac regione emendandae Actuarius fuit. Denique cum „schola agriculturae" eius opera esset condita, bonas horas ille ad erudiendos iuvenes, qui ibi versabantur, impendit aliisque ut idem facerent auctor fuit. Atque illi, qui hoc institutum acriter postea reprehenderunt, plane obliti esse videntur, numquam quicquam in nostra patria exstitisse, quod cum eo posset comparari, et privatis sumtibus atque auctoritate ante triginta annos

factum esse, quod adhuc frustra a civitate postuletur. Nihil attinet hic memorare, quae causae effecerint ut haec schola paulo ante munus publicum ab eo depositum sit sublata. Sed hoc eius hac in urbe existimationi nihil offecisse inde apparet, quod, cum non ita multo post Academiae simul et urbi valedicendum sibi esse putaret, multi amici oblato dono ei significarunt, aegre se eum abeuntem videre. Secessit in pagum agri Neomagensis, ubi per reliquam vitam, quae brevis fuit, laetissimo consortio studia musarum et agriculturae coniunxit, editis scriptis botanicis et carminibus a se conversis, quae tanquam florum corollam, dum in exterorum poetarum pratis obambulat, per longum tempus sublegerat; alia addebat a se composita; quae omnia sane rectum iudicium et sensum venustatis poeticae ostendunt. Atque illa, cum nondum editione perfecta mors eius subsecuta esset [1]), tanquam monumentum patris amicis eius obtulerunt liberi. Grata Academia memoriam eius non ex animo deponet, nec amici, quos in regione Groningana multos habuit, qui quantum agriculturae studio profuerit grato animo recolunt et publice significarunt.

Prohibeor temporis angustiis, AA., quominus ea memorem, quae ad praesentem Academiae statum non necessario pertinent. Non tamen committam ut Academia nostra ingrati animi crimen mereatur, nec tacebo nomen alius Professoris, qui item olim cathedram Groningae ornavit, post Traiectum profectus ante paucos menses diem supremum obiit, Iacobi Adolphi Caroli Rovers. Quanta industria hic, quanta cum approbatione per duodecim annos in hac Academia munere suo functus sit, norunt qui tum eius collegae fuerunt, norunt optimi discipuli, quos humanitatis studiis hic olim imbuit.

Alterius collegae, quem morte amisimus casus eo maxime luctuosus est, quod Academiae ostentus potius est quam datus [2]).

Daniel Chantepie de la Saussaye ad cultus ministerium in Ecclesia Reformata Wallonensi iam a puero destinatus videbatur. Hagae Comitum ex familia origine Gallica natus, quae superiore saeculo huc migraverat, Litteris et Theologiae in Academia Lugduno-Batava operam dedit. Audivit

[1]) Mortuus Ian. 12 h. a., natus 18 Aug. 1801.
[2]) Die 21 m. Novembris anni 1872 orationem habuit inauguralem, exstinctus est d. 14 Februarii huius anni. Natus est 10 Dec. 1818.

Clarr. van Hengel, Kist, van Oordt, et senescentes iam Clarisse et van der Palm; neque tamen ullius ex his discipulus dici potest: suus enim plane fuit. Studiis academicis a 1841 peractis, ut propositum erat, primum in ecclesia Wallonensi sacrorum antistes fuit Leovardiae et Lugduni Batavorum; sed cum eius industria maius theatrum desideraret quam parvuli illi coetus Wallonenses offerunt, anno 62 Roterodamum vocatus, ad Belgicae linguae usum se convertit; quae mutatio nec molesta illi erat, quoniam egregie utraque lingua dicebat, et valde eius existimationi profuit. Incredibile est enim, quantus concursus auditorum fuerit ex omnibus ordinibus; summi infimi, docti indocti, etiam qui vix eius sententiam capere possent, accurrebant; scilicet si quando per transennam eius mentem perspicerent, aut ne perspicerent quidem, alliciebat tamen et retinebat genus dicendi, cui intima persuasio gravitatem conciliabat; qui autem perpetuo eum audiebant, sensim paulatimque se insinuabant in eius sentiendi cogitandique rationem. Tantum autem scribendo dicendoque valebat, ut iam antequam ad cathedram vocaretur, scholae theologicae fundamenta iecisse dici possit. Quaerebat in magna opinionum discrepantia, quae in Ecclesia Nederlandica obtinet, certam aliquam normam et obrussam, ad quam iudicium de placitorum veritate exigeretur; id neque in sola ratione et demonstratione, neque in sensu quodam singulorum hominum, sed in communi persuasione sive conscientia coetus Christiani invenire sibi visus est. Eam ille sententiam scriptis commendavit et in ecclesia voluntatem illam quam dicebant ethico-irenicam ita propagavit et defendit, ut etiam ii, quibus non persuaderet, eius ingenium, sagacitatem, eloquentiam agnoscerent et probarent. Et fuerunt inter theologos, qui eum colerent, suspicerent, tanquam patrem venerarentur; ad exteros etiam nomen eius propagatum est; Facultas enim Theologiae Bonnensis eum anno h. s. 68 honoris causa doctoris Theologiae dignitate donavit. Non igitur tam mirum, quod ad cathedram academicam omnino vocatus est, quam quod sero. Saepe sive ad Theologiam sive ad Philosophiam tradendam commendatus est, saepe eventus amicos eius spe suscepta destituit. Cuius rei causam video afferri satis probabilem, quod nullas partes plane probaret et omnino a partium studio alienus esset. Solebat aperte quid de aequalium theologorum studiis iudicaret significare, et quid se ab illis distingueret notare

potius quam vaga quadam assentatione dissentientes sibi conciliare. At de eius peritia nemo unquam dubitavit; nonnullis aliquando obscurus, nemini indoctus visus est. Groningae quidem motam exspectationem superavit, cum copiosa et docta oratione locum Theologiae in scientiarum encyclopaedia assignaturus, tanquam humanae simul et divinae doctrinae huic medium et quasi centrum vindicaret. Tamen tantum assensum eum invenisse, quantam admirationem excitaret, non audeo dicere. Sed ita mentes tenebat, ut ad eius lectiones frequentes assiduique auditores convenirent; nec quemquam a se repellebat, in explorandis alienis placitis integer, et facilis desideriis auditorum, si qui eius sententiam amplius sciscitarentur. Norunt omnes, qui experti sunt, quantam intentionem primi anni publici muneris postulent. Lectiones habebat de Theologia dogmatica, naturali, practica, item de Theologia et exegesi veteris foederis. Ipse saepius testabatur ambitum muneris nimium esse. Accedebat quod corporis animique necessaria quies ei saepe negabatur et per plures subinde noctes somnum capere non poterat. Perpetuus labor cum insomnia vires exhauriebat et effecit, ut brevi morbo succumberet, ingens desiderium sui relinquens amicis, qui *sero* illum ad Professsoris munus obeundum vocatum esse conquerebantur. Nos, Collegae, eius et humanitatem et doctrinam brevi tempore dilexeramus.

Iacturae reparandae duo theologi pares esse videbantur, doctissimi Cramer et Lamers; prior quominus oblatam provinciam susciperet prohibitus est iustissima causa, quam hoc loco pudet et piget repetere. Tanto magis gaudemus, quod tu, Clar. Lamers in locum vacuum succedere non gravatus es. Magnum onus tibi impositum est, sed confidimus te, qua es doctrina et docendi peritia, id effecturum esse brevi ut cladis, quam passi sumus, nulla vestigia supersint. Novimus te nihil antiquius habere quam ut aliis rite sentiendi et cogitandi viam praeeas; utinam multos bonosque auditores ad patriae salutem haec tibi Academia advehat.

Annus praeteritus attulit nobis studiosos 50; recensi sünt cives Academici 133. Praeterea post ferias aestivas novi auditores ad lectiones propaedeuticas audiendas nomina professi sunt 36, superiore anno modo 22.

Vel sic tamen non est quod gloriemur praesenti Academiae statu. Et fuit sane hoc anno quod nos angeret et sollicitaret; nam cum primum periculum depulsum esse ab Academia putaremus, quod in lege de institutione superiore a Ministro Regis tres academiae rogarentur, rursus illa spe mirifice decidimus, cum multos ex Ordinibus Generalibus appareret huic Academiae interitum meditari; scilicet opinabantur ad tres ampliores universitates, quales lex promittat, ingenia nostrorum hominum defutura. Nihil derogo de prudentia delegatorum illorum, immo miror eorum acumen, qui iam nunc sciant ad homines doctos excitandos et alliciendos maiora proposita emolumenta et honores nihil aut parum profutura, et accurate modulum ingenii nostrorum hominum cognitum habeant. At non erat propositum AA. explorare quae, vera falsa, in hac quaestione proferuntur. Aliis relinquo ut verbis nostram defendant Academiam, factis nos, Collegae, pro eius incolumitate et honore propugnemus, et ostendamus, nostra certe culpa non imminui gloriam et existimationem Universitatis, quae per 260 annos huius urbis et regionis lumen fuit. Vivemus nisi stipati catervis auditorum, certe grati paucis bonisque huius scholae alumnis. Absint igitur querellae, non gratae futurae, etsi verissimae sunt, et bonis votis ominibusque lustrum Academiae quinquagesimum tertium incohemus.

Pauca supersunt eaque laeta. Nobilissimus vir I. E. van Panhuys, collegii Curatorum praeses, mense Novembri celebravit memoriam diei, quo ante hos viginti quinque annos Gubernator Frisiae creatus est. Utinam tibi, vir Amplissime, per multos etiam annos liceat prodesse illi regioni quae, quanti te faceret, aperte testata est, tuque auctoritate tua commodis Academiae inservias.

In sollemnibus, quibus Regis Augustissimi Guilielmi III regnum per quinque lustra continuatum celebratum est, Academiae quoque Groninganae ratio habita est, cum tibi Clar. Jansen a Rege insignia Ordinis Leonis Belgici missa sint. Nemo est nostrum, qui non optime tibi velit et speret, ut diu tibi honore parto frui liceat.

Nec minus nobis gratum fuit, quod collega aestumatissimus de Boer, publice ad conventum Botanicorum Florentiam delegatus, non gravatus est suo sumtu in Italiam proficisci, ut Botanices studia in nostra regione vigere praesens exteris ostenderet.

Memorabam modo AA. lustrum Academiae 52 conditum. Quod bonis auspiciis ea sollemnia celebrata sunt, vobis magna ex parte debetur, Iuvenes ornatissimi, qui non obscure significastis, quanti almam matrem faceretis. Profecto si concordia res parvae crescunt, vivet et crescet Academia nostra. At alia sunt et maiora. Nam quam naviter studiis operam dederitis, ostendit unus ex numero vestro W. D. Gratama, cum ab Ordine Philosophiae Naturalis Traiectino praemio aureo ornatus est; et scimus nos, multos esse inter vos, de quibus iure optima quaeque augurari liceat. Gratulor mihi, quod munus deponens non simul vobis valedico, quibus mihi tanquam amicis uti licuit.

Superest ut Academiae fasces tradam Rectori designato, Wiardo Modderman. Sit tibi onus, quod suscipis, tam leve quam mihi fuit. Academia merito tibi carissima te praeside floreat, crescat.

SCRIPTA H. C. VAN HALL.

1819. Responsio ad quaest. botanicam: „elaboretur historia — viginti ad minimum plantarum indigenarum" in: Ann. Acad. Lugd.-Bat. 1818—1819.

1821. Comm. qua repondetur ad quaest. botanicam „Conficiatur brevis enarratio systematum Botanicorum a Caesalpino ad Linnaeum" in: Annales Acad. Rheno-Traiect. 1819—1820.

1821. Specimen Botanicum exhibens Synopsin graminum indigenarum Belgii Septentrionalis, olim VII provinciarum, una cum appendice, qua nonnullae indigenae novae indicantur, quod praes. I. Kops ad publ. disceptationem proponit auctor H. C. van Hall. Trai. Paddenburg.

1823. Dissertatio medica inaug. de Stethoscopii in morbis pectoris usu, quam publico et soll. examini submittit H. C. van Hall, XI Jun. 1823. Trai. Paddenburg.

1824. Verhandeling over de Polypen en Polypenhuizen, welke men tot nu toe in Nederland gevonden heeft, in: de Recensent, 1824, Junij.

1825. Hoofdtrekken der Natuurlijke Historie van Noord-Nederland, ten opzigte van deszelfs grond, planten en dieren, in: Recensent 1825, Januarij.

1825—1840. Flora Belgii Septentrionalis, index plantarum indigenarum, quae hucusque in VII provinciis foederatis repertae sunt. Flora van Noord-Nederland of korte aanwijzing der in het wild wassende planten, welke tot nu toe in de voormalige VII vereenigde gewesten gevonden zijn. 1e D. Phanerogamae Plantae in 2 stukken, 1825; 3e st. appendix 1836. 2e D. 1e st. Cryptogamicae Plantae eleboratae studio F. A. G. Miquel et D. M. Dassen, edidit, emendavit atque praef. est H. C. van Hall 1832. 2e st. Lichenes quos elaboravit H. C. van Hall et algae, quas elaboravit Miquel, 1840. Amst. Sepp.

1826—1832. Bijdragen tot de Natuurk. Wetenschappen, verzameld door H. C. van Hall, W. Vrolik en G. J. Mulder. 7 voll. Amst. 1m et 2m apud v. d. Hey, 3m—7m. apud Gartman.

1826. Over het belang, dat er voor den landbouw gelegen is in de kennis der natuurlijke historie van het vaderland (Oratio inauguralis) in: Annales Acad. Groning. 1825—1826.

1828—1844. Flora Batava. Afbeelding en beschrijving der Nederlandsche gewassen, aangevangen door Kops, voortgezet door van Hall, van der Trappen, Gevers Deynoot, Hartsen en van Eeden. Vol. 5—8.

1828. Verhandeling inhoudende eene beschrijving van de hennepteelt in Nederland en eene aanwijzing van haar nut in den landbouw en andere bedrijven. Gron. Oomkens.

1834. Elementa Botanices in usum Lectionum Academicarum, conscripta ab H. C. van Hall. Gron. Oomkens.

1836. Eerste beginselen der Plantenkunde. Gron. Oomkens.

1837. De Neerlandia historiae naturali excolendae et amplificandae haud minus quam reliquae Europae partes, idonea. (Oratio habita cum Rectoris munus deponeret) in: Annales Acad. Gron. 1836—1837.

1837, 1840. De volmaaktheden van den Schepper in zijne schepselen beschouwd, in redevoeringen, ten vervolge op de redevoer. van J. A. Uilkens. 2 voll. Gron. Oomkens.

1844. De landhuishoudkundige school te Groningen in haren oorsprong en tegenwoordige inrigting geschetst. Gron. Oomkens.

1846. Handboek der Kruidkunde, 2e verb. dr. der elementa botanices. Gron. J.B.Wolters.

1854. Neerlands plantenschat of landhuishoudkundige flora; behelzende eene beschrijving der onkruiden, vergiftige en nuttige inlandsche planten en der in onzen landbouw gekweekte gewassen. Leeuw. Suringar.

1854. Schets der Natuur aan het bad te Bentheim. Haarlem, Kruseman.

1857. Toegepaste Kruidkunde. Handleiding tot aanwijzing van het gebruik dat de mensch maakt van voorwerpen uit het Plantenrijk. Gron. Wolters.

1857. Natuurlijke geschiedenis van het Plantenrijk (*pertinet ad novam editionem operis q. i. Uilkens, de volmaaktheden van den Schepper*). Leeuw. Suringar.

1862. Over het voor den mensch verheffende van de beoefening der natuurkundige wetenschappen (Oratio habita cum Rectoris munus deponeret) in: Annales Academici 1861—1862, p. 167—180.

1864. Grondbeginselen der wetenschappelijke Landhuishoudkunde. Uitgegeven door tusschenkomst der Nederlandsche Maatschappij tot bevordering van Nijverheid. Haarlem, Loosjes.

1867. De landhuishoudkundige school te Groningen. Herinneringen tot eene feestgave bij gelegenheid van het 25-jarig bestaan dezer inrigting, gevierd te Groningen in Junij 1867, door H. C. van Hall en W. J. D. van Iterson. Gron. Gebr. Hoitsema.

1871. De natuurlijke gesteldheid van den bodem van Nederland. Leiden, A. W. Sijthoff.
1872. Spreekwoorden en voorschriften in spreuken, betreffende landbouw en weerkennis, verzameld en verklaard. Haarlem, A. C. Kruseman.
1873. De natuur en het landleven. Haarlem, A. C. Kruseman.
1874. Stemmen der Natuur. Gedichten van H. C. van Hall, Oud-Hoogleeraar te Groningen. Niet in den handel. Utrecht, Gebr. van der Post.
Praeterea multa ab H. C. van Hall conscripta inveniuntur in: Nieuwe Verhandelingen der Eerste klasse van het K. Nederl. Instituut, vol. IV (1833) sqq.; Verslagen en Mededeelingen der Kon. Akad. van Wetensch. afd. Natuurkunde; Tijdschrift ter bevordering van Nijverheid, Haarlem, Loosjes 1839—1874 (*id ipse cum aliis edendum curavit*); Album der Natuur, Haarlem, Kruseman 1852—56, nieuwe reeks, Gron. van Bolhuis Hoitsema 1857 sqq.; Blikken in het leven der Natuur, Leeuw. Suringar, 1855 sqq.

SCRIPTA D. CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE.

1849. Het voortdurend bestaan des Joodschen volks, verklaard uit deszelfs toekomst. Leerrede over Rom. XI. 25—29. (J. H. Zitman, Leiden.)
1850. Le dernier commandement du Christ à ses disciples, sermon sur Matth. XVIII. 19, 20. (E. J. Brill, Leiden).
Témoignages contre l'esprit du siècle, six sermons. (H. Höveker, Amsterdam, et J. H. Zitman, Leiden.)
1853. Goliath et David. Sermon sur la lutte entre le Catholicisme et le Protestantisme. (J. H. Zitman, Leiden.)
1855. Trois sermons sur Rome: Rome payenne; l'Eglise à Rome; Rome et la Réforme. (J. H. Zitman, Leiden.)
25 Août 1855. Rapport sur l'état religieux de la Hollande, lu dans la conférence de Chrétiens évangéliques de toute nation à Paris, publié dans le Compte Rendu 1856. (Meyrueis & C°., Paris.)
1855. Gedachten over het wezen en de behoeften der Kerk, bepaaldelijk der Nederlandsche Hervormde, 1ste afl. (J. H. Zitman, Leiden.) *Nihil amplius prodiit.*

1858? H. Pompper, de grondwaarheden der Christelijke godsdienst. Uit het Hoogd. met voorrede van Ch. d. l. S. (de Breuk en Smits, Leyden.)

31 Octobre 1858. Conservatisme et progrès. Sermon pour la fête de la Réformation. (H. Höveker, Amsterdam.)

1 December 1858. De nood der Kerk. Brief van den redacteur van het tijdschrift „Ernst en Vrede" aan het gezelschap van dien naam. (Kemink en Zoon, Utrecht.)

1853—1858. *Multae disputationes in:* Ernst en Vrede. Tijdschrift 6 jaargangen. (1e Jaarg. onder redactie van Ds. N. Beets, Ds. J. J. Doedes en Ds. D. Chantepie de la Saussaye. Jaarg. 2—6 van D. C. d. l. S.)

1859. Een woord van toelichting. Naar aanleiding der recensie van Dr. A. Pierson, over de inaugureele oratie van Dr. J. J. Doedes. (Leiden, de Breuk en Smits.)

21 Mei 1860. De jongste opwekkingen in Amerika, Ierland en andere landen beschouwd door Dr. F. Fabri. Uit het Hoogduitsch aan Nederlandsche lezers ter overweging aangeboden. (J. H. Zitman, Leiden.)

1860. La crise religieuse en Hollande. Souvenirs et impressions. (De Breuk en Smits, Leiden.)

1861. Leerredenen, 1e deel. (De Breuk en Smits, Leiden.)

5 en 19 Januarij 1862. Christ toujours le même dans l'église et la mission des églises Wallonnes. Deux discours. (De Breuk en Smits, Leiden.)

4 Mei 1862. A la loi et au témoignage (Esaie VIII: 20a). Sermon d'adieu à Leide. (De Breuk en Smits, Leiden.)

11 Mei 1862. Jezus Christus het onwrikbare fondament der gemeente. Leerrede over 1 Cor. III: 11, ter aanvaarding van het leeraarsambt te Rotterdam. (De Breuk en Smits, Leiden.)

29 Juni 1862. Het beproeven der geesten. Belijdenispredikatie. (M. Wijt en Zonen, Rotterdam.)

1862. Leerredenen. 2e deel. (De Breuk en Smits, Leiden.)

1863. La parabole de l'enfant prodigue. Méditations évangéliques. (De Breuk en Smits, Leiden.)

1863. De Brief aan de Hebreen voor de gemeente uitgelegd. 3 deelen. (De Breuk en Smits, Leiden.)

1863. Bijbladen tot de Bijbelstudiën, 1859—1863. (De Breuk en Smits, Leiden.)

1863. De godsdienstige bewegingen van dezen tijd in haren oorsprong geschetst. Vier voorlezingen. (I. Orthodoxie, II. Rationalisme en Supranaturalisme, III. Methodisme en piëtisme, IV. Moderne Théologie.) (E. H. Tassemeijer, Rotterdam.)

1863. Dr. F. Fabri, het algemeene waarheidsgevoel, het orgaan der openbaring Gods in alle menschen. Uit het Hoogd. vert. onder toezigt van en aanbevolen door Ch. d. l. S. (E. H. Tassemeijer, Rotterdam.)

1863. Hoe moet het modern Naturalisme bestreden worden? Een woord over deze vraag naar aanleiding van Prof. Oosterzee's jongste geschrift over het Leven van Jezus van Ernest Renan. (E. H. Tassemeijer, Rotterdam.)

28 Juni 1863. Bevestigingsrede. (E. H. Tassemeijer, Rotterdam.)

1863. Leerredenen. 3de deel. (De Breuk en Smits, Leiden.)

1864. Een woord aan Dr. A. Pierson naar aanleiding van diens geschrift: „onverdraagzaamheid". (E. H. Tassemeijer, Rotterdam.)

1864. De strijd der gemeente. Antwoord aan Dr. A. Pierson, met een woord aan de gemeente. (E. H. Tassemeijer, Rotterdam.)

1864. Waarom ik het Nederlandsche Zendelinggenootschap heb verlaten. Verantwoording aan mijne gemeente. (E. H. Tassemeijer, Rotterdam.)

1864. Leerredenen. 4e reeks. (M. Wijt en Zonen, Rotterdam.)

1865. Leven en Rigting. Vier voorlezingen over godsdienstige vraagstukken van dezen tijd. (I. Overlevering en werkelijkheid. II. Geweten en H. Schrift. III. Kerk en Staat. IV. De christelijke roeping.) (E. H. Tassemeijer, Rotterdam.)

Oct. 1865. Brief aan Mr. G. Groen van Prinsterer, ten geleide van eene 2e uitgave van „de Nood der Kerk" met een naschrift naar aanleiding van Mr. G. Groen van Prinsterer's „Studien en Schetsen ter schoolwetherziening". (E. H. Tassemeijer, Rotterdam.)

1866. De zoogenaamde middenpartij in de vaderlandsche Kerk. Advies in den algemeenen kerkeraad der Nederduitsch Hervormde Gemeente te Rotterdam. (E. H. Tassemeijer, Rotterdam.)

1866. Leerredenen over het Evangelie van Johannes. Eerste drietal: de Proloog. (*Reliqua non prodierunt.*) (M. Wijt en Zonen, Rotterdam.)

1866. De theologie des verstands en de theologie des gewetens in het Fransch protestantisme. Historisch-dogmatische studie door J. F. Astié, Hoogleeraar te Lausanne. Uit het Fransch vertaald en met aanteekeningen voorzien door Ch. d. l. S. (M. Wijt en Zonen, Rotterdam.)

1866. Leerredenen. 5e reeks. (M. Wijt en Zonen, Rotterdam.)

1867. Verscheidenheid van gaven, dezelfde geest. Zesde Bundel. De roepstemmen van het jaar 1866. Zestal leerredenen. (J. W. Eversz, Zeist.)

Mei 1867. Het wezen der Theologie. Brief aan den Hoogleeraar P. Hofstede de Groot. (E. H. Tassemeijer, Rotterdam.)

1867. Le principe de la société Moderne et le principe Chrétien. (*Invenitur in* l'Alliance Evangélique, Amsterdam 1867. *Cum effigie.*)

3 November 1867. Acht jaartallen herdacht bij gelegenheid van het zevende halveeeuwfeest der hervorming. Rede. (M. Wijt en Zonen, Rotterdam.)

17 November 1867. Herinnering aan vijfentwintigjarige ambtsbediening. Rede. (M. Wijt en Zonen, Rotterdam.)

1868. Justinus de Martelaar. Eene voorlezing, in: Stemmen voor Waarheid en Vrede, 1868, bl. 301—323, 413—435.

9 April 1868. De toekomst. Vier eschatologische voorlezingen: I. Israëls roeping. II. De Messias. III. Het wereldrijk en de Antichrist. IV. Het duizendjarig Rijk. (M. Wijt en Zonen.)

1868. De Crisis. Kerkelijke tijdvragen vrijmoedig beoordeeld: I. Inleiding. II. De Zaalbergsche kwestie. III. De Utrechtsche kerkvisitatie. IV. De doopsbediening. V. Het theologisch onderwijs. VI. Besluit. (W. Wenk, Rotterdam.)

1871. Dr. F. Fabri's Nieuwjaarsbeschouwing medegedeeld. *Invenitur in:* de Vereeniging: Christelijke Stemmen, Februari 1871. (H. Höveker, Amsterdam.)

1871. Het Protestantisme als politiek beginsel. Eene voorlezing. (W. Wenk, Rotterdam.)

21 November 1872. De plaats der theologische wetenschap in de Encyclopaedie der wetenschappen. Redevoering bij de aanvaarding van het Hoogleeraarsambt aan de Groningsche Hoogeschool. (P. Noordhoff, Groningen.)

1872. Vertroostingen. Twaalf Leerredenen. (M. Wijt en Zonen, Rotterdam.)

1873. De gebondenheid en de vrijheid der Theologische wetenschap. Twee voorlezingen tot opening zijner lessen aan de Hoogeschool te Groningen. (P. Noordhoff, Groningen.)

1874. Het bovennatuurlijke in de Geschiedenis. Leerrede over den Engelenzang. Uit het Fransch vertaald onder toezicht en met een voorbericht van Dr. J. J. P. Valeton, Hoogleeraar te Groningen. (G. J. Reits, Groningen.)

1874. Viertal leerredenen over onderwerpen uit het leven des Heeren. (W. Wenk, Rotterdam.)

1870—1874. *Multae disputationes in:* Protestantsche Bijdragen ter bevordering van Christelijk leven en Christelijke wetenschap. Tijdschrift, 5 jaargangen onder redactie van Ch. d. l. S. (Jaargang 5 onder leiding van Dr. N. Beets.) (M. Wijt en Zonen, Rotterdam.)

DE WETENSCHAP VAN DEN GODSDIENST EN DE CHRISTELIJKE THEOLOGIE.

REDEVOERING

BIJ DE AANVAARDING VAN HET HOOGLEERAARSAMBT AAN DE GRONINGSCHE HOOGESCHOOL,

UITGESPROKEN

DEN 30sten SEPTEMBER 1874,

DOOR

Dr. G. H. LAMERS.

EDELGROOTACHTBARE HEEREN, CURATOREN DEZER HOOGESCHOOL!

HOOGWELGEBOREN HEER, SECRETARIS VAN HET COLLEGE VAN CURATOREN!

HOOGGELEERDE HEER RECTOR MAGNIFICUS, HOOGGELEERDE HEEREN PROFESSOREN, ZEER GEACHTE AMPTGENOOTEN!

EDELACHTBARE HEEREN, DIE IN PROVINCIE EN STAD HET BEWIND VOERT OF HET RECHT HANDHAAFT!

WELEDELZEERGELEERDE HEEREN, DOCTOREN IN DE VERSCHILLENDE FACULTEITEN!

WELEERWAARDE HEEREN, GODSDIENST-LEERAREN!

WELEDELE HEEREN, DIE U AAN HET ONDERWIJS TOEWIJDT!

WELEDELE HEEREN STUDENTEN AAN DEZE HOOGESCHOOL!

VOORTS GIJ ALLEN, DIE DEZE PLECHTIGHEID MET UWE TEGENWOORDIGHEID VEREERT!

GEËERDE TOEHOORDERS!

De godsdienst is een *feit* en een *probleem*. De wetenschappelijke ernst onzer dagen heeft geen vrede met de luchthartige behandeling daarvan, waarover men zich in een vroeger tijdperk wel eens te beklagen had. De werkelijkheid en de algemeenheid van het *religieuse* leven wordt in steeds ruimeren kring erkend, en wie de beteekenis van dit feit tracht te verkleinen, wordt stellig niet door allen geacht het eerst en het lichtst den toegang te hebben tot de binnenkameren van het leven der menschheid. Intusschen kan niet beweerd worden, dat de godsdienst reeds zijne volledige verklaring gevonden heeft. Menig vraagteeken blijft hier staan. Hoe men ook den godsdienst beschouwe — van zijne subjectieve of zijne objectieve zijde — op welk anthropologisch of theologisch standpunt men

zich plaatse, hetzij men onder de volgelingen van Hegel, rechts of links zijne plaats blijve zoeken, hetzij men tot Kant terugkeere, hetzij men met terzijdestelling van elk ander *ik* — *het reine*, *het absolute*, *het ideale* of hoe men het noemen wil, — zijn aandacht alleen aan het empirische *ik* van den mensch wijde, men zal niet kunnen ontkennen, dat men op menige gewichtige vraag het antwoord voor alsnog schuldig bleef. Men zoude — om met Max Müller [1]) te spreken — eene afzonderlijke *„philosophische Disciplin”* kunnen in het leven roepen ter behandeling van al de vraagstukken, die met den godsdienst in betrekking staan en ter verklaring van de voorwaarden, waaraan het godsdienstige leven gebonden is. Misschien is de tijd niet verre, dat zulk eene philosophie geboren wordt uit het huwelijk van het empirisme, dat niet altijd weigert het gebied van het ideale ruimer te stellen, dan den kring, in de wereld der verschijnselen beschreven, met het idealisme, dat zonder empirischen grondslag niet kan bestaan. Het zoude schoon zijn, als de jeugdige godsdienstwetenschap, in later dagen, voor de philosophie van den godsdienst de vruchten droeg, welke de nieuwere taalwetenschap reeds zoo ruimschoots heeft opgeleverd voor de studie der talen. Dit is zeker, dat meer dan ooit te voren de oogen geopend zijn voor de erkenning zoowel van den rijkdom der empirische gegevens op het gebied van den godsdienst, als van de noodzakelijkheid om in deze bonte verscheidenheid eenheid te brengen, door op het gemeenschappelijke beginsel te letten, en wie zich met sommige empirici den eisch zoude meenen te moeten stellen, om alle metaphysica te laten varen, ik oordeel, dat de godsdienst-wetenschap van hem op den duur te minder gediend zal zijn, naar mate zij te meer op haar zelfstandig karakter prijs stelt en er te krachtiger op aan dringt, dat men haar niet oplosse in philologie of historie.

Maar ik spreek, alsof de wetenschap van den godsdienst reeds als zoodanig in den kring der wetenschappen officieel erkend is. Ik vergeet, dat zij hare tegenpartij heeft, welke van hare erkenning wordt teruggehouden door de vrees, dat door haar òf het Christendom, òf de wetenschap in algemeenen zin schade zoude lijden.

O! ik begrijp het wel waarom menigeen het met vrees aanschouwt, dat de bouwstoffen worden bijeengebracht voor het vormen van eene nieuwe

faculteit — voor de vestiging van de wetenschap van den godsdienst. De humaniora — al zag men ook soms in het humanisme eenen gevaarlijken vijand van het Christendom — konden toch dienst doen op de wijze der kleederen, op den weg, toen Jezus in Jeruzalem zijnen intocht deed; maar wat is er te wachten van deze nieuwe godsdienst-wetenschap, welke optreedt met den eisch, dat ook in den godsdienst de groote wet der ontwikkeling worde erkend en nagespoord, terwijl het van het antwoord op de vraag, of deze wet ook hier geldt, zal afhangen, of de godsdienst als psychologisch of ethnologisch verschijnsel een voorwerp van wetenschappelijk onderzoek zijn kan, ja, dan neen [2])? Is er geen gevaar bij deze vergelijkende studie der godsdiensten, die niet rusten kan voor dat zij aan de verschillende leden der onderscheidene godsdienst-familiën op den stamboom der godsdiensten hunne plaats heeft aangewezen? Is er bij deze reusachtige uitbreiding der monumentale theologie, gesteund door de resultaten der ook op dit gebied allezins vruchtbare diplomatiek geen reden, om te vreezen dat het Christendom in beginsel worde te niet gedaan, en is er voor den Christen, leek en godgeleerde om het even, geene oorzaak om het ergste te duchten voor zijn godsdienstig leven, als ook zijn godsdienst in de rij der verschijnselen treedt, om het voorwerp te zijn van de kritiek geleid door de krachtige hand en het scherpe oog van den beoefenaar der jeugdige godsdienst-wetenschap? Is de faculteit der godsdienst-wetenschap niet de feitelijke negatie van de theologie in den historischen zin van het woord [3])? Is niet de objectieve realiteit van den godsdienst in het algemeen, van het Christendom in het bijzonder, de grondslag der theologie en wordt daarmede niet eene andere werkelijkheid bedoeld, dan welke de historische wetenschap kent binnen den kring der phaenomenologie [4])?

Inderdaad er is oorzaak, waarom menigeen huiverig is, de wetenschap van den godsdienst toe te laten in de encyclopedie der wetenschappen, of liever in den kring der universiteits-studiën. Naast hen, die aan den godsdienst alle recht betwisten, om zich als voorwerp van wetenschap aan te melden aan de deur der Hoogeschool, staan zij, die de theologie in den ouden zin willen gehandhaafd zien, de wetenschap der Christelijke kerk ook in het universitair onderwijs noode missen, of althans in geen geval in hare plaats aanvaarden willen, wat godsdienst-wetenschap genoemd

wordt. Beiden stemmen samen in de verwerping van een faculteit, met dien naam versierd — de eersten doen het, omdat zij meenen, dat aan den *godsdienst*, de anderen, omdat zij oordeelen, dat aan de *godsdiensten*, buiten het Christendom altoos, daardoor te veel eer wordt bewezen.

Zoude het waar zijn, dat de godsdienst geen voorwerp van wetenschap is, of dat, wanneer hij dat is, de erkenning daarvan schadelijk voor de waardeering van het Christendom heeten moet? *Credat Judaeus Apella!* Ik zoude niet weten, welk bezwaar er bestaan zoude — ik zeg niet tegen de vestiging van eene afzonderlijke faculteit van godsdienst-wetenschap maar — tegen de erkenning van de wetenschap van den godsdienst. De algemeenheid van den godsdienst mag geacht worden op goeden grond te worden erkend. Seneca verklaarde reeds: *nulla gens usquam est adeo extra leges moresque projecta, ut non aliquos deos credat* [5]) en de Quatrefages, al had ook zijn amptgenoot in de Société d'Anthropologie, Létourneau, met een beroep op Barthélemy Saint-Hilaire en Burnouf het tegendeel beweerd, vond er geen bezwaar in met het oog op het godsdienstig karakter der volken te schrijven: *„l'observation démontre chaque jour de plus en plus l'universalité de ce caractère."* [6])

Voorzeker, de Hoogleeraar Opzoomer had recht te schrijven, dat er nog een groot verschil van gevoelen mogelijk is over de vraag, of er op de aarde volken zijn zonder geloof in God, maar met hem zouden wij nù niet durven beweren, dat op empirisch terrein voor een bevestigend meer dan voor een ontkennend antwoord op die vraag te zeggen is. [7]) En al ware het anders, al zoude het onderzoek, dat nog verre van geëindigd moet worden geacht, ons leeren dat de godsdienst niet bij alle volken gevonden wordt, wat zoude ons verhinderen, een feit van zoo groote beteekenis tot middelpunt te stellen van eenen afzonderlijken kring van wetenschappelijken arbeid, al moest het karakter van volstrekte algemeenheid daaraan worden ontzegd op empirischen grond? Of zoude eene bewering als die van Renan, dat de godsdienst der menschheid het eenige is, waarom het der moeite waard is, zich met de geschiedenis der menschheid bezig te houden, iets te lijden hebben van de uitkomst van het onderzoek aangaande de algemeenheid van den godsdienst? Maar misschien rijst met recht de bedenking dat in elk geval dàn eerst de gods-

dienst als voorwerp van wetenschap kan gelden als het blijkt, dat ook dit feit onder de wet der ontwikkeling staat, en dat eerst dàn het recht van de wetenschap van den godsdienst kan gehandhaafd worden, als het vast staat dat de ontwikkelings-hypothese op de geschiedenis der godsdiensten kan worden toegepast. De bedenking zoude kracht hebben, als het waar was, dat men op elk gebied der wetenschap de ontwikkelings-theorie reeds onbelemmerd kan laten optreden. Ik twijfel er aan, of onze historici of psychologen, of als gij wilt zelfs onze philologen of physiologen zullen kunnen verklaren, dat hun ten dezen aanzien geen: *non liquet*, is overgebleven. [8]) Ongetwijfeld, de wetenschap moet uitgaan van feiten, die nauwkeurig zijn vastgesteld, om ze vervolgens te ordenen en te verklaren — maar levert niet de geschiedenis der godsdiensten in overvloed zulke feiten, uit alle eeuwen?

Maar het Christendom — zoo hooren wij sommigen spreken — duldt die wetenschap van den godsdienst niet. Indien men het Christendom opvat als het Christendom van Christus — eene beschouwing welke onlangs door Overbeck [9]) als eene *„unmögliche Vorstellung"* werd verworpen — dan moge er geen bedenking wezen — zoo zegt men — tegen de stelling dat er eene wetenschap van den godsdienst is, die dus ook het Christendom voor de rechtbank van haar oordeelkundig onderzoek daagt; anders wordt er geoordeeld, waar het Christendom geldt, als de eenig ware godsdienst, en alleen op voorwaarde dat zijn absoluut karakter werde erkend, eene vergelijkende beschouwing der overige godsdienst-vormen uit Christelijk standpunt wordt toegelaten.

Wij raken aan het hart der kwestie, welke onzen tijd op het gebied van den godsdienst in spanning houdt. De vraag is, of het Christendom als éénig verschijnsel in de wereldgeschiedenis moet gelden, dan wel of het moet worden ingelascht in de rij der gewone feiten, waarbij trouwens nog voor zeer uiteenloopende beschouwing en zeer verschillende waardeering ruimschoots plaats wordt overgelaten. Sommigen meenen, dat zij voor het Christendom verloren zijn, als dit in zijnen ouden historischen zin — zooals het heet — wordt gehandhaafd, terwijl anderen het er voor houden, dat het Christendom verloren is, als het als voorwerp van wetenschappelijk onderzoek plaats krijgt in eene ontwikkelings-geschiedenis van

den godsdienst. Men zoude kunnen zeggen, dat hier verhoudingen zijn als tusschen de liberalen en klerikalen in Frankrijk, ten opzichte van de Jonkvrouw van Orleans. Op initiatief van Dupanloup zal Jeanne d'Arc voortaan de heilige Johanna van Orleans worden, en dan eerst is haar roem in Frankrijk naar het oordeel dezerzijds verzekerd en middelerwijl gaat er eene stem van ernstig beklag op uit het kamp der liberalen, die meenen, dat de edele veldelinge niet meer aan Frankrijk behoort, als zij in de nevelen van den mythologischen hemel zich verliest. Indien slechts van weêrszijden begrepen wordt, dat de zaak zelve, die het geldt, op zich zelve geen schrede nader tot hare verklaring gebracht is, wanneer men haar hier òf daar hare plaats heeft aangewezen, beneden òf boven. De Jonkvrouw van Orleans zal voorwerp van psychologisch en historisch onderzoek [10]) blijven, hoe het ook ga met hare heiligverklaring. Het Christendom zal ons grondig onderzoek van zijnen aard, van zijnen oorsprong blijven vragen, waar men het ook zijne plaats meene te moeten aanwijzen, en de stormachtigheid der atmosfeer, waarin de strijd tusschen liberalen en klerikalen wordt gevoerd, behoeft niet aanwezig te zijn in den wetenschappelijken strijd. Wie waarheid zoekt, bewijze dat allereerst hierin, dat hij niet voor de waarheid vreest, want inderdaad — om met Trottet te spreken — *rien n'est plus corrupteur, que le manque de foi à la vérité.* [11]). Maar bovendien, gesteld dat alle godsdienstig leven, ook dat des Christens, moet gebracht worden onder het gezichtspunt eener vergelijkende godsdienst-wetenschap, waarin alle verschijnselen *a priori* op ééne lijn worden geplaatst, is het zoo zeker, dat de persoonlijke geschiedenis der groote heroën op het gebied van den godsdienst voldoende verklaring zal vinden uit het oogpunt der ontwikkelings-theorie? Kan in elk geval de winst niet belangrijk zijn, welke voor het Christendom voortvloeit uit een vergelijking met de andere godsdiensten, en had Max Müller geen recht om de toepassing van Göthe's gedachte: *wer eine Sprache kennt, kennt keine* ook op het gebied van den godsdienst te vragen? Is het waar, dat de strakke scheiding tusschen het natuurlijke en het bovennatuurlijke, zoo als het supranaturalisme in zijn historisch optreden wilde, van nature eigen is aan het protestantisme — of liever nog aan het oorspronkelijke Christendom? In het algemeen — wordt niet de dwaling

van den hypothesen-bouw terecht gebracht door de macht der feiten, zoo als eenmaal Hegel's astronomische bespiegeling door de ontdekking eener asteroïde? Zullen wij, uit vrees, dat het Christendom in het proces der godsdienst-wetenschap de beteekenis zal verliezen, die wij meenen, dat daaraan moet worden toegekend, ons terugtrekken op een afgesloten terrein en gemeene zaak maken met de vrienden van het behoud *quand même*, zooals de Lutheranen in Hamerling's: „der König von Sion" dienden in het Bisschoppelijke leger? En — om niet meer te vragen — is niet de wetenschap van den godsdienst nog eerst in hare wording en niet daarom reeds eene afwachtende houding aan de christelijke Theologie aan te bevelen?

Indien slechts de begrippen zelve, *godsdienst-wetenschap* en *christelijke Theologie* behoorlijk worden omschreven. Ik twijfel er aan, of reeds de noodige klaarheid bij het gebruik dezer woorden aanwezig is. Nu bijna twee jaar geleden hoordet gij hier Mijne Heeren! de *godsdienst-wetenschap*, schijnbaar nederiger, dewijl zij het ideaal der wetenschap prijs geeft, achterstellen bij de *theologie* [12]) en twee dagen later werd er gezegd dat juist daarom aan het woord *theologie* de voorkeur moest worden gegeven, dewijl anderszins ook als uitspraak van *wetenschap* zoude moeten gelden, wat in den exacten zin van dat woord geen recht heeft als zoodanig beschouwd te worden. [13]) Beide geëerde sprekers hadden recht, elk op hun standpunt, maar de een dacht op dat oogenblik aan wat anders, dan de ander, terwijl beide hetzelfde woord gebruikten. Ik zie niet in hoe misverstand te weren is, als men niet besluit de godsdienst-wetenschap voortaan in geen anderen zin te gebruiken, dan waarbij niet alleen de geschiedenis der godsdiensten bedoeld wordt, maar ook het onderzoek naar het recht van bestaan van den godsdienst, naar de eeuwige waarheid, die zich daarin openbaart. Waar zal het onderzoek naar het wezen en de beteekenis van den godsdienst zijne plaats vinden, indien het niet is in de wetenschap van den godsdienst, allermeest wanneer daarvoor eene afzonderlijke plaats in de rij der wetenschappen wordt begeerd? Of zal hier de metaphysica terstond buiten de deur worden gezet en alzoo de godsdienst-wetenschap met de snelheid van den secondewijzer dienst doen op de wijzerplaat der exacte wetenschappen, onder wier beoefenaars er

zijn, die wel wat al te onberaden vergeten dat er metaphysische toestanden zijn, waarin de physische werkelijkheid geworteld is?

Het komt mij voor, dat de godsdienst-wetenschap niet moet worden beschouwd als de historische beschrijving der verschillende godsdiensten, — ook niet volkomen juist wordt beschreven, als men haar het wetenschappelijk onderzoek noemt van den godsdienstigen mensch [14]) — maar dat zij voor niets minder mag gelden dan de wetenschap van den godsdienst, als anthropologisch en historisch verschijnsel, waarbij aan den eisch van alle wetenschap moet worden voldaan, dat namelijk de wijsgeerige behandeling der gegeven feiten tot haar recht kome. [15]) Geheel iets anders is de *Theologie*. Al mag dat woord geacht worden als kunstterm recht te hebben gekregen, ter aanduiding van nog iets meer, dan de leer omtrent God, het kan toch naar mijn bescheiden oordeel nooit iets anders bedoelen, dan de wetenschappelijke beschrijving en verklaring van al, wat met het geloof in God in betrekking staat, en dat wel met het oog op eenen bepaalden kring van geloovigen. De *Theologie* is de vereeniging van al die wetenschappen, die op eenen bepaalden godsdienst betrekking hebben, waarbij dan de veronderstelling ten grondslag ligt dat inderdaad de leer van God, of liever de Godsleer, het centraalpunt is des godsdienstigen levens. [16]) De *christelijke Theologie* omvat dan al de wetenschappen, die op het Christendom betrekking hebben, en gelijk bij de *godsdienst-wetenschap* allereerst de vraag moet worden beantwoord, wat *godsdienst* is, zoo moet de *christelijke Theologie* zich in de eerste plaats rekenschap geven van het *Christendom*. Mocht iemand meenen, dat de *christelijke Theologie* het antwoord op die vraag: *wat is het Christendom?* heeft te zoeken bij de godsdienst-wetenschap, en dat zij geen recht heeft zich zelve dat antwoord te geven, ik zoude antwoorden, dat vooreerst de *christelijke Theologie*, zooveel ouder, dan de godsdienst-wetenschap moeijelijk wachten kan op de resultaten van deze, die onder de jongste wetenschappen behoort, en dat het ten andere bij den stand der zaak op dit oogenblik volstrekt niet waarschijnlijk is, dat de *godsdienst-wetenschap* gemakkelijk komen zal tot een antwoord op die vraag, waarmede de *christelijke Theologie* vrede kan hebben. Zoo zoude het kunnen gebeuren, dat het werkelijk kwam tot hetgeen Schleiermacher noemde, eene *„gänzliche wissenschaftliche Auskun-*

gerung der Theologie." Maar al mocht het waar zijn, wat Max Müller beweert, [17]) dat de tijd zal komen dat alles, wat over theoretische theologie, hetzij van kerkelijk, hetzij van wijsgeerig standpunt geschreven is, evenzeer voor verouderd en zonderling gelden zal, als de schriften van Vossius, Hemsterhuys of Valckenaar, vergeleken met de vergelijkende taalstudie van Bopp, ik kan niet gelooven, dat de christelijke Theologie er ooit in zal toestemmen, dat men haar het recht betwist, om zelf het voorwerp harer studiën te bepalen. Van haar zoude in nadruk gelden: *fidem qui perdit perdere ultra non potest*, terwijl zij, die haar nieuwen bloei beloven, op voorwaarde dat zij zonder beding zich overgeve aan den eisch der wellicht onder den overmoed der jonkheid wel wat onbescheiden godsdienst-wetenschap zouden blijken te zijn: *largissimi promissores, lentissimi exhibitores.*

Maar waartoe meer? Reeds hebt gij begrepen, Mijne Heeren! dat ik er niet aan denk de *godsdienst-wetenschap* te minachten, maar dat ik evenmin er genoegen in zoude kunnen nemen, dat de *christelijke Theologie* haar onafhankelijk karakter zoude prijs geven. Integendeel, ik meen, dat zoo als de christelijke dogmatiek uit de apologie des Christendoms is voortgesproten, alzoo ook de hedendaagsche apologetiek de middelen zal moeten en kunnen vinden, om de christelijke Theologie voor onzen tijd op nieuwen maar eigenen grondslag te vestigen. „Onze theologie" — vergunt mij dat ik dit woord overneme van mijnen uitnemenden voorganger — „hangt niet af van de theologanten; ware zij niet onsterfelijk, zij hadden haar reeds lang vermoord". [18]) Zij is onsterfelijk, indien zij slechts hare vrijheid weet te handhaven en protesteert tegen elke theologische ontwikkeling welke zich het evangelie van Christus schaamt [19]). O! voorzeker! *habet et in Christo scientia aetates suas* en geen *dogme* kan ooit in het *symbool* tot *publica doctrina* verheven worden, als niet met de historische ontwikkeling te rade gegaan is — en wat van de tijden geldt, geldt ook van de volken. De christelijke Theologie bewaart haar *internationaal* karakter het best, en beantwoordt het meest aan hare roeping, als zij in nadruk tracht te zijn *nationaal*. Behartigenswaardig blijft de wenk, die de Utrechtsche Hoogleeraar Reijaards in 1850 gaf, toen hij aldus sprak: *peculiarem suam indolem in disciplinis excolendis explicare solent gentes.*

Quam si negligamus, iniuste plerumque de iis iudicium interponimus. Quae sane studiorum et indolis varietas ad disciplinarum ambitum uberius excolendum earumque fructus amplificandos magnopere valuit. Hinc explicandum, quod qui aliarum gentium rationem maxime imitari student vix laboris inter indigenas fructus ferant; contra qui illarum exemplum et progressus suos in usus convertentes suae ipsius gentis principia ulterius excolunt, prosperos plerumque habuerint successus en nog is de les niet overbodig, door dezen geleerde gegeven: *attendant illud nostri aevi homines, qui rumpendum esse hodie vinculum cum historia affirmant. Spem fallet eventus! Quod quidem imprimis in eos dictum sit, qui quam primum attenderint progressus peculiares, quos fecerunt in hac illave gente disciplinae, statim quaerant: utrum eosdem illos sua in gente animadvertant?* [20]) Maar hoe zeer de christelijke Theologie zich ontwikkele in den loop der tijden en welke vormen zij aanneme naar den aard der volken, zij blijft gebonden aan Christus en het werk, door Hem in de menschheid volbracht. Bij de *godsdienst-wetenschap* is de hoofdvraag: *wat is godsdienst?* Bij de *christelijke Theologie: wat is het Christendom?* Bedrieg ik mij niet, dan is beider beteekenis met het stellen van die principieele vraag duidelijk aangewezen en tevens, als die vraag behoorlijk beantwoord wordt, de zelfstandigheid van beider karakter buiten gevaar gesteld. Het ambt, dat ik heden aanvaard is officieel beschreven als het Hoogleeraarsambt in de Godgeleerdheid. Maar velen meenen, dat de dagen van dit ambt, aan de Nederlandsche Hoogeschool, niet vele meer zijn zullen, en er zijn er, die wenschen, dat de *Godgeleerdheid* voor de *Godsdienst-wetenschap* plaats make. Gij zult u niet verwonderen, Mijne Heeren! dat ik over *godsdienstwetenschap* en *christelijke Theologie* tot u spreek, en op die vragen: *wat is godsdienst? wat is het Christendom?* naar mijn beste weten, naar mijn innige overtuiging een antwoord tracht te geven.

Wat is godsdienst? Ik ontveins mij de moeijelijkheid niet, waarin ik mij werp bij het stellen van deze vraag. Men kan vooral tegenwoordig over den godsdienst schier geen enkel woord zeggen, of men geeft aanstoot hier of daar. Ook dàt heeft Max Müller naar waarheid gezegd. [21]) Toen Schleiermacher zoude gaan spreken over het wezen van den gods-

dienst, bracht hij in herinnering dat de oude Simonides door langdurig talmen en gedurig uitstel rust trachtte te geven aan den man, die hem lastig viel met de vraag, wat toch de goden mochten zijn. [22]) Iets dergelijks schijnt noodig, waar de vraag is gedaan, wat de godsdienst geacht moet worden te zijn. Zoo ergens, hier geldt het woord *πράξις ἐπίβασις θεωρίας*, en niemand zal het wezen van den godsdienst kunnen beschrijven, in wien de godsdienst zelf niet leeft. Want de godsdienst is allereerst van zijne subjectieve zijde te beschouwen, en als dat woord in objectieven zin wordt gebezigd, wordt toch niets anders bedoeld, dan de gemeenschappelijke vorm, waarin het godsdienstige leven van geestverwanten zich vertoont, of de kring van beschouwingen, in dien bepaalden godsdienst-vorm samengevat. Wordt nu in den godsdienst, subjectief beschouwd, een openbaar en een verborgen leven onderscheiden, altijd blijft de hoofdvraag, wat dat verborgen leven eigenlijk is. Hoe zal men te weten komen, wat tot den godsdienst, zelfs in dien beperkten zin genomen, behoort? Zal men het vragen aan de etymologie — gesteld dat men haar overigens beslissend recht zoude willen toekennen in het bepalen van den zin en den omvang der algemeene begrippen — de aard der verschillende volken heeft hier tot verschillende woordenkeus geleid, en het valt misschien even gemakkelijk, in *religio* den romeinschen of in *godsdienst* den germaanschen als in de יראת יהוה den Israëlietischen geest te erkennen. Of zal de geschiedenis ons het antwoord geven op de gestelde vraag? Ongetwijfeld moet hare stem gehoord worden en terecht mocht de Hoogleeraar Tiele zeggen: *„hier mag geen beslissend antwoord worden gegeven, voordat alle godsdienstsoorten onderzocht, alle stadiën van godsdienstige ontwikkeling onderling vergeleken zijn en uit die vergelijking gebleken is, wat in al die wisselende vormen het onveranderlijke, het wezenlijke is."* [23]) Maar vooreerst treedt bij dit onderzoek eer het openbare dan het verborgene leven van den godsdienstigen mensch aan het licht, en ten anderen blijft, ook al heeft men tot uitkomst verkregen, dat de godsdienst altijd bepaalde verschijnselen met zich brengt, als gebed, offer of orakel, de vraag nog over, waar het middelpunt is, waarom zich de kring des godsdienstigen levens beweegt. En al ware langs dezen weg ook het spoor te vinden van den godsdienst des harten, altijd blijft de vrees haar

recht behouden, dat de mensch zijn innigst leven niet heeft blootgelegd. Of zoude er geen waarheid zijn in het woord van Vinet: *l'humanité n'exprime pas à beaucoup près tout ce qu'elle conçoit et elle conçoit beaucoup moins qu'elle ne sent?* [24])

Het is voorwaar niet vreemd, dat de wijsbegeerte der nieuwere tijden zich ernstig de verklaring van het wezen van den godsdienst heeft aangetrokken, en welke uitnemende diensten wij ook van de godsdienst-geschiedenis met recht verwachten, ter verklaring van den godsdienst, wij mogen ons gelukkig achten, dat het wijsgeerig onderzoek ook ten dezen aanzien nog steeds voortgezet wordt. Trouwens, het rechte schijnt nog niet gevonden te zijn. *Diem vesper commendat.* Vooral tegenwoordig schijnt behoedzaamheid dubbel noodzakelijk. Merkwaardig is het, dat twee stelsels de bijzondere aandacht trekken in dezen tijd, die van juist tegenovergestelde beginselen uitgaande, tot uitkomsten leiden, welke juist het tegendeel opleveren van wat zich met recht liet verwachten. Ter eene zijde wordt als de grond aller dingen louter *Wille und Zwecksetzung* aangenomen, en ter andere zijde wordt het leven beschouwd als een *grund- und zweckloses Spiel der Materie.* En wat is aan het einde de uitkomst? Het pessimisme weet geen raad met de wereld, terwijl het socialisme droomt van eenen heilstaat der nieuwere maatschappij. Tegenover de moedeloosheid der leerlingen van Schopenhauer en Hartmann staat de overmoed der volgelingen van Feuerbach en Moleschott, en er is waarheid in het geestige woord van Lange: *das eine System hat eine Art von Alpha, aber kein Omega, das andere hat eine Art von Omega ohne Alpha.*" [25])

Bij dezen staat van zaken is voorzichtigheid onafwijsbare plicht, allermeest op dit glibberig terrein. Heeft Kant de theoretische rede ter zijde gezet voor zoo ver zij de vruchten van den denkenden geest wilde aanbieden, als zoovele resultaten van werkelijke kennis aangaande God en onze betrekking tot Hem, eer wij aan zijne praktische "Vernunft" de taak opdragen, welke hare zuster gemeend had onberispelijk te vervullen onder de heerschappij van het dogmatisme der vorige tijden, mogen wij wel ernstig de vraag overwegen, of het wezen van den godsdienst werkelijk volledig omschreven is, wanneer de erkenning van onzen plicht, als een gebod van God, zonder meer voor godsdienst moet gelden. Sterker nog

dan Kant heeft Fichte den band tusschen den godsdienst en het zedelijke bewustzijn gelegd, maar nog veel meer rijst tegenover zijn stelsel de bedenking, dat de betrekking tusschen God en den mensch, het specifiek godsdienstige, veel minder, dan het zedelijke leven op zich zelf, als een feit van onmiddelijk bewustzijn wordt opgevat. Hegel's idealisme brengt even zeer, als het realisme van Herbart den godsdienst op intellectualistisch gebied, maar bleek er op den duur in zijn stelsel zelfs geen plaats te zijn voor Gods persoonlijkheid, reeds daarom moest het spoedig blijken, dat de bevredigende verklaring van het feit van den godsdienst bij hem niet gezocht moest worden. Reeds door Jacobi en Fries werd een ander spoor gewezen, en in het gemoed de zetel van den godsdienst gezocht. Maar voor Schleiermacher was de eer weggelegd, in het godsdienstige leven den dubbelen eisch te hebben doen gelden, van de vrije persoonlijkheid, die zich uitstrekt naar God, en van de werkzaamheid van God, die zelf den mensch onder de voorwaarden van het godsdienstige leven brengt. Intusschen was zijne psychologie gebrekkig en het bleek ook uit zijnen arbeid op dit gebied, niet zonder schade voor de ontwikkeling van de wijsbegeerte van den godsdienst, dat zijn geest verdeeld was tusschen het subjectieve idealisme en de philosophie van Schelling.

Eene gebrekkige psychologie had er maar al te veel schuld aan, dat terwijl de latere wijsgeeren en theologen zich meerendeels bleven bewegen op het pad, door een der genoemde groote denkers gebaand nog zooveel duisternis bleef zweven over de vraag van den godsdienst. Het komt mij voor, dat de Anthropologie den fakkel moet dragen, die ons licht geven zal op dit duister terrein. Wie zal — gij kent de afleiding van het zinrijke woord der Grieken, *ἀλήθεια* — den mensch laten te voorschijn treden uit den schuilhoek, waarin hij zijn diepste wezen nog altijd verbergt? Het materialisme — ergens *de onzinnige metaphysica* genoemd *van hen, die zich verbeelden er geen metaphysica op na te houden* [26]) meent gereed te zijn met de verklaring van het wezen des menschen. Niemand kan het meenen, dunkt mij, die voor het feit van het zelfbewustzijn zijn oog niet sluit, en den mensch niet verklaard acht tenzij het geheim van zijn individualiteit zij begrepen, waarin de eenheid in elken vorm is terug te vinden. [27]) Onder de heerschappij der Hegeliaansche wijsbegeerte is de

idee tot hoogen rang verheven, ten koste van de waarde der individualiteit. Bedrieg ik mij niet, dan wordt zoowel in de wijsbegeerte, als in de historie, zoowel in de maatschappij als in de kerk van lieverlede de noodzakelijkheid weêr erkend om het individu in eere te houden. Het valt niet moeijelijk aan te wijzen dat — om een voorbeeld te nemen uit den kring der sociale en een ander uit den kring der religieuse wetenschap — de ontkenning van het recht van den persoonlijken eigendom, en de onverschilligheid omtrent de eigenaardigheden der verschillende confessiën, op de zelfde lijn liggen, de lijn van eene philosophie, die terwijl zij het *überpersönliche* winnen wil tot het gebied van het *unterpersönliche* nederdaalt. [28]) De krachtige handhaving der persoonlijkheid schijnt mij toe de eisch te zijn der zedelijke wijsbegeerte dezes tijds en het geestelijke wezen van den mensch moet als de hoofdsom van alle onopgeloste realiteiten aan de wereld-wetenschap worden voorgehouden. God zelf was — naar de juiste opmerking van Vinet — voor de menschheid eigenlijk nooit een abstract wezen, eene idee maar een persoon [29]) en slechts als persoonlijk wezen is de mensch in staat gewaar te worden, dat de absolute persoonlijkheid bestaat. [30]) Moet de Godsleer aanwijzen, dat er geene tegenspraak ligt in de verbinding der begrippen van het *absolute* en het *persoonlijke*, het is de taak der anthropologie, de bewering te rechtvaardigen, dat de menschelijke persoonlijkheid niet reeds daarom in de wereld der *eindige* dingen hare plaats krijgt, omdat haar karakter niet als *absoluut* kan worden aangemerkt. Ik geloof niet, dat de voorspoed van het naturalisme in de anthropologie zoo groot geweest zoude zijn, als niet aan definitiën als die van Reinhard: *homo est natura, ratione et artificioso corpore in sensus incurrente praedita* wetenschappelijk waarde ware toegekend onder vele geslachten. Of men met den Griek den mensch, als den *opwaartsziende*, of hem met den Germaan, als den *machthebbende* — indien althans de *ἄνθρωπος* aan het *ἄνω ἀθρεῖν* en de *mensch* aan het *maga* of *mogen* ons mag doen denken — aanduidt, in zijn wezen liggen geheimen, die het der naturalistische wereldbeschouwing op den duur moeijelijk maken den mensch te verklaren. Gelijk naar de opmerking van den Hoogleeraar Brill de dieren-beelden op de Egyptische monumenten beter gelukt zijn dan het menschenbeeld, [31]) zoo zal de zoölogie meer dan de psychologie

reden hebben zich te verheugén over den arbeid der volgelingen van Lamarck, Darwin en Haeckel, tenzij werkelijk mocht blijken, dat de amphioxus — een visch zonder kop — de eerbiedwaardige voorvader van ons geslacht is geweest.

De mensch is niet te verklaren zonder God. *„Ohne Gott ist das menschliche Leben ein Ich ohne Du, eine Entwicklung ohne Ziel, eine Sehnsucht ohne Erfüllung.”* [32]) Daarom ligt de godsdienst reeds in het begrip van den mensch, en dat hij aan God is gebonden, dat maakt hem wel afhankelijk, maar die afhankelijkheid is daarom nog geen verkleining van de waarde zijner persoonlijkheid. In het leven der natuur zien wij, dat de behoeften grooter worden, naarmate het wezen der dingen belangwekkender is. De steen heeft minder behoeften dan de plant, de plant minder dan het dier, en ook in de dierenwereld zelve, wat onmetelijk verschil in omvang van den kring, waarin de vervulling der behoeften gezocht moet worden! Het rund graast in de weide maar niets minder dan het jachtgebied van het woudgebergte heeft de arend noodig voor zijn bestaan. Niets minder dan God zelven heeft de mensch noodig om de vervulling zijner behoeften te erlangen. *De maat zijner armoede* — zoo werd ergens gezegd — *is te gelijk de maat van zijnen rijkdom.* Omdat de mensch van God volstrekt afhankelijk is, is hij eene vrije persoonlijkheid en Spinoza's *„omnis determinatio negatio est”* kan op den bodem van het zuivere theisme nooit alzoo worden opgevat, dat aan de door God gedetermineerde menschelijke persoonlijkheid zoude moeten worden ontzegd, wat tot haar wezen behoort. [33]) De vraag is slechts, hoe die persoonlijkheid zich vormt en waar eigenlijk het centrum ligt van den godsdienst in den mensch. Wat is dat *ik*, dat evenzeer in het *ik neem waar* der empirici als in het *ik denk* der speculatieve wijsgeeren verborgen ligt? Wat is dat *ik*, dat om in de taal van Schleiermacher te spreken, te midden van de eindige dingen naar eenheid streeft met den Oneindige en in iederen oogenblik zich eeuwig gevoelt? Wat is deze concentratie van het menschelijke leven, die blijkens de ervaring de voorwaarde is, waaronder de ontplooiijing van alle krachten van den geest plaats heeft? [34]) Het lijdt bij mij geenen twijfel of de genetische methode moet bij de voorstelling van de ontwikkeling des psychischen levens worden toegepast en òf men zich traducianist òf gene-

rationist noeme, ter verklaring van het leven der ziel moeten de beide factoren, waaruit het menschenleven gevormd wordt, in hunne psychische beteekenis optreden. Wanneer men niet, op den weg van het empirisme tredende, het *ik* wil verklaren uit de buitenwereld en daarmede de oorspronkelijkheid van het zelfbewustzijn ontkent, zal men de stelling moeten aanvaarden dat het *ik* in den mensch bij de vorming van zijn leven ontstaat, als noodzakelijk uitvloeisel van het generatieproces. Wordt dit traducianisme — zoo als nog niet lang geleden door Lerch [35]) — bestreden, ik vrees, dat hierbij het misverstand een hoofdrol speelt, dat bij de generatianistische opvatting alle recht van het creatianisme verloochend wordt. Het geldt hier de rechte waardeering van het Theisme, dat juist daarom niet met het Deisme — naar Hegels uitdrukking — God alleen op de eerste bladzijde laat voorkomen, dewijl het aan de immanentie Gods zich vasthoudt. [36]) Het psychische leven moet echter, hoe ook ontstaan, zelf in elk geval zijne zelfstandigheid veroveren en kunnen wij in *verstand* en *gevoel* den mannelijken en vrouwelijken factor terugvinden, *deze* zelfstandigheid wordt alleen op het gebied van den *wil* tot stand gebracht. Daarom wordt ook het zelfbewustzijn eerst ontwikkeld, zoodra die ethische „Spannung" sich vertoont, die tot de vorming van den wil leidt. In den wil bereikt de persoonlijkheid van den mensch haar doel, en mocht men soms bezwaar hebben tegen de voorstelling, dat de wil gevormd wordt in het empirische *ik* uit de verbinding van het subjectieve en objectieve *ik*, als uitdrukking van 's menschen innigst wezen blijft hij bij deze genetische ontwikkeling het krachtigst bewijs, dat de mensch van Gods geslacht is. De intellectualistische en de mystische zijde van den godsdienst behoeft volstrekt niet miskend te worden wanneer wij meenen, dat de godsdienst eigenlijk eerst op het gebied van den *wil* te huis behoort. Het is wellicht de fout van Schleiermacher, wiens verdienste overigens ook op dit terrein nog altijd te weinig erkend wordt, dat hij het menschelijke leven te weinig als *werkzaamheid*, te veel als *toestand* heeft opgevat. Ik meen, dat daarom nog zooveel onzekerheid overblijft bij de beantwoording der vraag, die wij behandelen, dewijl het te weinig begrepen wordt, dat bij den godsdienst de mensch actief optreedt. Ook zag Schenkel dat voorbij, toen hij in het geweten een gemeenschappelijk orgaan voor de zedelijke

en de godsdienstige functiën in den mensch meende gevonden te hebben. [37]) Intusschen denk ik er niet aan, te ontkennen dat het verstand God als hoogste object van kennis, of dat het gemoed Hem als de vervulling van zijnen inhoud zoekt. Slechts dit wordt bedoeld, dat van godsdienst geene spraak kan zijn, wanneer de wil niet overeenkomstig den eisch der menschelijke, naar Gods beeld gevormde persoonlijkheid, zich er toe leent, om de kennis van God te aanvaarden en de behoefte naar God tot haar recht doen komen. Ook Ebrard erkent in zijn jongste werk deze beteekenis van den wil, met het oog op den godsdienst, [38]) en altijd blijft de wenk behartigenswaardig, door Fichte gegeven, toen hij zijne proeve van *Kritik aller Offenbarung* met eene beschouwing van de *wils-theorie* opende.

De persoonlijkheid van den mensch treedt te voorschijn in den zelfstandigen wil en de wil moet zich uitstrekken naar God, zal er godsdienstig leven in den mensch bestaan. Zoo kan bij de verschillende volken nog van godsdienst gesproken worden, al was hunne theologie uiterst arm en hun hart gesloten, waar het de openbaring van het gemoedsleven gold, en is er rechtmatig bezwaar — waarover straks nader — om ook aan het Christendom den naam van godsdienst te geven, die zwarigheid verliest eenige kracht, wanneer bij de opvatting van den godsdienst als eene werkzaamheid van den wil, de brug wordt gelegd tusschen de gewone termen, waarin de godsdienst beschreven wordt en het woord *geloof*, waarin eigenlijk op nieuw-Testamentisch standpunt het godsdienstige leven van den Christen zijne beste uitdrukking vindt.

Hoe het zij, de godsdienst is het voorwerp, waarmede de godsdienstwetenschap zich heeft besig te houden. Aan haar is het de geschiedenis der godsdiensten te doorloopen, om te ontdekken, welken gemeenschappelijken karaktertrek de godsdiensten toonen. Aan haar is het, al de oorkonden der verschillende godsdiensten te verzamelen, om na te gaan, wat de mensch over God en Goddelijke dingen heeft gedacht. Aan haar is het, de geschiedenis der leerbegrippen te onderzoeken en de wetten der dogmatische ontwikkeling op te sporen. Aan haar ook de philosophie van den godsdienst ter hand te nemen en het wezen van den mensch te doorzoeken, met het doel om het centraalpunt des godsdienstigen levens

te vinden, Aan haar is het in één woord al wat tot den godsdienst in betrekking staat, te beschouwen, te ordenen, te verklaren. Schoon is hare taak en veelzijdig hare roeping. Niet zonder beteekenis is het, dat zij optrad juist in den tegenwoordigen tijd, waarin slechts al te veel gevaar bestaat, dat de exacte vakken eenzijdig bevoordeeld worden en waarin daarentegen spiritisten ons met Ostrogradsky verzekeren, dat zij het geloof aan God aan het *»Tischrücken"* te danken hebben. [39]) Hare methode is der godsdienst-wetenschap van zelve aangewezen; inductief zal zij te werk moeten gaan en de empirie moet hare leidsvrouw zijn, waar zij hare resultaten verzamelt en ordent. Treedt zij op het gebied der philosophie, zij zal geroepen worden te beslissen tusschen het groote verschil in wereldbeschouwing, dat de denkende geesten verdeelt. Ook zij staat onder den invloed van het wijsgeerig stelsel, dat haar aannemelijk schijnt. Voor de handhaving van het Christendom in zijnen historischen zin zal zij zich leenen maar evenzeer voor de stellingen der moderne wetenschap. Intusschen, één ding zal blijken — de godsdienst is ingeweven in het leven der menschheid, en er vloog eens — naar Tholucks woord — een cherub over de aarde, die overal eene veder liet vallen.

Ik sprak over de *godsdienst-wetenschap* en meen, dat zij in den kring der wetenschappen niet gemist kan worden, dewijl zij zich om den godsdienst als haar middelpunt beweegt en trouwens niemand ontkennen kan, dat de godsdienst een der hoofdfactoren is in het leven der menschheid. Het is merkwaardig, dat in tijden, waarin men in bijzonderen zin eene geschiedenis doorleefde, de godsdienst het meest in eere was. Ook deze tijd doet ons eene geschiedenis doorleven, naar het oordeel van allen — zoude ik bijna durven zeggen — van onmetelijk belang. Welnu, indien men zoude meenen te moeten zeggen, dat deze eeuw den godsdienst zal loslaten, de profetie is, met het oog op hetgeen wij rondom ons zien gebeuren, niet gewaagd, dat de godsdienst er niet aan denkt, onze eeuw los te laten. Ik bepleit hier niet de oprichting eener faculteit van godsdienst-wetenschap, ik behandel niet de vraag, of deze wetenschap bij de

philologie en historie hare plaats zoude kunnen vinden, ik beweer slechts, dat de encyclopedie der wetenschappen jammerlijk geschonden, ja ik oordeel, dat voor alle geestelijke wetenschap het graf gedolven zoude zijn, als een in vooroordeel bevangen geslacht soms meenen zoude in het belang van wetenschappelijken ernst den godsdienst toegang te moeten weigeren tot de Universiteit.

Maar er rijst eene andere vraag. Wat is *de christelijke Theologie?* wat is *haar* voorwerp, wat is *haar* recht, waar is *hare* plaats? Ik bedoel de christelijke Theologie in ruimeren zin, naar het recht, dat het spraakgebruik mij geeft, om niet te zeggen volgens den plicht, dien het spraakgebruik mij oplegt. Men kan nog altijd spreken van eene theologie in engeren zin, ter aanduiding van de leer omtrent God en de principieele vraag stellen: is er waarlijk eene theologie, eene Godsleer? Mag aan het geordend geheel van overtuigingen omtrent het geloovig erkende bestaan van God de naam van leer en daarmede wetenschappelijke waarde toegekend worden? De vraag is van ingrijpend belang, en indien er overigens recht is om eene intellectualistische-kritische en eene ethisch-mystische theologie te onderscheiden, waarbij, als bij alle onderscheidingen op gemeenschappelijk terrein de wenk van Seneca echter niet worde veronachtzaamd: *aliena vitia in oculis habemus, a tergo nostra*, dan zoude men kunnen zeggen, dat de theologische geesten van verschillende richting te kennen zijn aan de verhouding, waarin zij zich plaatsen tot deze kwestie. Het geldt hier niet alleen de juiste onderscheiding van *physica* en *metaphysica*, maar bovendien de rechte waardeering van den graad van zekerheid op beide terreinen verkrijgbaar. Waar God als de hoogste realiteit wordt erkend, is de vraag op zich zelve betrekkelijk weinig belangrijk, of wij door geloof dan wel door wetenschap ons verzekerd mogen houden van zijn bestaan, en kennis dragen van zijn wezen, indien slechts dit wordt begrepen, dat van *Godsbewustzijn* taalkundig eigenlijk niet gesproken kan worden, en de gedachte, dat de mensch in zijn zelfbewustzijn de kennis van God met zich draagt, altijd in dezer voege zal moeten worden vertolkt, dat de mensch, terwijl hij zich zijns zelfs bewust is, aan God denkt, dewijl de kennis van God, altoos volgens de juiste opvatting van de Gereformeerde kerk *ectypisch* en niet *architypisch* aan den mensch

behoort, niet slechts *facultatief* maar *reeel*. Langs welken weg en op welke wijze men ook verzekerd zij van hetgene men als objectief zeker erkent, de theologie heeft haren vasten inhoud, en — om een ander woord van Seneca te gebruiken — *divina nec iuvari desiderant, nec laedi possunt*. Maar in het algemeen genomen schijnt het mij toe raadzaam te zijn, het gebied van het weten en het gelooven, de wereld der *physica* en der *metaphysica* zóó te bepalen, dat de eene de *βλεπόμενα* (Hebr. XI: 3) en de andere de *ἀόρατα* (Rom. I: 20) omvat en dan *gelooven* en *weten* — wèl te onderscheiden van de Nieuw-Testamentische *γνῶσις* en *πίστις* — aan te merken als de technische termen, waarmede de *waarneming* op beide terreinen wordt aangeduid. Zoude misschien zelfs niet de stelling verdedigbaar zijn: *weten* is *gelooven* op het gebied der *βλεπόμενα*, en *gelooven* is *weten* op het gebied der *ἀόρατα*? Ik zoude meenen, dat daarmede noch het idealisme ter eene noch de theosophie ten andere zijde onvoorwaardelijk gehuldigd kan schijnen.

Hoe het zij, daar is eene theologie of liever, er zijn theologiën in engeren zin. In de oude tijden der Christelijke kerk werd zelfs een bepaald gedeelte der Christologie meer bijzonder als Theologie betiteld. Wij bedoelen echter hier de *Theologie* in ruimeren zin en spreken van *christelijke Theologie* — die bijvoeging *christelijk* is hier onmisbaar — ter aanduiding van al de wetenschappen bijeen genomen, welke in het Christendom haar middelpunt vinden. Zoude iemand meenen, dat boven de benaming *christelijke Theologie* in dezen zin genomen de uitdrukking *godsdienst-wetenschap* moet worden verkozen, ik zoude vooreerst willen vragen, wat toch dat woord *Theologie* heeft misdreven, maar ten anderen opmerken, dat in elk geval alsdan niet van *godsdienst-wetenschap* maar van *de wetenschap van den christelijken godsdienst* gesproken moet werden.

De christelijke Theologie in ruimeren zin is naar de beschrijving, welke mij de beste schijnt de wetenschap van het *Christendom*. Ik zeg met opzet: van het *Christendom* en niet van den *christelijken godsdienst*. Al zoude ik niet met Vilmar durven beweren, dat in deze benaming *immer etwas steckt von Lessing's 3 Ringen*, [40]) het komt mij toch voor, dat er veel minder gevaar bestaat voor misvatting van den aard der christelijke Theologie, als wij van het *Christendom* en niet van den *christelijken gods-*

dienst spreken, als het middelpunt, waarom zij zich beweegt. Het kan immers niet ontkend worden, dat het hier allereerst eenen bepaalden toestand geldt, het *leven* zelf van den mensch, en dat op Christelijk standpunt, dat is op het standpunt van de waarheid, van de volstrekte afwijzing van alle onwaarachtigheid, allermeest op het gebied van het heilige, de godsdienstige handeling *intellectueel* of *moreel* of *ritueel* of *hoedanige* ook, niet de minste waarde heeft als zij niet haren grond vindt in echt godsdienstig *leven*. Ook het Christendom heeft zijne ontologie en het is misschien te meer noodig op het voetspoor van Schleiermacher en Rothe, in de christelijke Theologie nadruk te leggen op de gedachte, dat wij hier met eene nieuwe krachtvolle schepping te doen hebben, dewijl bij de uiting van den modernen geest veel te weinig rekening blijkt gehouden te worden met het feit, dat met het Christendom niet slechts nieuwe godsdienstige manieren zijn opgekomen, maar werkelijk de toestand der maatschappij onder den invloed van het Evangelie op verwonderlijke wijze is veranderd.

Er is een tijd geweest, onder de heerschappij van een oppervlakkig rationalisme, dat het Christendom dreigde onder te gaan in een utiliteitsstelsel, waarbij men zich bezwaard achtte in Gerhard's Abendlied den regel te laten staan: *es ruht die ganze Welt*, terwijl men er zich niet om bekommerde, of wellicht het licht, dat men wilde verspreiden, niet was als de lichtglans der maan in den kouden winternacht. Het historische *supranaturalisme* — niet ten onrechte een *orthodox rationalisme* genoemd — verliet eigenlijk den bodem niet — wij zouden dien kunnen noemen *practicisme* — waarop de tegenpartij zich bevond. Thans dreigt een ander gevaar. Nog altijd werkt de Hegeliaansche liefde voor de *idee* nadeelig op de waardeering van historische feiten en persoonlijkheden. Het is licht te begrijpen, dat het tegenwoordige Jodendom, zoo als het door mannen als Philippson [41]) opgevat en met talent verdedigd wordt, gaarne in den godsdienst de *religiöse Idee* op den voorgrond stelt. Wie heeft geenen eerbied voor het wetenschappelijke streven van den godsdienstigen zoon van Israël, die zóóveel wil overhouden, terwijl hij zóóveel verloor? Maar de *christelijke Theologie* verzake hare roeping niet. De geest des tijds — of laat mij liever zeggen — de meening onzer tijdgenooten is ook volgens

het gevoelen van den geëerden Israëliet, dien ik noemde, der bij uitnemendheid latitudinarische en kosmopolitische godsdienstige zienswijze van het hedendaagsche moderne Jodendom bijzonder gunstig [42]). De vraag is, of het Christendom van zijne oude rechten wil afstand doen in het belang van eene Theologie, die, welke ook hare verdiensten mogen zijn, zeker nog geen godsdienstig leven achter zich heeft, zoo rijk, zoo schoon als waarop het Christendom wijzen kan, ten aanschouwen van vriend en vijand [43]). Ik zoude der *christelijke Theologie* niet durven aanraden, der publieke opinie ter wille te zijn in de verloochening van haar positief karakter. Maar juist daarom stel ik er prijs op, dat zij de wetenschap heete, niet *der Christelijke kerk* maar des *Christendoms.* De Christelijke kerk is het lichaam, dat aan het leven der gemeente behoort. Op dat *leven* zelf komt het aan. Maar er is meer. Vergunt mij, Mijne Heeren! dat ik wederom een woord van mijnen ontslapen voorganger aanhale *„gelijk de mensch"* — zoo schreef hij ergens — *ongezond wordt, als hij de lichamelijke gezondheid als het doel van zijn streven gaat beschouwen, zoo is het leven der gemeente gaan kwijnen, zoodra zij zich het behoud van de gezondheid van haar lichaam, de kerk, ten doel ging stellen* [44]). Ik geloof, dat de *christelijke Theologie* wèl doet, met wijsheid te leeren uit deze les der geschiedenis. Bovendien, er is wel reden, dat wij ernstig toezien. De kerk is voorwaar niet het troetelkind onzer eeuw. Op een hoftheater in Duitschland wordt bij de opvoering van den Faust het woord van Mephistopheles: *„die Kirche hat einen guten Magen, kann ungerechtes Gut vertragen"* onveranderd gelaten, maar het daaropvolgende woord van Faust: *„Das ist ein allgemeiner Brauch, ein Jud' und König kann es auch"* wordt zorgvuldig geschrapt [45]). Dat kenmerkt onzen tijd, ook wel in andere kringen. Welnu, laat de kerk boeten voor hare onmiskenbare fouten, laat Protestantisme en Catholicisme, laat Luther en Loyola getroffen worden met éénen banvloek, indien slechts het Christendom de gelegenheid behoudt, om zijne wereld-overwinnende kracht te toonen, indien de *christelijke Theologie* slechts kan blijven wijzen op de gemeente van Christus, waarin zich het leven openbaart, dat uit God is, en dat evenmin, als eenig ander leven, recht van bestaan vraagt van de wetenschap, welke immers altijd, hetzij zij in haar speculatief, hetzij zij in haar

positief karakter optreedt, uitgaat van de erkenning eener objectieve werkelijkheid. O! onze tijd met zijne sterk realistische sympathiën, kan, dunkt mij, op den duur niet weigeren, het Christendom tot hoogeren roem te verheffen, en geene gedachte verkwikt mij meer, dan dat ook de geweldige golfslag in het geestelijke leven dezes tijds te midden van de vrees van velen en de bedwelming van anderen de vaart van het Christendom door de nieuwere tijden bespoedigen zal. Maar dan moet het Christendom zelf in zijne volle werkelijkheid door de Theologie worden begrepen en verklaard, en gelijk oudtijds gezegd werd, dat wie den Olympischen Zeus van Phidias had gezien, niet weer ongelukkig kon worden, zoo moet de christelijke Theologie, gedachtig aan het *pectus theologum facit*, naar dit ideaal jagen, dat zij in Jezus Christus, buiten wien van Christendom geen sprake kan zijn, zooveel schatten van wijsheid, zooveel glans van heerlijkheid zoeke en vinde, dat er waarlijk recht blijkt te zijn in het woord, waarin als Gods wil geldt, *ἵνα πᾶς ὁ θεωρῶν τὸν υἱὸν καὶ πιστεύων εἰς αὐτὸν ἔχῃ ζωὴν αἰώνιον.* [46])

Eene volledige erkenning van het niet intellectualistische, maar zuiver ethische karakter van de *πίστις*, die hier wordt bedoeld — op de wijze waarop o. a. Marpurg over het godsdienstig geloof handelde [47]) — is een van de eerste eischen, die aan zoodanige theologie schijnt te moeten gesteld worden. Voorts is zonder twijfel op dit standpunt eene vaste brug gelegd tusschen de wetenschap des godsdienstigen en des zedelijken levens, zoodat het ook weinig uitmaakt, of al dan niet Rothe's profetie wordt vervuld, dat de dogmatiek voortaan aan de ethiek den rang van koningin in den kring der theologische wetenschappen zal moeten afstaan. De protestantsche theologie, die niet slechts de door Christus bewerkte emancipatie maar vooral de door Hem te weeg gebrachte verlossing van de zonde tracht te verklaren, [48]) omdat zij hierin de kracht van het Christendom vindt, zal de idealistische philosophie niet zonder ernstig voorbehoud kunnen volgen en of het empirisme nog meer veroveringen in haar zal maken, zal, mijns inziens, vooral afhangen van den ernst en de kracht van de studiën dier godgeleerden, die meenen, dat het supra-naturalisme eerst dan als de wijsgeerige grondslag van het Christelijk geloof mag beschouwd worden, als de veronderstelling volkomen recht heeft

gekregen, dat de mensch zelf krachtens zijn innigst wezen behoort binnen den kring van hetgeen als supranatureel wordt beschouwd. Ook alzoo blijkt, dat het belang der anthropologie voor de hedendaagsche theologische wetenschap niet licht wordt overschat. De natuuraal-theologie — over den naam zullen wij hier niet twisten — ontvangt bij deze beschouwing een eigenaardig licht, als veel belangrijker, dan doorgaans vermoed wordt en de oude Gereformeerde theologie kan op dit punt hare eer zonder moeite handhaven. De praktische Godgeleerdheid ontvangt hare wijding eerst wanneer zij, — geenszins „eene bloote techniek van kerkelijke praktijken" — optreedt met het programma, waarin de beschrijving en de verklaring te lezen staat van de wijze, waarop de kerk haar leven in de verschillende kringen der maatschappij tracht uit te storten. De *christelijke Theologie* heeft in het Christendom haar middelpunt en met de realiteit van dat centrum is tevens haar recht bewezen, om als wetenschap te gelden. Hoe meer zij haar centrum goed tracht te begrijpen, en hare verschillende deelen daaruit laat voorkomen, des te meer zal hare eer te handhaven zijn in de encyclopedie der wetenschappen.

Of er plaats is voor de christelijke Theologie aan onze Hoogescholen? Die vraag is zeer belangrijk. Maar het is deels eene politieke deels eene kerkelijke vraag, waar zij thans als zoodanig ten onzent gesteld wordt. Alles hangt er van af, of het Christendom in den Staat geldt als een zelfstandig feit — of de moderne maatschappij erkent, dat haar leven niet te verklaren is buiten Christus — en ten andere, de vraag is, of de kerkgenootschappen der Protestanten boven of liever nevens de studie der theologie in kerkelijke kweekscholen verkiezen de wetenschappelijke behandeling van het Christendom in verband met de leerstof der overige faculteiten. Er is volgens sommigen weinig reden om te denken, dat de toekomst schoon staat voor de christelijke Theologie op onze universiteiten. Indien nu maar geene verwarring plaats heeft. Indien maar niet als theologie wordt opgevat, wat godsdienst-wetenschap heeten moet, indien maar niet de christelijke Theologie eenen zelfmoord begaat, door op te willen houden zich gebonden te achten aan haar voorwerp: *het Christendom.* Er zijn wel meer wetenschappen te noemen, die in den aanvang het Christendom bedreigden, doch daarna plaats namen in de breede rij

zijner apologeten. Ik vermoed, dat ook de *godsdienst-wetenschap* reeds op weg is, om nieuwen luister te bereiden aan de *christelijke Theologie*. De in het wild groeiende godsdiensten — om met Schelling te spreken — doen verlangen naar den cultuur-godsdienst der Christelijke gemeente. De vrucht zet zich tot bederf als zij hare volle rijpheid bereikt heeft. Zij moet geplukt worden op den rechten tijd. De christelijke Theologie heeft, meen ik, nog menige vrucht te plukken van den boom der godsdienst-wetenschap. Ook dit kan zij leeren van de wetenschap van het ethnicisme, dat bij de wieg der volken de priesters staan terwijl de philosophen wel eens mijmerden bij hun graf. Zonder twijfel dwaalde Augustinus [49]) toen hij in het woord *religio* het *reeligere Deum, quem amiseramus* meende te lezen, maar de gedachte is schoon en waar, dat het Christendom uitgaande van de veronderstelling, dat de zonde der natuurlijken band tusschen God en den mensch verbreekt het herstel der gemeenschap tusschen God en ons verkondigt, op grond van de verschijning en het werk van Christus in de menschheid. Dientengevolge moet het Godsbegrip, dat in de Christelijke gemeente leeft, niet als een *Gedankending* beschouwd worden, maar gelden als de vrucht der innigste levens-ervaring, welke haren waarborg vindt in het leven zelf, zoo als dat onder den invloed van Christus zich ontwikkelt. Merkwaardig is het, dat de volken, die buiten het Christendom leven, op den weg hunner godsdienstige ontwikkeling menigmaal het geloof aan hunne goden prijs gaven, terwijl de christelijke Theologie zich voortdurend gedrongen gevoelt niet alleen het wezen van God steeds beter te leeren kennen, maar ook de beteekenis der Godsleer voor elk gedeelte der wijsgeerige wetenschap gedurig krachtiger en ruimer te doen uitkomen. Wie bij miskenning van het feit der zonde meent God nooit verloren te hebben, wordt vroeg of laat gewaar, dat zijn Godsbegrip niet geworteld is in den stevigen bodem van het innerlijk leven, terwijl daarentegen de christen, die in Christus God terugvond, in zijn geheiligd leven steeds duidelijker den band terugvindt, die den mensch aan zijnen Schepper verbindt. Van daar, dat wij meenen met beslistheid de bewering te moeten weêrspreken, waartoe zich Renan, onder den invloed eener mijns inziens ook in het algemeen weinig aannemelijke hypothese liet verleiden, dat namelijk de godsdiensten het zuiverst worden

begrepen, door wie zelf er niet meer in leeft. Integendeel het komt mij voor, dat over den godsdienst niet geoordeeld kan worden, tenzij men zelf het recht van het godsdienstige leven op innerlijken grond volledig erkent, en vermits dit nergens beter geschieden kan, dan in het Christendom, dat de oorspronkelijke heerlijkheid van den mensch stelt in zijn gemeenschap met God, welke door Christus hersteld wordt, zoude ik oordeelen, dat alleen van Christelijk standpunt de geschiedenis der godsdiensten behoorlijk behandeld kan worden. Dit is althans zeker, *dat alleen* op christelijken bodem van de godsdienst-geschiedenis sprake is, en zoo de godsdienst-wetenschap zoude willen ontkennen, dat zij van het Christendom is uitgegaan, zoude zij, meen ik, tegenover de historie zich bezwaarlijk kunnen verantwoorden. Het verband tusschen de wetenschap van den godsdienst en de christelijke Theologie is dus niet ver te zoeken. De godsdienst-wetenschap ontmoet op haren weg het Christendom en moet dat feit verklaren. Zij is daarin volkomen vrij, en kan het Christendom òf als de natuurlijke ontwikkeling van het Jodendom, òf als de vrucht van het huwelijk tusschen Judaisme en Ethnicisme beschouwen, indien zij slechts zorg draagt, dat de christelijke Theologie haar niet met recht kan verwijten dat zij òf aan het Christendom, òf aan het begrip van natuurlijke ontwikkeling zich vergrijpt. De christelijke Theologie aanschouwt intusschen den bloei der godsdienst-wetenschap en heeft zich te verheugen in den rijkdom van gegevens, waarover zij bij toeneming beschikken kan op het gebied van den godsdienst. Zij is geroepen, meen ik, van de Anthropologie uitgaande, hoe langer hoe vollediger zich zelve rekenschap te geven van de psychologische veronderstellingen, waarop zij gebouwd is, zoowel als van den apologetischen ernst, die haar bezielt. Wars van alle dogmatisme onder vreemden invloed gekweekt binde zij zich zoo nauw mogelijk aan haar voorwerp, *het Christendom*, zoo als zich dit in de geschiedenis zoowel van de menschheid, als van den enkelen mensch openbaart, en beware haar vrij en zelfstandig karakter, indien zij daarbij slechts onder de heilzame tucht zich plaatst van de wetenschap van den godsdienst, welke zij, als ik mij niet bedrieg, vooral ook ten onzent, nog dringend noodig heeft.

Ik zoude mij daarom verheugen, als aan de godsdienst-wetenschap eene

ruime plaats aan de Nederlandsche Hoogescholen werd toegekend. Dat recht heeft zij, mijns inziens, eerlijk veroverd door haren onschatbaren arbeid. Maar de aanstaande dienaren der kerk moeten nog in andere, dan in deze wijsgeerig-historische school gevormd worden. De *christelijke Theologie* — al mocht de Staat oordeelen aan hare ontwikkeling niet langer te mogen arbeiden, wat mij ten diepste zoude smarten ter wille van mijn Vaderland — kan onmogelijk haar karakter verloochenen en zal haar recht in de Gemeente handhaven. Ik vrees voor haar niet, wat ook haar lot zij op onze Universiteiten in de naaste toekomst. *Crescit in adversis virtus!* In het programma der opening van deze Hoogeschool werd namens de Staten van dit gewest uitdrukkelijk verklaard, dat men den arbeid wilde aanvangen, *adspirante Christo θεανθρώπῳ.* [50]) Ik zoude de Universiteit gelukkig achten, die aan deze leus getrouw is. Verwerpe haar, wie meent dat te moeten doen in het belang der wetenschap, de *christelijke Theologie* wil — als ik haar goed begrijp — onder dien reinen adem zich blijven plaatsen, en of die trouw aan haar beginsel ooit de oorzaak van haren wetenschappelijken dood zoude moeten heeten, het is eene vraag, wier beantwoording ik vol vertrouwen zoek in haar verleden en voorts met goeden moed opdraag aan hare toekomst.

Edelgrootachtbare Heeren, Curatoren dezer Hoogeschool! het heeft mij moeite gekost, te komen tot het besluit, om de Evangeliebediening in de Hofstad vaarwel te zeggen, en het hoogleeraarsambt in de theologische faculteit aan deze Hoogeschool te aanvaarden. Ik word vervuld met weemoedigen ernst, zoo dikwijls ik er aan denk, dat ik de plaats inneem van den voortreffelijken Chantepie de la Saussaye. Ik heb mij zelven gedurig de vraag gedaan, waarom mijn trouwe vriend, de Amsterdamsche predikant Cramer, zich gedrongen moest gevoelen, dezen leerstoel af te wijzen, om plaats te maken voor mij, die zijnen meerdere in geschiktheid voor den Akademischen werkkring niet ken evenmin als zijnen gelijke in vriendentrouw. Ik gevoel al het gewicht der taak, welke ik op mij nam en ben mij mijner zwakheid wèl bewust. Maar uw vertrouwen, waarop de koninklijke benoeming berustte, vereert mij en van die eer geldt het Ovi-

diaansche: *animo dat gloria vires.* Ik dank u voor uw welwillend oordeel, ik reken op uwe belangstelling en uwe ondersteuning, ik verzeker u, dat ik heden geen hoogere eerzucht ken, dan ook hierin de roemrijke nagedachtenis van mijnen ontslapen voorganger, wiens vriendelijke gezindheid omtrent mij mij niet onbekend bleef, naar mijn vermogen te eeren, dat ik den adel der theologische wetenschap tracht te handhaven, ten zegen der kerk, die mij in mijnen zestien-jarigen arbeid in de gemeenten van Engwierum, Scherpenzeel en 's Gravenhage bij uitnemendheid lief *is* geworden, ten nutte dezer Hoogeschool, aan welke ik het mij eene eer acht mijne krachten voortaan te mogen wijden, en tot voldoening aan uw rechtmatig verlangen, opdat het vertrouwen, dat Gij in mij stelt, niet worde beschaamd. Daartoe helpe mij God!

U, Hoogwelgeboren Heer, Secretaris van het collegie van Curatoren! ben ik dank schuldig voor de bijzondere welwillendheid, waarmede Gij mij te gemoet kwaamt. Ik reken vast op uwe hulp en beveel mij aan uwe vriendschap. Wees in uwe gewichtige betrekking velen ten zegen!

Hooggeleerde Heeren, Rector en leden van den Akademischen Senaat, Hoogleeraren aan deze Hoogeschool! ik treed met beschroomdheid in uwen geëerden kring. Aan slechts één uwer bond mij de band van vriendschappelijk verkeer aan de Hoogeschool te Utrecht — o weest van verre gegroet, onvergetelijke leermeesters! aan wier voeten wij zaten en gij ook, die hunne plaats inmiddels hebt ingenomen en zoo uitnemend vervult — gij herinnert u, waarde van der Wijck! dat reeds zoo lang gesloten verleden — overigens waren slechts enkelen uwer mij persoonlijk bekend: Ik zoude den moed niet hebben, vrijmoedig plaats te nemen in zóó achtbare rij, wanneer ik niet wist, dat gij met vóórkomendheid den nieuwen ambtgenoot pleegt te gemoet te komen, en ook mij gaarne zult helpen, waar ook door u mijne kracht verhoogd en mijn ijver verlevendigd kan worden. Ik hoop veel van u te leeren, terwijl ik u zeer dankbaar zal zijn, wanneer gij mij daartoe in de gelegenheid wilt stellen, door vriendschappelijken omgang en welwillend vertrouwen.

Zóó leerde ik veel in den kring, dien ik met smart verliet en dien ik met innige blijdschap bij deze plechtigheid in u vertegenwoordigd mag achten, oudste leeraar der Haagsche gemeente! dien ik mijn leven lang

zal vereeren, gelijk een kind zijnen vader vereert — en wie dat ook wrake, gij doet dat zeker niet, beminde Broeder! die elders tal van jongelingen opleidt voor de akademische studiën, en die hier voor mij de plaats vervult van onzen onvergetelijken vader, die op dezen dag vergoeding zoude gevonden hebben voor vele smarten — ik waardeer het ten hoogste, hooggeschatte Moll! dat gij herwaarts zijt gekomen, en dank u voor zooveel goeds, als ik van u en door u ontving. Keer Gij terug naar de plaats, waar ik ruim acht jaar uw ambtgenoot zijn mocht, blijf nog gespaard voor de gemeente, die ik zoo noode verliet, neem mijnen groet mede voor allen, die u en mij te 's Gravenhage lief zijn geworden, en wees er zeker van, dat gij heden weêr een bloem op mijn pad hebt gestrooid. Mij aangaande, zoo dikwijls ik uwer gedenk, zal mijn hart zich dankbaar verblijden en als ik ooit, in de gehoorzaal of elders mij het beeld van den echten Evangeliedienaar voor den geest stel zult Gij, trouwe Grijsaard! die reeds meer dan eene halve eeuw de Kerk zóó uitstekend gediend hebt, mij voor oogen staan in al den beminnelijken eenvoud, die uwe onmiskenbare kracht versiert.

Vergeeft mij, dat ik mijn verleden herdacht, eer ik voortging tot u te spreken, geëerde ambtgenooten in de Godgeleerde Faculteit! en gij, hooggeleerde Hofstede de Groot, rustend Hoogleeraar! wiens aangezicht wij met te meer blijdschap blijven aanschouwen, nu de dood zoo vroeg reeds uwen opvolger wegnam. Ik ben u allen veel dank verschuldigd voor de uitnemende wijze, waarop gij mij in uwen kring wildet ontvangen. Het is aan *mij* te toonen, dat ik die welwillendheid niet onwaardig ben. Ik hoop te doen, al wat ik *kan*, om de eer der Theologische Faculteit te handhaven waaraan door u reeds zóóveel kracht met zóóveel liefde gewijd werd. Het is wel niet te verwachten dat — zoo als hier vroeger gebeurde — eenig handboek zal verschijnen als de vrucht van onzen gemeenschappelijken arbeid, maar wat ons ook immer verdeeld houde, en in welke uiteenloopende banen wij ook door wijsgeerige of kerkelijke sympathiën mogen worden geleid, weet voorzeker, dat ik mij innig verblijden zal, wanneer gij moogt oordeelen, dat gij voortgaande met hetgene gij reeds zoo vriendelijk deedt, op mij een deel der vriendschap kunt overdragen, waarin zich uwerzijds de ook door u vereerde Chantepie de la Saussaye heeft mogen verheugen.

Weledele Heéren Studenten aan deze Hoogeschool! meermalen hoorde ik zeggen, dat de band der broederschap u nauw verbindt, al zijt gij in faculteiten gescheiden. Gij hebt recht, dat gij de eenheid handhaaft bij zooveel verschil. De wetenschap is één en allen ontmoeten elkander, die ernstig de waarheid zoeken. Niets zal mij aangenamer zijn, dan door u als vriend te worden ontvangen. De sympathie smaakt het zoetst — heeft iemand eens tot u gezegd — wanneer zij komt van jeugdige tijdgenooten. Weest eene eer voor deze Hoogeschool, welke nog onlangs kon *zien, dat Gij* althans niet haren ondergang wenscht. Gij vooral, studenten in de Godgeleerdheid! ontvangt mij met liefde, zoo als ik ook u te gemoet kom. Ik heb met mijn gansche hart de Evangelie-bediening lief gekregen en al is het kerkelijke leven dezer dagen door veel moeite gekenmerkt, ik scheidde niet zonder diepe smart van het werk, dat ik ruim veertien dagen geleden heb nedergelegd. Het zal niet in mij opkomen, u tegenzin in te boezemen voor het kerkelijke ambt, al zal ik u wijzen op den ernst des tijds, die het hoe langs hoe meer eischt, dat men zich beproeve, eer men der gemeente van Christus zich wijdt. Ik zal u leeren elk stelsel te wantrouwen, dat in den beoefenaar der Godgeleerdheid ook maar eenigzins de liefde tot den Evangelie-dienst zoude kunnen bedreigen, terwijl ik u onder den zegen van God van nut hoop te zijn bij het verkrijgen van eene vaste overtuiging omtrent de groote vraagstukken, waarop de christelijke Theologie het antwoord moet geven. Ik kan u het gemis van den Hoogleeraar, wiens plaats ik inneem zeker niet vergoeden, maar ik beloof u, ik zal voor u zijn, wat ik kan. Maakt gij mijne taak mij lichter door mij reeds aanstonds een deel te geven van het vertrouwen, dat gij aan mijnen voorganger gaaft, en laten wij samen er naar jagen, om het *auditorium Theologicum* der Groningsche Hoogeschool meer en meer te maken tot de plaats, waar; uit een goed geweten, de bede van Boëthius kan rijzen tot God:

Da Pater! augustam menti conscendere sedem,
Da fontem lustrare boni, da luce reperta
In Te conspicuos animi defigere visus!

IK HEB GEZEGD.

AANTEEKENINGEN.

---

1) Bl. 260. *Einleitung in die vergleichende Religions-wissenschaft.* Strassburg 1874, S. 16.

2) Bl. 261. Tiele. *Gids.* 1874. *De ontwikkelings-geschiedenis van den godsdienst en de hypothese, waarvan zij uitgaat.* bl. 449.

3) Bl. 261. Van Oosterzee, *Voor Kerk en Theologie.* 1874. II. 3. bl. 13.

4) Bl. 261. Chantepie de la Saussaye, *Protestantsche Bijdragen.* 1873. bl. 350.

5) Bl. 262. *Epist.* 117. 5.

6) Bl. 262. *Rapport sur les progrès de l'Anthropologie.* p. 408—432. (in het Recueil de rapports sur les progrès des lettres et des sciences en France. Paris 1867.)

7) Bl. 262. *De Godsdienst.* bl. 195. Men vergelijke Max Müller. t. a. p. S. 51. u. s. w.

8) Bl. 263. Vergelijk het slot van de redevoering van Doedes: *De toepassing van de ontwikkelings-theorie niet aan te bevelen voor de geschiedenis der godsdiensten.*

9) Bl. 263. *Ueber die Christlichkeit unserer heutigen Theologie. Streit-und-Friedenschrift von Franz Overbeck.* S. 42.

10) Bl. 264. Zie b. v. *Studiën auf dem Gebiete der ärztlichen Seelenkunde. Gemeinfaszliche Vorträge* von Friedrich Wilhelm Hagen. Erlangen 1870. S. 87. u. s. w.

11) Bl. 264. *Le génie des civilisations.* Introd. III.

12) Bl. 265. Chantepie de la Saussaye, *De plaats der theologische wetenschap in de encyclopedie der wetenschappen.* bl. 22.

13) Bl. 265. Van Bell, *Het karakter der onafhankelijke theologie.* bl. 24.

14) Bl. 266. Tiele. *Gids.* 1869.

15) Bl. 266. Zie eene beschrijving van het karakter der wetenschap o. a. bij Charles Hodge, *Systematic theology.* p. 1. en bij Bonifas, *Revue théologique* 1870.

16) Bl. 266. Vergelijk Doedes in de voorrede vóór de *Inleiding tot de leer van God.*

17) Bl. 267. t. a. p. S. 20.

18) Bl. 267. *De crisis.* Kerkelijke tijdvragen, vrijmoedig beoordeeld door D. Chantepie de la Saussaye. bl. 60.

19) Bl. 267. Vergelijk: *Die Grenzen der Lehrfreiheit in Theologie und Kirche. Referat vor der Bonner Pastoralkonferenz* von Freih. H. von den Goltz. S. 11.

20) Bl. 268. Herm. Joh. Royaards, *Oratio de commutationis, quam subiit Theologia in Nederlandia, saeculo hoc undevicesimo, via ac ratione.* p. 10.

21) Bl. 268. t. a. p. S. 5.

22) Bl. 269. *Ueber die Religion. Reden an die gebildeten unter ihrer Verächtern.* S. 30.

23) Bl. 269. *De plaats van de godsdiensten der natuurvolken in de godsdienstgeschiedenis.* bl. 31.

24) Bl. 270. *Essais de philosophie morale et de morale religieuse.* p. 22.

25) Bl. 270. *Zur Psychologie in der Theologie. Abhandlungen und Vorträge* von J. P. Lange. 1874. S. 283.

26) Bl. 271. Van der Wijck, *Zielkunde.* bl. 180.

27) Bl. 271. Vergelijk Hartmann, *Philosophie des Unbewussten.* S. 449. u. s. w.

28) Bl. 272. Zie Richard Löber, *Alte Wahrheit in neuer Gestalt.* S. 27.

29) Bl. 272. t. a. p. p. 23.

30) Bl. 272. Vergelijk Löber. t. a. p. S. 3.

31) Bl. 272. Zie *Israël en Egypte.* bl. 20.

32) Bl. 273. Hase, *Die Bedeutung des geschichtlichen in der Religion.* S. 22.

33) Bl. 273. Zie bij een en ander Lange. t. a. p. S. 265. u. s. w.

34) Bl. 273. Vergelijk: *Das Wesen Gottes und der Welt, ihre Begründung und die geschichtliche Entwicklung der Idee über beide* von H. v. Brücken—Fock. I. S. 177.

35) Bl. 274. *Das Wesen der Menschenseele.* S. 103. u. s. w.

36) Bl. 274. Zie o. a. Rothe, *Stille Stunden.* S. 106.

37) Bl. 275. In zijne *Christliche Dogmatik vom Standpunkte des Gewissens aus dargestellt.*

38) Bl. 275. *Apologetik.* Wissenschaftliche Rechtfertigung des Christenthums. S. 212.

39) Bl. 276. *Psychische Studiën. Monatliche Zeitschrift, vorzüglich der Untersuchung der wenig gekannten Phänomene des Seelenlebens gewidmet.* 1874. S. 305.

40) Bl. 278. *Dogmatik.* Akademische Vorlesungen. Th. I. 1874. S. 10.

41) Bl. 279. Dr. Ludwig Philippson, *Die Entwicklung der religiösen Idee im Judenthume, Christenthume und Islam und die Religion der Gesellschaft.* 2e Auflage 1874. Vergelijk van denzelfden schrijver: *Die Israëlitische Religionslehre.* 1862.

[42]) Bl. 280. Zie o. a. Philippson, *Die Entwicklung d. rel. Id.* S. 2.

[43]) Bl. 280. Vergelijk *Overbeck*. t. a. p. S. 85.

[44]) Bl. 280. *Protestantsche Bijdragen*. 1870. bl. 141.

[45]) Bl. 280. Zie Gustav Schlosser, *Ueber die Abnahme des Studiums der Theologie.* Leipzig 1873. S. 5.

[46]) Bl. 281. Joh. 6: 40.

[47]) Bl. 281. *Das Wissen und der religiöse Glaube* von O. Marpurg. Leipzig 1869. S. 254. u. s. w.

[48]) Bl. 281. Zie *Katholicismus und Protestantismus. Ein evangelisches Zeugniss* von Dr. H. Martensen. 1874. S. 3.

[49]) Bl. 283. *De civit. Dei.* 10,4.

[50]) Bl. 285. Zie *Gedenkboek der Hoogeschool te Groningen ter gelegenheid van haar vijfde halve eeuwfeest*, op last van den akademischen Senaat uitgegeven door Dr. W. J. A. Jonckbloet. bl. 35, 36.

ORDO LECTIONUM,

IN ACADEMIA GRONINGANA

HABENDARUM

INDE A FERIIS AESTIVIS A. CIƆIƆCCCLXXIII AD FERIAS AESTIVAS A. CIƆIƆCCCLXXIV.

IN FACULTATE THEOLOGICA.

PETRUS HOFSTEDE DE GROOT quamvis ob aetatem septuagenariam rude sit donatus, lubens tamen commilitonum obtemperabit votis. Igitur die Saturni, ab hora XII ad II, *vitam Iesu Christi* explicabit; sed etiam, rogantibus discipulis, alias habebit scholas.

EVERARDUS IANUS DIEST LORGION diebus Martis et Iovis, hora IX, *Theologiam Ecclesiasticam* tradet; diebus Martis, hora X, Mercurii et Veneris, hora XII, *Historiam Ecclesiae Christianae* tractabit; diebus Mercurii, hora I, Iovis, hora X, et Veneris, hora I aget *de Historia et de Critica librorum Veteris Testamenti*, atque *de Historia et de Critica librorum Novi Testamenti* diebus Mercurii, hora II, Iovis, hora XI, et Veneris, hora II. *Patristicam* tractabit horis auditoribus commodis.

DANIEL CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE diebus Lunae et Martis, hora I, et die Veneris, hora IX, *Dogmaticam Christianam* secundum principia ecclesiae reformatae docebit; diebus Martis et Veneris, hora XI, philosophiam religionis, sive *Theologiae* quae dicitur *naturalis* partem theoreticam exponet; diebus Lunae et Veneris, hora X, *Theologicam biblicam* N. T.

tradet et die Saturni, hora X, vaticinia Amosi, Habacuci et Zachariae I interpretabitur; die Lunae, hora II, et die Saturni, horis IX et XI, *Theologiam practicam* tractabit, imprimis catecheticam et pastoralem, adiunctis exercitationibus homileticis et catecheticis.

FREDERICUS GUILIELMUS BERNARDUS VAN BELL *Exegesin librorum N. T. docebit, pergendo in interpretatione Epistolae ad Galatas*, diebus Lunae et Mercurii, hora IX, et Iovis, hora XII; *Disciplinam moralem philosophicam et christianam tractabit* diebus Lunae, hora XI, Martis, hora XII, Mercurii, hora X; *Methodologiam et Encyclopaediam theologicam exponet* diebus Lunae, hora XII, et Mercurii, hora XI; *Hermeneuticen et criticen Textûs librorum N. T. tractabit* diebus Martis, hora II, et Saturni, hora XI.

IN FACULTATE PHILOSOPHIAE THEORETICAE ET LITTERARUM HUMANIORUM.

IOSUA IOANNES PHILIPPUS VALETON *Antiquitatem Hebraïcam* explicabit diebus Mercurii, Iovis et Veneris, hora IX; *Elementa Grammatices Hebraïcae*, additis exercitiis analyticis, tradet diebus Mercurii, Iovis et Veneris, hora I; *Librum* GENESEOS interpretabitur diebus Mercurii, Iovis et Veneris, hora II; *Grammaticam linguarum Semiticarum comparatam*, additis exercitiis analyticis Arabicis et Aramaeis, exponet diebus Mercurii, Iovis et Veneris, hora X. Cum provectioribus privatim leget PSALMOS *selectos* et scripta nonnulla Arabica et Aramaea, die Iovis, hora auditoribus commoda.

GUILIELMUS HECKER diebus Lunae, Martis et Mercurii, hora IX, *Antiquitates Romanas* exponet; iisdem diebus, hora X, *Historiam Universalem* enarrabit, adhibito Georg. Weberi compendio, cui titulus: *Lehrbuch der Weltgeschichte mit Rücksicht auf Cultur, Literatur* etc. (2 Tom. 1872); iisdem diebus, hora II, *Antiquitates Graecas* tradet.

CORNELIUS MARINUS FRANCKEN diebus Lunae, Martis, Mercurii, hora XI, interpretabitur CICERONIS *libros de Oratore*; PLAUTI *Aulularium;* diebus Iovis, Veneris, Saturni, hora X, PLATONIS *Symposion*, SOPHOCLIS *Electram; Historiam Litterarum Graecarum et Romanarum* enarrabit die

Martis, hora XII—II; in usum Philologorum interpretabitur IUVENALEM et PINDARUM diebus Iovis et Veneris, hora XI; *Paedagogicen*, adiunctis interpretandi et latine scribendi disserendique exercitiis, tradet die Saturni, hora II—IV.

BERNARDUS HENRICUS CORNELIUS CAROLUS VAN DER WIJCK die Lunae, horis XII et I, die Saturni, hora I, *Logicam* docebit; diebus Iovis, Veneris et Saturni, hora X, *Historiam Philosophiae antiquae* exponet; iisdem diebus, hora IX, *Metaphysicam* tradet.

HENRICUS ERNESTUS MOLTZER *Litteras patrias*, post renatas litteras Graecas et Latinas, explicabit diebus Mercurii et Iovis, *Grammaticam patriam* die Veneris, hora XII; *Eloquentiae praecepta* tradet die Mercurii, hora II; *Historiam Patriae* exponet diebus Mercurii et Iovis, *Historiam Iuris publici nostri* die Veneris, hora I; linguam *Gothicam* et *Anglo-Saxonicam* docebit die Mercurii, hora II—IV; carmina nonnulla medii aevi interpretabitur die Veneris, hora II.

IN FACULTATE IURIDICA.

IACOBUS HERMANNUS PHILIPSE propter aetatem legitima muneris vacatione utitur.

BERNARDUS IANUS GRATAMA tradet *Ius naturale* diebus Lunae et Martis, hora IX, die Mercurii, hora XI; *Ius criminale*, diebus Lunae, Martis et Mercurii, hora X; *Ordinem Iudiciorum publicorum*, diebus Lunae et Martis, hora XI, die Mercurii, hora IX; *Encyclopaediam et Methodologiam Iuris*, die Iovis, horis IX—XII.

GERHARDUS DIEPHUIS *Ius civile* hodiernum tractabit die Mercurii, hora XI, diebus Iovis, Veneris et Saturni, hora XII; *Ius mercatorium* explicabit die Mercurii, horis XII et I, die Saturni, hora XI; de *Iudiciis privatis* aget diebus Iovis, Veneris et Saturni, hora I.

BERNARDUS DOMINICUS HUBERTUS TELLEGEN *principia Oeconomiae politicae* docebit die Lunae, horis XII et I, *Selecta capita Oeconomiae politicae tractabit* die Iovis, hora XI; *de lege fundamentali* aget die Iovis, horis IX et X, die Veneris, hora IX; *de iure administrativo* die Veneris, hora X; *Statisticen patriae* docebit die Martis, horis XII et I, die Veneris, hora XI.

WIARDUS MODDERMAN diebus Lunae et Martis, horis X et XI, Mercurii, horis IX et X, et Saturni, horis XI et XII, tractabit *Historiam Iuris Romani* et *Institutiones Iustiniani*; diebus Lunae et Martis, hora IX, et die Saturni, hora X, selectos *Pandectarum* locos tractabit.

Disputationibus publicis et privatis lubenter praeerunt Iuris Professores.

IN FACULTATE MEDICA.

IANUS HISSINK IANSEN *Chirurgiam* docebit diebus Mercurii, Iovis et Saturni, hora IX; *Deligandi exercitationes* moderabitur diebus et horis postea indicandis; *Ophthalmologiae* capita selecta tradet die Lunae, hora IX; *Clinicis exercitationibus* in Nosocomio Academico quotide vacabit, hora XII; *Operationibus chirurgicis in cadavere instituendis* praeerit qualibet oblata occasione.

GUILIELMUS MATHIAS HENRICUS SÄNGER *Theoriam artis obstetriciae* exponet diebus Mercurii et Saturni, hora I; *Exercitationibus clinicis* vacabit diebus Mercurii et Saturni, hora II; *Doctrinam Operationum* tradet et operationibus obstetriciis, in pelvi facticia instituendis praeerit die Veneris, hora I; *Gynaecopathologiae* capita selecta tradet et exercitationibus clinicis et polyclinicis in Nosocomio Academico vacabit die Martis, hora I; *Praxin obstetriciam*, tum in Nosocomio Academico, tum in polyclinico obstetricio, quoties necesse erit, moderabitur; *Politiam medicam* et *Diaeteticam* docebit die Iovis, hora I.

DIDERICUS HUIZINGA *Physiologiam generalem* et *specialem* docebit diebus Lunae, Martis, Mercurii, Iovis, Veneris et Saturni, hora X; *Histologiam* diebus Lunae, Martis, Mercurii, hora XI; *de medicaminum effectu physiologico* aget diebus Iovis, Veneris, Saturni, hora XI. Indagationibus in Laboratorio quotidie praeerit.

HENRICUS GUILIELMUS MIDDENDORP *Anatomen corporis humani* exponet diebus Mercurii, Iovis et Saturni, hora XII; *Exercitationes anatomicas practicas*, si cadavera adsint, hiberno tempore quotidie moderabitur; *Pathologiam generalem* docebit die Mercurii, hora IX; *Anatomiam pathologicam* die Martis et Veneris, hora IX. *Indagationibus anatomico-pathologicis, cadaverum sectione instituendis*, praeerit, qualibet oblata occasione.

HENRICUS ALBERTUS KOOIJKER nuper in Facultate Medica Professor creatus lectiones a se habendas postea indicabit.

IN FACULTATE DISCIPLINARUM MATHEMATICARUM ET PHYSICARUM.

HERMANNUS CHRISTIANUS VAN HALL, ob aetatem septuagenariam rude donatus, nullas habebit lectiones.

GUILIELMUS ADRIANUS ENSCHEDÉ *Arithmetices*, *Algebrae*, *Geometriae* et *Trigonometriae planae elementa* explicabit diebus Iovis, Veneris et Saturni, hora XI; *Stereometriam* et *Trigonometriam sphaericam* docebit diebus Iovis et Saturni, hora IX; *Algebrae* capita selecta exponet diebus Lunae et Martis, hora XI; *Geometriam analyticam* et *Calculum differentialem* diebus Lunae, hora XII, Mercurii, hora XI et Veneris, hora IX; *Calculum integralem* et *Mechanicam analyticam* horis commilitonibus commodis. *Exercitia mathematica* futurorum Praeceptorum moderabitur.

RUDOLPHUS ADRIANUS MEES *Physicam experimentalem* exponet die Martis, hora I, diebus Iovis, Veneris et Saturni, hora XII; *Physicae mathematicae* capita selecta explicabit die Veneris, horis I et II; *Exercitia practica* moderabitur die Saturni, horis II et III; *Astronomiae elementa* docebit die Martis, hora II et die Iovis, hora I; *Astronomiam theoreticam* tradet die Martis, hora III, die Saturni, hora I.

RUDOLPHUS SICCO TJADEN MODDERMAN *Chemiam anorganicam* docebit diebus Lunae et Martis, hora IX, die Mercurii, horis XI et XII; *Chemiam organicam* exponet die Iovis, hora XI, et Saturni, horis X et XI; *Chemiam pharmaceuticam* tradet die Lunae, hora XII, et Iovis, hora X; *Mineralogiae* elementa explicabit die Mercurii, hora II; *Chemiam practicam* docebit et *Exercitia analytica* in Laboratorio moderabitur quotidie.

PETRUS DE BOER *Morphologiam*, *Anatomiam* et *Physiologiam plantarum* exponet die Martis, hora X et Veneris, horis IX et I; *Selectas plantarum familias* atque *plantas medicinales* explicabit die Mercurii, horis IX et X; *Exercitia microscopica* in plantarum structura exploranda moderabitur die Mercurii, horis II et III, aliisque horis commodis; *Botanicen pharmaceuticam* illustrabit die Martis, horis I et II, die Veneris, hora X. Exercitiis practicis in Horto botanico, sive excursionibus botanicis praeerit aestivo tempore horis dein indicandis. *Oeconomiam ruralem* docebit die Saturni, horis I et II.

HENRICUS IANUS VAN ANKUM *Zoölogiae* elementa docebit die Lunae, hora X, die Martis, hora XII, die Mercurii, hora I; *Anatomen animalium comparatam* tradet die Veneris, horis X et XI; *Geologiae* elementa et *Palaeontologiam* illustrabit die Lunae, horis XII et I; *Zoölogiae* capita selecta exponet et exercitationibus practicis cum provectioribus praeerit horis auditoribus commodis.

NUMERUS STUDIOSORUM

IN ACADEMIA GRONINGANA,

DIE XXXI M. DECEMBRIS CIↃIↃCCCLXXIII.

In	Facultate	Phil. Theor. et Litt. Hum. . .	10.
〃	〃	Iuridica.	32.
〃	〃	Medica.	48.
〃	〃	Disc. Math. et Phys.	44.
〃	〃	Theologiae.	30.
			164.

DOCTORES CREATI

IN ACADEMIA GRONINGANA,

INDE A D. IX OCTOBRIS CIƆIƆCCCLXXIII AD D. VIII OCTOBRIS CIƆIƆCCCLXXIV.

IN FACULTATE PHILOSOPHIAE THEORETICAE ET LITERARUM HUMANIORUM.

D. 22 Decembris a. 1873. GEORG PENON, defensa dissertatione literaria, cui titulus: *Historische en bibliographische beschouwing van Vondels Hekeldichten*, Phil. Theor. Mag. et Litt. Hum. Doctor, *magna cum laude*.

D. 19 Maii a. 1874. JEAN HENRI THEODORE DE VOGEL, defensa dissertatione literaria, cui titulus: *De staatkundige richting van René d'Anjou, in overeenstemming met die van zijn stamhuis tot den slag bij Balgnéville*, Phil. Theor. Mag. et Litt. Hum. Doctor, *cum laude*.

D. 8 Iunii. ISAÄC MARINUS JOSUA VALETON, defensa dissertatione literaria, cui titulus: *M. Valerius Messalla Corvinus*, Phil. Theor. Mag. et Litt. Hum. Doctor, *magna cum laude*.

IN FACULTATE IURIDICA.

D. 24 Octobris a. 1873. AREND WILLEM VAN IMHOFF, Iur. Rom. et Hod. Doctor, defensis thesibus.

D. 15 Decembris. JAN WILLEM MEES, Iur. Rom. et Hod. Doctor, defensis thesibus.

D. 16 Ianuarii a. 1874. LOUIS ALBERT SIGISMUND JACQUES DE MILLY, Iur. Rom. et Hod. Doctor, defensis thesibus.

D. 16 Aprilis. NICOLAAS CORNELIS HUGO VAN DAALEN WETTERS, Iur. Rom. et Hod. Doctor, defensis thesibus.

IN FACULTATE MEDICA.

D. 24 Octobris a. 1873. K. W. HAMILTON OF SILVERTHON HILL, Medicus militaris, defenso specimine medico, cui titulus: *Over struma*, Med. Doctor, *cum laude.*

D. 17 Novembris. HENDRIK ANTHONIE DE JONGE, Medicus militaris, defenso specimine medico, cui titulus: *Over een ziektegeval van Leptomeningitis Basilaris*, Med. Doctor, *cum laude.*

D. 19 Decembris. MEINART HERMAN NIEMEYER, publice defenso specimine medico, cui titulus: *Diabetes insipidus*, Med. Doctor, *cum laude.*

D. 20 Decembris. WILLEM MEES, defenso specimine medico, cui titulus: *Over de werking van Eucalyptus Globulus*, Med. Doctor, *cum laude.*

D. 22 Decembris. PIETER GEORG CHRISTOPH SIEMENS, defenso specimine medico, cui titulus: *De retentio placentae en hare behandeling*, Med. Doctor, *cum laude.*

D. 4 Iunii a. 1874. HENDRIK DE COCK, publice defenso specimine medico, cui titulus: *De verloskundige kliniek en polikliniek aan de Hoogeschool te Groningen in* 1872 *en* 1873, Med. Doctor, *cum laude.*

D. 4 Iunii. RUURD WARTENA, defenso specimine medico, cui titulus: *Een geval van Echinococcus Hepatis*, Med. Doctor.

D. 22 Iunii. JOHANN HEINRICH DIEPHUIS, defenso specimine medico, cui titulus: *De waarde der keering op het bekkenuiteinde bij bekkenvernauwing*, Med. Doctor, *magna cum laude.*

D. 4 Iulii. FREERK LANTINGA, defenso specimine medico, cui titulus: *Over vernauwing der Aorta*, Med. Doctor, *cum laude.*

D. 10 Septembris. ISRAËL JACOBS, Med. Doctor, defensis thesibus argumenti obstetricii, Artis Obstetriciae Doctor, *cum laude.*

ATHENAEUM ILLUSTRE

AMSTELODAMENSE.

NOMINA PROFESSORUM ET LECTORUM,

QUI

IN ILLUSTRI ATHENAEO AMSTELODAMENSI CONIUNCTISQUE CUM EO SEMINARIIS

INDE A KAL. IAN. AD D. XXXI M. DEC. CIƆIƆCCCLXXIII

DOCENDI MUNUS OBIERUNT.

IN FACULTATE THEOLOGIAE.

G. MOLL, Clar. Ord. Praeses a. 1873—1874.

A. D. LOMAN, }
I. G. D. MARTENS, } Proff. in Semin. Luther.

S. HOEKSTRA, Ben. fil., }
I. G. DE HOOP SCHEFFER, } Proff. in Semin. Teleiobapt.

IN FACULTATE IURISPRUDENTIAE.

H. DE BOSCH KEMPER.
T. M. C. ASSER.
G. VAN TIENHOVEN.
C. M. I. WILLEUMIER.

IN FACULTATE PHILOSOPHIAE THEORETICAE ET LITERARUM HUMANIORUM.

T. T. H. IORISSEN.
S. A. NABER.
H. OORT.

IN FACULTATE MEDICINAE.

C. B. TILANUS.
P. H. SURINGAR.
I. VAN GEUNS.
G. BERLIN.
L. LEHMANN.

I. L. CHANFLEURY VAN IJSSELSTEYN.
I. G. R. TILANUS.
H. HERTZ.
T. PLACE.
C. L. WURFBAIN.

IN FACULTATE DISCIPLINARUM MATHEMATICARUM ET PHYSICARUM.

C. I. MATTHES.
C. A. I. A. OUDEMANS.
I. G. GUNNING.

P. I. BARNOUW, Art. Obst. Lector.
A. H. ISRAËLS, Med. Lector.
G. M. GUNNING, Ophthalmiatriae Lector.
F. I. SWARTWOUT, Artis Pharmaceuticae Lector.

ACTA ET GESTA

IN CONVENTIBUS CLARISSIMI ORDINIS PROFESSORUM

ATHENAEI ILLUSTRIS AMSTELODAMENSIS

ANNO CIƆIƆCCCLXXIII.

Die 15 m. Martii. Recitantur curatorum literae (d. d. 9 Nov. a. 1872) ordinem certiorem facientes, viro clar. Land, decreto regis creato Prof. ord. in Academia Lugd.-Bat., petenti a Senatu urbano honorificam missionem e munere suo concessam esse; et in eius locum virum doct. H. Oort, Prof. ord. in facultate literaria creatum esse.

Viro clarissimo W. Moll Rex Augustissimus petenti honorificam missionem e munere concionatoris Athenaei concessit.

Die 31 m. Martii. Vir clarissimus H. Oort munus auspicatus habita oratione cuius argumentum: *De tegenwoordige toestand der Israëlitische oudheidkunde.*

Die 2 m. Octobris. Vir clarissimus I. G. Gunning, qui praesidis munere fungitur, orationem habet, cuius argumentum: *Hooger onderwijs de grondslag en wortel van alle onderwijs.*

Die 18 m. Octobris. Leguntur curatorum literae, quibus ordo certior fit, a Senatu urbano viro clarissimo C. B. Tilano petenti honorificam missionem e munere suo concessam esse, et in eius locum creatum esse Prof. ord. in facultate medica virum doct. C. L. Wurfbain.

SERIES LECTIONUM,

IN ILLUSTRI ATHENAEO AMSTELODAMENSI ET IN SEMINARIIS

HABENDARUM, INDE A FERIIS AESTIVIS ANNI CIƆIƆCCCLXXIII AD FERIAS AESTIVAS ANNI CIƆIƆCCCLXXIV.

GUILIELMUS MOLL

Historiam universalem Religionis et *Ecclesiae Chr.* tradet diebus Martis, Mercurii, Iovis et Veneris, hora XI;

Theologiam dogmaticam iisdem diebus, hora IX;

Studia ad *Introductionem in Theologiam* et ad *Historiam Ecclesiae Neêrlandicae* pertinentia et *Exercitationes homileticas* moderabitur diebus et horis deinceps indicandis.

ABRAHAMUS DIDERICUS LOMAN,
Professor in Semin. Evang.-Luther.

Exegesin V. T. interpretandis vaticiniis *Iesaianis* docebit diebus, Iovis et Veneris, hora II;

Encyclopaediam theologicam tradet die Veneris, hora I;

Isagogen in N. T. die Mercurii, horis I—III et die Iovis, hora I;

Exercitia oratoria moderabitur die Iovis, hora III;

Commilitonibus sermones sacros habentibus praeses aderit, die Veneris, hora II.

IOANNES GERARDUS DIDERICUS MARTENS,
Professor in Semin. Evang.-Luther.

Exegesin N. Testamenti docebit die Lunae, hora I—III;

Theologiam dogmaticam, die Veneris, hora IX—XI;

Theologiam practicam, docebit et *Exercitia homiletica* moderabitur, die Mercurii, hora I—III.

SYTSE HOEKSTRA Bent filius,
Professor in Semin. Teleiobapt.

Theologiam Christianam dogmaticam docebit diebus Martis, Mercurii, Iovis et Veneris, hora IX;
Disciplinam morum tradet diebus Martis, Mercurii, Iovis et Veneris, hora X.

IACOBUS GISBERTUS DE HOOP SCHEFFER,
Professor in Semin. Teleiobapt.,

Exegesin N. T. docens, interpretari perget *Epistolam ad Hebraeos*, diebus Martis et Mercurii, hora I;
Theologiam practicam tradet, iisdem diebus hora II et die Iovis, hora I;
Exercitationes homileticas moderabitur die Iovis, hora II;
Exercitiis oratoriis vacabit, die Mercurii, hora III;
Commilitonibus *orationes sacras* habentibus praeses aderit die Lunae et die Veneris, hora II dim.

HIERONYMUS DE BOSCH KEMPER

quaestiones selectas e *Iure publico* tractabit horis dein indicandis.

TOBIAS MICHAEL CAROLUS ASSER

Ius civile Neerlandicum tradet diebus Martis, Mercurii, Iovis et Veneris, hora I p. m.;
Methodum procedendi in causis civilibus diebus Martis et Veneris, hora II p. m.;
Exercitationes Practicas moderabitur horis dein indicandis.

GISBERTUS VAN TIENHOVEN

Institutiones Iustiniani tradet diebus Martis et Mercurii, hora I, diebus Iovis et Veneris, hora XI;
Digesta, diebus Martis et Mercurii, hora XII, diebus Iovis et Veneris, hora I;
Historiam Iuris Romani diebus Iovis et Veneris, hora XII;
Ius Publicum diebus Martis et Mercurii, hora XI.

CORNELIUS MARIUS IOHANNES WILLEUMIER

Methodum procedendi in causis criminalibus tradet diebus Lunae, Martis, Mercurii et Saturni, hora IX;
Ius gentium diebus Martis et Mercurii, hora X;
Historiam Europae diplomaticam diebus Lunae et Saturni, hora X;
Encyclopaediam Iuris diebus Martis et Mercurii, hora XI, diebus Iovis et Veneris, hora X;
Philosophiam Iuris diebus Iovis et Veneris, hora IX.

THOMAS THEODORUS HENRICUS IORISSEN

Historiam recentiorem tradet die Lunae, hora I, diebus Martis, Mercurii et Saturni, hora XI;
Historiam patriae, die Lunae, hora II, diebus Martis, Mercurii et Saturni, hora X;
Rhetoricam et litteras patrias, iisdem diebus, hora IX.

SAMUEL ADRIANUS NABER

Antiquitates Romanas docebit diebus Martis, Mercurii, Iovis et Veneris, hora XII;
Ciceronis secundae Actionis in verrem Lebrum IV et deinceps Tacitum et Horatium explicabit iisdem diebus, hora I;
Herodotum, Platonis Phaedonem et Euripidem interpretabitur iisdem diebus, hora II;
Antiquitates Graecas docebit die Lunae, hora X—XII.

HENRICUS OORT

Sermonis Hebraei elementa docebit et *selectis V. T. capitibus legendis illustrabit* diebus Lunae, Martis, Mercurii, hora X et die Veneris, hora IX;
Antiquitates Israëlitarum exponet die Lunae, hora XI, die Mercurii, hora XII, diebus Iovis et Veneris, hora XI;
Logicam tradet diebus Iovis et Veneris, hora X;
Metaphysicam enarrabit die Lunae, hora IX et die Martis, hora XII;
Linguarum Semiticarum initia diebus et horis dein indicandis.

CHRISTIANUS BERNARDUS TILANUS

Provectiorum studiosorum exercitationibus clinicis data occasione praeesse paratus est.

PETRUS HENRICUS SURINGAR

Pharmacologiam therapeuticam docebit diebus Iovis et Veneris, hora p. m. II;
Doctrinam morborum singularium, una cum *exercitationibus clinicis*, interpretabitur diebus Martis, Mercurii et Iovis, hora X.

IOANNES VAN GEUNS

Pathologiam generalem docebit diebus Lunae, Martis et Mercurii, hora III;
Morborum signa indagandi methodum exponet, una cum exercitationibus clinicis, diebus Lunae, Mercurii et Veneris, hora XI;
Exercitationibus practicis in laboratorio pathologico praeerit;
Medicinam forensem et *Politiam medicam* tradet die Veneris, horis III et IV.

GUILIELMUS BERLIN

Osteologiam, syndesmologiam, myologiam et splanchnologiam docebit diebus Lunae, Martis, Mercurii et Iovis, hora IV p. m. (hieme);
Animalium vertebrat. doctrinam et *anatomiam comparatam* exponet diebus Lunae, Martis et Mercurii, hora X (hieme);
Anatomiae comparatae capita selecta docebit diebus Lunae et Martis, hora II (aestate);
Animalium invertebrat. doctrinam exponet diebus Lunae, Martis, Mercurii et Iovis, hora X (aestate);
Neurologiam docebit horis dein indicandis (aestate);
Exercitationibus anatomicis et zoötomicis quotidie praeerit.

LEOPOLDUS LEHMANN

Artem obstetriciam theoreticam docebit diebus Lunae, Mercurii et Saturni, hora XII;

Explorandi methodum et *mogostociam* exponet nec non *encheireses in pelvi factitia* demonstrabit die Martis, hora XII;

Embryologiam docebit die Veneris, hora XII;

Morbos puerperales et selecta quaedam Gynaecologiae capita ad aegrotantium lectulos, data occasione explicabit die Iovis, hora XII;

Exercitationibus clinicis in Tocodochio praeerit diebus Martis, Iovis et Saturni, hora XI.

IANUS LEONARD. CHANFLEURY VAN IJSSELSTEYN

Doctrinam morborum cutis et syphilidis exponet diebus Lunae, Mercurii et Veneris, hora VIII dim. — X;

Exercitationibus clinicis et policlinicis praeerit diebus Martis et Iovis, hora II—IV.

IANUS GUILIELMUS REGNERUS TILANUS

Exercitationibus clinicis chirurgicis praeerit diebus Martis, Iovis et Saturni, horis IX—XI;

Operationes chirurgicas demonstrabit, diebus Lunae et Veneris, horis II—IV; exercitationes ducet quotidie (hieme);

Artem deligandi et akologiam docebit, die Lunae, horis II—IV (aestate);

Chirurgiam militarem exponet, die Veneris, horis II—IV (aestate);

Policlinico orthopaedico praeerit diebus Martis et Saturni, hora XII.

HENRICUS HERTZ

De Anatomia pathologica generali et histiologia pathologica (*cum exercitationibus practicis*) disseret diebus Martis et Iovis, hora I;

Anatomiae pathologicae specialis atque pathologiae et therapiae specialis partem primam docebit diebus Lunae, Mercurii et Veneris, hora X;

Exercitationibus clinicis praeerit diebus Lunae, Mercurii et Veneris, hora XII;

Auscultationem et percussionem organorum respirationis exponet post ferias hiemales bis per hebdomaden.

THOMAS PLACE

Physiologiam docebit diebus Martis hora meridiana, Mercurii et Iovis, hora IX, et Veneris, hora X;
Histiologiam diebus Mercurii et Veneris, hora I;
Cursum histiologiae instituet horis auditoribus commodis;
Exercitationibus practicis in laboratorio physiologico quotidie praeerit.

CAROLUS LAMBERTUS WURFBAIN

Exercitationibus clinicis praeerit diebus Lunae, Mercurii et Veneris, hora IX;
Chirurgiam theoreticam exponet diebus Martis, Iovis et Saturni, hora IX.

CAROLUS IOANNES MATTHES

docebit *Physicam experimentis illustratam* diebus Martis, Mercurii, Iovis et Veneris, hora XI;
Trigonometriam rectilineam et *geometriam analyticam* iisdem diebus, hora meridiana;
Stereometriam, inclusa *Trigonometria sphaerica*, in commodum Medicinae et Literarum studiosorum, diebus Mercurii et Veneris, hora I.

CORN. ANTON. IOANN. ABRAH. OUDEMANS

Systema Phanerogamarum exponet diebus Lunae et Martis, hora VIII;
Morphologiam Phanerogamarum die Lunae, hora I;
Physiologiam plantarum tradet die Veneris, hora VIII;
Cryptogamarum doctrinam die Veneris, hora IX;
Pharmacognosin et Historiam plantarum medicinalium die Saturni, hora VIII—X;
Exercitiis in describendis et dignoscendis plantis medicinalibus praeerit die Saturni, hora X;
Exercitiis practicis in indaganda plantarum structura praeerit diebus Lunae, Martis, Iovis et Saturni, p. m.
Excursionibus botanicis praeerit, diebus et horis deinde indicandis.

IANUS GUILIELMUS GUNNING

Chemiam generalem docebit diebus Lunae et Martis, hora IX, diebus Mercurii et Iovis, hora VIII (hieme);
Chemiam specialem, vulgo dictam organicam iisdem horis (aestate);
Chemiam forensem die Iovis, hora I;
Chemiae analyticae initia die Martis, hora I;
Analysin pharmaceuticam, tam *qualitativam* quam *quantitativam* die Mercurii, hora XI;
Mineralogiam crystallographicam die Lunae, hora XI (hieme);
Mineralogiam systematicam tradet eadem hora (aestate);
Exercitiis practicis in laboratorio chemico quotidie praeerit.

PETRUS IACOBUS BARNOUW,
Artis Obst. Lector.

Encheireses in pelvi factitia demonstrabit diebus Martis, Mercurii, Iovis et Veneris, horis II et III;
Recens natorum morbos exponet die Lunae, hora IX.

ABRAHAMUS HARTOG ISRAËLS,
Med. Lector.

Historiam Medicinae tradet die Iovis, hora III;
Hygiaenen exponet diebus Martis et Mercurii, hora III;
Encyclopaediam et Hodegeticam Medicinae die Lunae, hora II.

GUILIELMUS MARIUS GUNNING,
Ophthalmiatriae Lector.

Ophthalmiatriam docebit diebus Mercurii et Veneris, hora IX;
Exercitationibus clinicis praeerit diebus et horis auditoribus commodis;
Operationes instituet die Iovis, hora XI.

FREDERICUS IACOBUS SWARTWOUT,
Artis pharmaceuticae Lector.

Artem pharmaceuticam docebit diebus Martis, Mercurii et Saturni, hora I;
Exercitationibus pharmaceuticis practicis praeerit horis postea indicandis;
Artem medicamenta praescripta praeparandi docebit diebus auditoribus commodis, hora vespertina VI.

Vir Doctissimus N. Meursinge exponet ***Electro-therapiam in policlinico*** diebus Martis, Iovis et Saturni, hora III.
Vir Doctissimus P. F. I. ter Maten *Morbos laryngis in policlinico* demonstrabit diebus Mercurii et Saturni, hora IV.
Vir Doctissimus A. A. G. Guye *Morbos aurium in policlinico* demonstrabit diebus Lunae et Veneris, hora III et dimid.

Horis auditoribus commodis lectiones privatas de hisce argumentis habere viri doctissimi parati sunt.

NUMERUS STUDIOSORUM

IN ILLUSTRI ATHENAEO AMSTELODAMENSI CONIUNCTISQUE CUM EO SEMINARIIS

DIE XXXI DECEMBRIS CIↃIↃCCCLXXIII.

In	Facultate	Philosophiae	7.
〃	〃	Theologica	27.
〃	〃	Iurisprudentiae	25.
〃	〃	Literarum	13.
〃	〃	Medicinae	195.
			267.

DE TEGENWOORDIGE TOESTAND DER ISRAËLIETISCHE OUDHEIDKUNDE.

REDEVOERING,

BIJ DE AANVAARDING VAN HET HOOGLEERAARSAMBT AAN HET ATHENAEUM ILLUSTRE TE AMSTERDAM,

DEN 31sten MAART 1878

GEHOUDEN

DOOR

Dr. H. OORT.

MIJNE HEEREN, ZEER GEACHTE TOEHOORDERS!

Voorwaar, onze eeuw legt zich niet neder bij het haar door hare voorgangsters overgeleverde en slaapt geenszins in op de behaalde lauweren! Trouwens, waarbij kan zij zich ook neervlijen? Ingeluid door de Fransche omwenteling, die op bloedige wijze verkondigde, dat eene oude wereld was voorbijgegaan, zag zij zich, hier plotseling, daar gaandeweg, ontvallen, wat tot hiertoe heilig was geweest en eeuwen lang voor een stevigen grondslag van der volken geluk gegolden had. Het onschendbaar Woord Gods, het godlijk recht der koningen, de bevoorrechting van enkele standen, tal van maatschappelijke, staatkundige en kerkelijke overleveringen — wat al niet? — werden, met eene versleten wereldbeschouwing, geloochend, gesloopt, weggeworpen. En wat had zij in de plaats daarvan? Schoone wenschen, verheven beginselen, ware denkbeelden; doch waarnaar de maatschappij, de staat, de Kerk nog niet zijn gevormd, noch ook, daar hunne rechtmatigheid immers steeds betwist wordt, eensklaps ingericht kunnen worden.

De hooge vlucht, die de wetenschappen hebben genomen, de groote veranderingen, die de veelvuldige toepassing der vermeerderde natuurkennis op ons maatschappelijk leven, vooral door het stoomwezen en de telegrafie, heeft aangebracht, de verspreiding van kennis onder volksmassa's, die meer en meer hare zelfstandigheid beseffen en handelend optreden op het groote tooneel, dat alles en zooveel meer maakt, dat de menschheid moeite heeft zich te huis te gevoelen en zich geen tijd kan gunnen om op adem te komen en het verworvene te genieten.

Al is er daarom voor ons, wanneer wij willen medewerken tot dat, waartoe onze tijd ons roept, niet aan zelfbehaaglijke rust te denken, het pijnlijke van dit gemis wordt ruimschoots vergoed, ook door het geestelijk genot, ons in hetgeen wij vinden bereid.

In plaats toch der oude, vaarwel gezegde wereldbeschouwing, de mechanische, is eene nieuwe, juistere, de organische, geboren, die ons helpt om de verschijnselen van onzen tijd beter te begrijpen, die een machtigen invloed op onze gedragslijn heeft, daar zij ons wijst, langs welken weg wij moeten trachten onze idealen voor de menschheid te verwezenlijken, en die, om ons tot het een en het ander in staat te stellen, het verleden uit het ware oogpunt doet bezien.

Om bij dit laatste stil te staan, te recht wordt onze eeuw die der geschiedenis genoemd. Verbazend is het, wat op dit gebied door haar is gearbeid. Menig gedeelte, waarop vroeger de geleerden niet of nauwelijks hun aandacht hadden gevestigd, werd met vurige belangstelling gadegeslagen en doorzocht. Wat vorige geslachten hadden gemeend als feiten te mogen verkondigen, wordt opnieuw onderzocht, en ettelijke oude opvattingen zijn verworpen. Vele beroemde mannen daalden van het voetstuk der eer, nu er scherp onderzoek naar de echtheid hunner titels wordt ingesteld; meer dan één vergetene of miskende daarentegen werd opgebeurd uit zijn vernedering. De kritiek oefent streng gericht.

Hoe de wereldgeschiedenis-zelve het wereldgericht is, wordt thans beter dan ooit te voren in het licht gesteld, omdat de feiten juister gerangschikt en beter met elkaar in verband gebracht worden, opdat de samenhang van het een met het ander blijke en de weg, waarlangs de volken zich ontwikkeld hebben, blootgelegd worde. Al liet en laat menig historicus, die zich vrijgemaakt heeft van de oude, kerkelijke, wereldbeschouwing, zich bij zijn onderzoekingen door een nieuw dogmatisme leiden, al is de heerlijke gave der onpartijdigheid nog steeds, gelijk al wat kostelijk is, zeldzaam, de zonen der negentiende eeuw zijn die van vorige in historischen tact verre vooruit, ons waarnemingsvermogen wordt minder dan dat van onze vaderen door vooroordeelen verduisterd.

Daarenboven staan ons veel meer hulpmiddelen ten dienste dan onzen voorgangers. De eisch der openbaarheid heeft de schatten van menig

archief tot gemeen eigendom gemaakt; op groote schaal zijn bronnen uitgegeven; met ontzaglijke kosten oude gedenkteekenen opgegraven en binnen het bereik der geschiedvorschers gebracht; de ongeloofelijke vermenigvuldiging der boeken heeft de wisseling van gedachten veel vergemakkelijkt.

Voorwaar, niet aan onwaardigen zijn die weldaden besteed! Roemen de beoefenaars der natuurwetenschappen te recht, dat deze in onze eeuw met reuzenschreden zijn vooruitgegaan, de geschiedvorschers behoeven voor hen waarlijk de oogen niet neer te slaan, noch als men op den omvang van hun arbeidsveld de aandacht vestigt, noch als het er op aankomt de moeilijkheid, aan de bestudeering van onderdeelen verbonden, te waardeeren.

Naast de geschiedenis van het uitwendig leven der volken is die van hunne innerlijke ontwikkeling, hunne beschaving, kunst, wetenschap, zedelijkheid, godsdienst, op den voorgrond getreden. Men vergenoegt zich niet met te weten wat er gebeurd is, maar wil het verleden begrijpen; men is niet tevreden met de kennis van wetboeken en staatsinstellingen, maar vorscht na, hoe zij de spiegel van hun tijd zijn, wat genoopt heeft tot hunne invoering en instandhouding; men is niet voldaan, wanneer men van de oude volken godennamen en godsdienstgebruiken kent, maar tracht door voortgezette waarneming, rangschikking en vergelijking de geschiedenis der godsdiensten na te sporen; i. e. w. men laat het er niet bij, wanneer men van het verleden als het ware eenige beenderen, al ware het zelfs het volledig geraamte, heeft opgedolven, maar wil zooveel mogelijk de oudheid zien herleven voor zijne verbeelding.

Wat ontzaglijke belezenheid en wat zeldzaam vermogen om de feiten te groepeeren, hebben niet Macaulay, Prescott, Buckle, Lecky, Schlosser, Ranke, v. Raumer, Baur en zoovele andere groote mannen aan den dag gelegd! Met wat taai geduld en onverdroten vlijt zijn niet de taalschatten der menschheid verzameld en bestudeerd, de opschriften in vroeger onbekende teekens ontcijferd! Gaat er niet door de vereende pogingen van geologen, oudheidkundigen, linguisten en godgeleerden licht op zelfs over den vóorhistorischen toestand der menschen? Zou onze eeuw niet trotsch zijn op de Grimm's, op Bopp, Lassen, Max Müller?.. Maar

Al is er daarom [illegible] ook slechts eenigszins naar volle-
waartoe onze [illegible]
pijnlijke [illegible] de reden, dat bij de ontwikkeling der weten-
genot, [illegible] andere vooruit is geweest, en het is zeer begrijpelijk,
In [illegible] wier resultaten zoo innig met het godsdienstig-
nis [illegible] hare beoefenaars samenhangen, die zoo lang met den stra-
or [illegible] godlijke wijding getooid was geweest, en waarin zoo me-
[illegible] nimmer naar eenige zaak een wetenschappelijk onderzoek
[illegible] die [illegible] het recht van meespreken zich aanmatigt, een weinig
[illegible] heeft ingesteld, [illegible] achteraan kwam en hare beoefenaars nog steeds over beginselen of methode strijden, waarover men het in andere wetenschappen reeds volkomen eens is. Wel moest ook de godgeleerdheid mee; wel was ook zij genoodzaakt zich vrij te maken uit de banden der oude wereldbeschouwing en haar stof echt wetenschappelijk te behandelen; maar omdat zij wat achterlijk was, is menig onderdeel van haar gebied nog weinig volgens de historisch-kritische methode bearbeid.

Dit geldt bepaaldelijk van de Israëlietische Oudheidkunde, een der wetenschappen, die ik de eer zal hebben aan deze Doorluchtige School te vertegenwoordigen. En dewijl het mij het eigenaardigst voorkomt, dat ik bij deze gelegenheid rekenschap geef van de beginselen, waarnaar ik mijn onderwijs wensch in te richten, zoo zal ik tot u eenige oogenblikken spreken over den toestand, waarin deze wetenschap thans verkeert.

Mag ik mij vleien met de belangstelling, ook van diengenen uwer, die andere vakken dan de theologie of de geschiedenis beoefent? Bezwaarlijk kan ik dat op denzelfden grond doen, waarop Conradus Ikenius, anderhalve eeuw geleden, de studie der Hebreeuwsche antiquiteiten aanbeval. Wanneer ik, als hij, het nut daarvan niet slechts voor den historicus en voor den jurist roemde, maar ook voor den beoefenaar der natuurwetenschappen, omdat hij, mede door haar, kennis kon verkrijgen aangaande de bewegingen der hemellichamen, en voor den medicus, omdat hij aldus inlichting erlangde aangaande den aard van weinig bekende ziekten, gij zoudt moeilijk zonder glimlach zulk eene opvijzeling mijner wetenschap kunnen aanhooren. Doch het lijdt van den anderen kant geen tegenspraak, dat de weg tot inzicht in den grond der zaak voor alle deelen der kennis

dezelfde is, en het u, als mannen van wetenschap, niet onverschillig kan zijn te hooren, hoe ver men met de toepassing eener zuivere methode op een ander gebied dan waaraan gij uwe krachten wijdt, gevorderd is.

Verwacht geen volledige geschiedenis van de Israëlietische Oudheidkunde. Zelfs van verdienstelijke mannen zullen de namen onvermeld blijven. Alleen den gang harer beoefening wensch ik te teekenen, opdat het vanzelf blijke, èn hoever zij gekomen is, èn in welke richting aan haar moet voortgearbeid worden.

De naam "Oudheidkunde" is van vrij onzekere beteekenis. Dat de aldus aangeduide wetenschap zich met het verleden bezighoudt, moge dadelijk in 't oog springen, over de vraag, hoever zich haar gebied uitstrekt, loopen de gevoelens zeer uiteen. Terwijl de Grieken en Romeinen onder den naam *archaeologia*, *antiquitates* de geheele oude geschiedenis van een volk verstonden, noemen de mannen der kunst aldus de zoogenaamde *antiquitas figurata*, die, in onderscheiding van de *literata*, de overblijfselen in hout, steen, metaal en andere vaste stoffen bestudeert.

Noch in den wijdsten noch in den engeren zin het woord nemende, noemen wij Oudheidkunde de wetenschap, die zich ten doel stelt het leven van een natie der oudheid te beschrijven. Zij vestigt de aandacht niet zoozeer op den loop der gebeurtenissen, dien zij als bekend onderstelt, als wel op den inwendigen toestand des volks, op zijn aanleg en eigenaardig karakter, den bodem waarop het woonde, zijn levenswijs en verkeer met andere volken, zijn maatschappelijken toestand, zeden en gebruiken, zijn staatsinrichting en rechtspraak, verder zijn wetenschap, kunst, letteren, en, wat bij Israël verreweg het belangrijkste is — zijn godsdienst. I. e. w. zij behoort tot die wetenschap, welke men gemeenlijk met den naam van Geschiedenis der Beschaving aanduidt.

In dien zin evenwel kon de Israëlietische Oudheidkunde eerst opgevat worden, nadat, in onze eeuw, dit geheele begrip van "Culturgeschichte" ontstaan was; doch hare wording en eerste beoefening dagteekent van veel vroeger. Als afzonderlijke wetenschap is zij geboren in de eeuw na de Kerkhervorming, ten gevolge der ijverige Bijbelstudiën, waaraan zich

de Protestantsche geleerden, alsmede sommige Roomsch-katholieke, wijdden, zoowel om elkaar te kunnen bekampen als — voor zoover de Protestanten betreft — om hun dogmatisch stelsel van alle zijden te bevestigen en toe te lichten.

Het ligt dus in den aard der zaak, dat zij niets was dan eene hulpwetenschap der dogmatiek. Trouwens wat was daaraan in de zeventiende eeuw niet dienstbaar? De dogmatiek, d. i. naar de zienswijze dier dagen, de wetenschappelijke uiteenzetting, in scholastieken trant, der van God geopenbaarde waarheid, beheerschte alles. Waartoe diende de Uitlegkunde, zoo niet om haar bewijsplaatsen te leveren voor al hare stellingen? Of die woorden uit het O. dan wel uit het N. V. ontleend waren, deed niet ter zake. Een tekst was even bruikbaar, of hij in Genesis, in het Hooglied, in den brief aan de Romeinen of in de Openbaring stond. Het één was immers zoo goed een woord Gods als het ander?

Men begrijpt licht, wat er onder deze omstandigheden van de Israëlitische Oudheidkunde werd. Vooreerst was er geen sprake van onpartijdig, vrij onderzoek. Een boek over de Archaeologie werd, evengoed als een over zedeleer of dogmatiek, uitgegeven met de kerkelijke goedkeuring, zoodat men dan ook op het titelblad van menig archaeologisch werk de woorden leest; „Na voorgaande visitatie en approbatie der Eerw. Classis van ...” Kenmerkend voor den geest des tijds is een zinsnede uit de Voorrede van drie Utrechtsche hoogleeraren op de vertaling van het werk van Lundius, *Heiligdommen, godsdiensten* enz. Terwijl zij het hoogelijk prijzen, kunnen zij toch niet nalaten te vermelden, dat de schrijver der Augburgsche Confessie is toegedaan. Dit nu doet volgens hen wel niet veel ter zake, omdat het onderwerp gemeenlijk geen geschilpunten raakt; maar op een paar plaatsen komt eene Luthersche verklaring voor van de woorden des Avondmaals, „Dit is mijn lichaam!”; wat nog al bedenkelijk is. Gelukkig evenwel was des schrijvers betoog in de schatting der keurmeesters zoo zwak, dat het geen geloovig Hervormde tot twijfel zou brengen, terwijl ten overvloede een geleerd en rechtzinnig predikant te Embden van het gansche werk de proeven zou nazien en er een noot bijvoegen om de ketterij onschadelijk te maken.

Behalve dat het onderzoek dus volstrekt niet vrij was, kon er toen nog

geen sprake zijn van eene historische behandeling der stof. Alle tijden werden dooreengehaald, want opheldering van moeilijke Bijbelplaatsen was het hoogste doel, en men was nog niet tot het inzicht gekomen, dat in het éene deel des Bijbels eene andere opvatting der waarheid was te vinden dan in het ander.

Wil gij eene proeve, hoe onstelselmatig een boek dier dagen over Oudheidkunde er uitziet?

Het eerste hoofdstuk van Goodwin's werk *Mozes en Äärou* handelt over »den Hebreeuwschen staatsvorm tot op de komst van Christus en wanneer de Schepter van hen geweken is"; het is zes bladzijden lang, waarvan ruim de helft wordt ingenomen door een onderzoek naar de beteekenis der woorden in Gen. XLIX: »De Schepter zal van Juda niet wijken; totdat Silo komt." Wanneer de schrijver later opzettelijk twee bladzijden aan de Koningen wijdt, is nog een der onderwerpen, welke hij in die beperkte ruimte behandelt, de purperen en de witte kleur der vorstelijke kleeding, waaruit o. a. verklaard wordt, waarom de krijgsknechten van Pilatus Jezus met een purperen gewaad uitdosten en Herodes hem een wit aandeed.

Hoewel uit de Hervorming geboren, had de Ouheidkunde ook onder de Protestanten een kwijnend bestaan, totdat Coccejus optrad en leven wekte op het gebied der theologie. Deze uitstekende geleerde, streng Gereformeerd van zienswijze, wilde, dat de geloovigen den Bijbel niet alleen gebruiken zouden als eene verzameling van bewijsplaatsen, waarbij men alle deelen door elkaar aanhaalde, maar dat zij hem zouden bestudeeren om hem goed te begrijpen en den samenhang te doorzien. De godsdienst toch had eene geschiedenis. Het oorspronkelijk natuurverbond was verbroken en had voor dat der genade plaats gemaakt. Dit wederom had bestaan vóor, onder en na de Wet. Men had dus den zin der Schrift nog niet gepeild, al kende men de letterlijke beteekenis der woorden; men moest ook hun diepen zin verstaan. Eerst wanneer men begreep, hoe de deelen der Godsopenbaring tot elkander stonden, had men het noodige inzicht erlangd. Indien Coccejus hiermede bedoeld had, dat in den Bijbel een deel der geschiedenis van het zoeken der menschen naar God te lezen staat, dan — zou hij niet in de tweede helft der zeventiende

eeuw, maar in de negentiende thuis behoord hebben. Doch hij was wel degelijk een kind van zijn tijd; in elk deel des Bijbels stond de Gereformeerde leer, slechts in het éene gedeelte onomwondener dan in het andere. In het O. V., in elk boek zelfs, was de geheele Christus, maar in zinnebeelden verborgen, en men moest er hem in weten te vinden.

Door zulke beschouwingen opende hij de deur voor die wilde vernuftsspelingen, die onder den naam van typologische en allegorische schriftverklaringen bekend staan. Al dicht men hem ten onrechte den stelregel toe: „De woorden beteekenen alles, wat zij kunnen beteekenen", bij zijne leerlingen had het er machtig veel van. Trouwens het allegoriseeren was van oudsher inheemsch geweest in de Christelijke Kerk. De Apostelen van Jezus hadden het van de Joden geleerd, die er meesters in waren; vele Kerkvaders, Origenes vooral, hadden er zich zeer aan te buiten gegaan; vaak maakte men op de onzinnigste wijze van alles alles. Dat lag in de reden. Indien wij gelooven, in de eene of andere Schrift eene rechtstreeksche openbaring Gods te bezitten, en onze persoonlijke geloofsovertuiging is toch feitelijk met den inhoud dier Schrift in strijd, dan zoekt een denkend mensch naar middelen om het onvereenigbare te vereenigen, en — men vindt ze.

„Zulke onzekere verklaringen houden geen steek voor Gods gericht," had Luther gezegd, die, in de Schrift zijn eigen overtuiging terugvindende, al deze kunstenarijen niet noodig had. En hoewel ook hij er zich niet vrij van heeft kunnen houden, ging hij toch in het allegoriseeren behoedzaam te werk, en weldra nam in de Protestantsche kerkgenootschappen de dorre Scholastiek er de plaats van in.

Doch sedert Coccejus werd weder aan de verbeelding de teugel gevierd. Hoe had men ook, zonder eene voor niets terugdeinzende typologie, deze twee begrippen kunnen vereenigen: éene, onveranderlijke, van Gods wege geopenbaarde waarheid, en: eene geschiedenis van de betrekking tusschen God en mensch?

Thans mocht de Israëlietische, of liever de Bijbelsche, Oudheidkunde zich in eene groote mate van belangstelling verheugen en werd er eene ontzaglijke massa geleerdheid aan de verklaring des O. V.'s te koste gelegd. Wat hebben de theologen van die dagen niet een tal van boeken doorge-

lezen! Wat hebben zij niet gesnuffeld in hoeken en gaten! De Talmud, de Kerkvaders, Romeinsche en Grieksche Schijvers — allen leverden hun bouwstoffen voor hunne verklaringen.

Het kon niet anders, of eene menigte dwaasheden werden door deze geleerden ten beste gegeven. Daar de gansche bedeeling des O. V.'s, in zoover het onderscheiden was van het N., voor typisch werd verklaard en men volstrekt geen onderscheid maakte tusschen hetgeen men er in legde en hetgeen er in lag, zoo was bijv. het land Kanaän, het erfdeel Gods, het beeld des Hemels; de belofte des Heeren aan Israël, dat het Kanaän erlangen zou, de afbeelding der goddelijke genadegift in Christus; de bemoedigende taal, die Jozua en Kaleb deden hooren, toen zij, in tegenspraak met de andere verspieders, hun volk opwekten tot vertrouwen, duidde de evangelie-verkondiging van Christus, den hemelschen Jozua, aan; enz.

Misschien hebt gij u daarstraks verwonderd, dat in een boek over Joodsche Oudheden eene verklaring staat van de inzetting des Avondmaals. Welnu, die komt meer dan eens te pas; o. a. bij de bespreking van de wijze, waarop de ark des verbonds, het manna en de staf van Aäron Christus afbeeldden. Het manna bijv. was den Israëlieten onbekend; zoo is ook Christus den mensch van natuur onbekend. Gelijk men het manna bij den Gomer kreeg, zoo heeft ook het geloof zijne van God bepaalde maat. Het manna werd bewaard ter gedachtenis; zoo dient ook het Avondmaal tot een aandenken; enz.

Indien die geleerden zelfs in verhalen profetieën zagen, hoeveel te meer moesten zij dan geneigd zijn geweest in de Israëlietische godsdienstgebruiken, die immers door Godzelven voorgeschreven waren, afbeeldingen te vinden van Christus en zijne geschiedenis, alsmede van hetgeen de burgers van zijn rijk onderscheidde. Groote ergernis gaf daarom Spencerus, toen hij, zich beijverend om aan te toonen, dat de Mozaïsche wetten niet uit willekeur des wetgevers maar uit een wijs plan Gods waren voortgevloeid, leerde, dat sommige harer bepalingen aan het heidendom waren ontleend. Zulk eene bewering noemde later Ikenius niet slechts „krenkend voor de waardigheid der wetenschap," maar zij was bepaald eene ketterij; immers hoe kon men in een van het heidendom afkomstig gebruik Christus vinden?

Lag het voor de hand in den Israëlietischen priester en hoogepriester eene type van Christus te zien, de Coccejanen plozen al wat aan de priesters voorgeschreven was zoo fijn mogelijk uit. Bestond hunne kleeding uit vier stukken, dit was klaarblijkelijk eene profetie, die hare vervulling in Christus vond en 1 Kor. I: 30 werd aangeduid. Was hij niet ons geworden tot wijsheid, gerechtigheid, heiligheid en verlossing? en was niet in muts, rok, heupkleed en gordel die viervoudige bestemming van Christus aangewezen? De tabernakel was ontegenzeggelijk de afbeelding der Christelijke Kerk, het Allerheiligste die der verheerlijkte, het Heilige die der strijdende, terwijl het voorhof de plaats der naamchristenen was. Doch al waren alle geleerden dier dagen het op dit en menig ander punt volkomen eens, niet allen volgden Witsius, wanneer hij in het hemelsblauw der tapijtbedekking van den tabernakel de godlijke genade, in het purper den deemoed, in het geel het bloed van Christus en in de zilveren voeten der stijlen de rechtvaardiging door hem, afgebeeld zag. Ook waren er te allen tijde die vonden, dat men wat ver ging, wanneer men, in het vierkant brandofferaltaar Christus vindende, in allen ernst de vraag stelde, in welk opzicht hij dan vierkant was.

Genoeg hiervan! De geleerden dier dagen, die in alles Christus zochten, mogen, indien zij even nauw van geweten als spitsvondig in hunne geleerdheid waren, *hem* gevonden hebben, maar Israël hebben zij niet leeren kennen; en hunne werken mogen als magazijnen van aanhalingen bruikbaar zijn, eene juiste voorstelling van het oude volk zoeken wij er tevergeefs in.

Hoe de typologie den ouden godgeleerden in merg en been zat, blijkt zeer eigenaardig uit een werkje van J. D. Michaëlis, *Die typische Gottesgelahrtheid*, geschreven in een tijd, toen men van de dwaasheid der Coccejaansche allegorie reeds begon terug te komen (1752), en met het doel er paal en perk aan te stellen. De schrijver toch, die het teugelloos vergeestelijken ten sterkste afkeurt, is het in beginsel eigenlijk volkomen eens met hen, die naar hartelust zwelgden in de typologie. Immers, hij ontkent geenszins, dat vele wetten der Israëlieten, niet eens, dat sommige

verhalen des O. V.'s profetische beteekenis hebben. Adam en Melchisedek hebben bestaan „ten voorbeelde"; Aäron's zonen werden, opdat zij ons ter waarschuwing zouden zijn, door het hemelvuur gedood; en 't is de vraag, in hoever de zondvloed plaats gehad heeft om den doop af te beelden. Alleen oordeelt hij, dat men niet te ver moet gaan. Zoo vindt hij het wel wat erg, dat de Babylonische ballingschap, waarbij zoovele duizenden menschen ongelukkig werden, alleen zou geschied zijn ter voorbeduiding van den kindermoord te Bethlehem, gelijk het Evangelie van Mattheüs schijnt te onderstellen. Ook ziet hij in David's vlucht voor Absalom geen type van het lijden van Christus. Toch mag niemand het betwijfelen, dat het O. V. voor een goed deel profetisch is, omdat immers aan God al zijne werken van eeuwigheid af bekend zijn.

Hoewel deze geleerde hetzelfde standpunt inneemt als degenen, die hij bestrijdt, was toch zijn geschrift een teeken, dat het willekeurig allegoriseeren zijn besten tijd had gehad. Waren er reeds vroeger beoefenaars der Israëlietische Oudheidkunde opgestaan, in wier werken men van dat vergeestelijken niets vindt, thans verdrongen de nuchterder inzichten gaandeweg de phantastische.

Wanneer wij een boek nuchter noemen, dan moge daarin in zoover eene loftuiting opgesloten zijn, als het in dit geval het tegenovergestelde is van eene vrucht der opwinding en overspanning, onwillekeurig krijgen wij toch van zulk een arbeid geen hoogen dunk, vooral niet indien er sprake is van eene wetenschap als de onze, die, gelijk ieder onderdeel der geschiedenis, van haren beoefenaar niet slechts bezonnenheid, maar ook warm medegevoel en waardeering vereischt. Welnu, nuchter, ook in de min gunstige beteekenis van het woord, zijn de werken van Reland, Ikenius, Warnekros en anderen. Geen wonder! De schrijvers hadden noch een zuiver afgebakend doel, noch een leidend beginsel, noch historischen zin.

Relandi *Antiquitates sacrae veterum Hebraeorum*, het eerst in 1708 uitgegeven, begint, zonder eenige inleiding, met een hoofdstuk over „Het Heilige Land," en dit wederom met de niet zeer belangrijke opmerking, aan den Talmud ontleend, dat de Joden tien graden van heiligheid in den gewijden grond onderscheidden. Deze aanhef is kenmerkend voor het

geheele werk, waarin plaatsen uit het N. V., het Oude en den Talmud door elkaar worden aangehaald, zonder eenige kritiek.

Toen Warnekros, ongeveer een eeuw later, zijne *Joodsche Oudheden* opstelde, verdeelde hij zijn boek in 55 hoofdstukken, zonder deze eenigszins nader te groepeeren; en hoe onstelselmatig hij daarenboven te werk ging in het rangschikken van zijn stof, zal u blijken, wanneer gij de opschriften van eenige der eerste hoofdstukken hoort. Zij luiden: Het wonen in tenten, holen, huizen; de veefokkerij; over bronnen; jacht en rooverij; akkerbouw; plaatsen der godsdienstoefening; geestelijke personen; afgoderij, enz. Ge bespeurt: zulk een boek is niets dan een bonte verzameling van bijzonderheden over de oudheid.

Verder kwam men dan ook niet, ja, verder kon men niet komen, zoolang men zich niet duidelijk ten doel had gesteld het volk Israël te leeren kennen, en tevens tot het inzicht was geraakt, dat men bij dit onderzoek de verschillende tijdvakken der geschiedenis goed moet uit elkander houden.

In menig opzicht steken de werken dezer mannen af bij die der typologiseerende geleerden; immers zij missen den gloed, waarmede deze vaak geschreven zijn; er is geen leven in; zij zijn uitermate dor. Doch van den anderen kant moeten wij ze boven die Coccejaansche geschriften stellen. Er werden veel minder vooroordeelen door aangekweekt; geen verkeerd beginsel leidde schrijvers en lezers om den tuin; men kreeg althans eene verzameling van bijzonderheden. Het liet zich aanzien, dat daardoor gaandeweg de behoefte ontstaan zou het bijeengegaarde beter, d. i. stelselmatig en tijdrekenkunstig, te ordenen, zoodat daaruit een beeld van het oude Israël ontworpen kon worden.

Hij, die hieraan veel heeft toegebracht, is Wilhelm Martin Leberecht de Wette, een man van even scherpen blik als hartelijke waarheidsliefde, met eene zeldzaam omvangrijke geleerdheid, gepaard aan een diep gevoel. Evenals zijn groote ambtgenoot Schleiermacher, stond hij zoowel tegenover het rationalisme, dat alle verschijnselen des godsdienstigen levens naar het alledaagsch gezond verstand beoordeelde en geen gevoel had voor het

volle rijke leven in de geestelijke schepping, als tegenover het supranaturalisme van de eerste helft onzer eeuw, dat, slechts zoekende naar *de* waarheid en meenende deze in H. S. of kerkleer te bezitten, geen hart had voor de ontwikkeling der menschheid, geen oog om eigenaardige toestanden van het verleden te leeren begrijpen, i. é. w. geen historischen zin. Dit juist had de Wette in ruime mate. In zijne *Biblische Dogmatik* maakte hij, bij de uiteenzetting der leer van het O. V., scheiding tusschen die van het Hebraïsme en die van het Judaïsme, evenals hij het onderricht der Apostelen afzonderlijk na dat van Jezus behandelde. Dit moge nu nog op verre na niet alles zijn, wat wij op dit gebied verlangen, en thans werkelijk bezitten, het was toen — in 't jaar 1813 — een groote stap vooruit. Het jaar daarna verscheen zijn *Handbuch der Hebräisch-jüdischen Archaeologie*, waarvan hij nog zelf, in 30 en 42, nieuwe uitgaven bezorgd heeft.

Gelijk zich van hem liet verwachten, stelde hij hierin voor de Oudheidkunde, nevens den eisch der vergelijking van Israël met andere volken, dien der historische behandeling, d. i. der behoorlijke onderscheiding van verschillende tijden en toestanden; terwijl hij er zeer eenvoudig bijvoegt: Dat het onderwerp kritisch bewerkt moet worden, spreekt vanzelf. Hoe ernstig hij dien eisch der geschiedkundige behandeling opnam, blijkt hieruit, dat hij aan de bespreking der eigenlijk archaeologische onderwerpen eene schets van Israël's geschiedenis liet voorafgaan, en wel eene in niet minder dan 55 §§, met even rijke opgave van literatuur als het vervolg van zijn boek aanbiedt.

En evenwel voldoet zijn werk ons niet. Wij kunnen het 't aanzien, dat het slechts eene eerste stap is op den goeden weg. Het ideaal *zweefde* den schrijver wel voor oogen, maar het *stond* hem niet voor oogen, daarom kon hij er ook niet recht op afgaan. De titel van zijn werk is karakteristiek: *Handbuch der Hebräisch-jüdischen Archaeologie nebst einem Grundrisse der Hebräisch-jüdischen Geschichte.* — *Nebst!* dus eigenlijk behoort die *Grundriss* niet tot den hoofdinhoud des werks? Neen; dat heeft de Wette zeer goed begrepen. Hij was te scherpzinnig om de Geschiedenis tot een onderdeel der Oudheidkunde te maken. En toch laschte hij die schets tusschen de inleiding en de Archaeologie-zelve in. Waarom dat?

Omdat het hem blijkbaar nog niet klaar was geworden, welke de rechte verhouding is tusschen de Geschiedenis en de Oudheidkunde. Hij heeft van deze eigenlijk alleen de meest belangrijke deelen één voor één historisch behandeld. Zoo loopt hij eerst den maatschappelijken toestand door van Mozes af tot 70 na Chr., geeft daarna eene uiteenzetting van het Israëlietisch recht, om dan eerst den kerkelijken toestand te gaan bespreken, waarbij hij aan de schets der ontwikkeling van den godsdienst de geheele wetgeving, in den Pentateuch vervat, laat voorafgaan.

Doch op die manier krijgt men nimmer een indruk van den geheelen toestand des Israëlietischen volks in eenig tijdvak. Immers de godsdienst van eene eeuw hangt zoo nauw met het maatschappelijk en staatkundig leven samen, dat men den eenen niet goed zonder het andere behandelen kan. Verbeeldt u, dat iemand ons voorgeslacht wilde teekenen, en daartoe, na eene schets onzer geschiedenis van de komst der Romeinen af tot aan Napoleon I gegeven te hebben, overging tot het bespreken van onzen staatkundigen toestand, waarbij achtereenvolgens de macht der hoofden en volksvergaderingen bij de Friezen, de grafelijke regeering en de republiek onder de Stadhouders beschreven werden; om dan weer van voren af aan met den godsdienst der oudste bewoners onzer gewesten te beginnen en achtereen de vereeringen van Wodan en Nehalennia, de Christen-zendelingen, de heerschappij der R. K. Kerk, de Hervorming, de twisten der Gomaristen en Arminianen en het Rationalisme der achttiende eeuw in oogenschouw te nemen. Wie zou langs dien weg eene eenigszins goede voorstelling van ons verleden erlangen?

Al moeten wij ter waardeering van den grooten geleerde zijn tijd in aanmerking nemen en bedenken, dat vóor hem de beoefenaars van den maatschappelijken en godsdienstigen toestand der Israëlieten maar al te vaak deden, alsof er geen hemelsbreed verschil was tusschen dat volk in de veertiende eeuw vóor en in de eerste eeuw na Chr., dit komt niet in aanmerking, wanneer wij van zijn werk vragen, in hoeverre het voor ons bruikbaar is. Daaromtrent toch kunnen wij niet anders zeggen dan dat het als rijke bronnenverzameling en nauwkeurige gids in menig deel der Archaeologie ons dienstig is, maar als geheel niet.

Lang heb ik bij de Wette stilgestaan, M. H.! om het groot belang van zijn arbeid; en ook over het hoofdgebrek van zijn werk ben ik uitvoerig geweest, omdat dit de gewone leemte is der geschriften over de Israëlietische Oudheid. Sommige hoogleeraren mogen in hun mondeling onderricht haar tijdvak voor tijdvak behandelen — ook mijn geachte voorganger te dezer stede verzuimde het niet — in geen enkel handboek wordt deze eenig ware methode gevolgd.

Bij het bespreken van de Wette's opvolgers mag ik korter zijn. Hadden zij maar gewandeld op den door hem gebaanden weg! Maar neen, zoo iets, dan is de eisch der historische behandeling door hen miskend.

Van hen noem ik het eerst K. C. W. F. Bähr, die wel niet de geheele Israëlietische Oudheid, maar toch eene belangrijk deel er van in zijn *Symbolik des Mosaïschen Cultus* bespak en wiens werk op vele beoefenaars onzer wetenschap een grooten, waarlijk niet altijd heilzamen, invloed geoefend heeft. Hem toch ontbreekt ten eenen male de historische zin. „Met den *Hypothesenwirrwarr* van de nieuwe kritiek op den Pentateuch kan ik mij niet inlaten," zoo schrijft hij; „dat lag nu eenmaal niet in mijn plan; ik laat dat aan anderen over en heb er slechts hier en daar acht op geslagen. Mijn doel was alleen de eenmaal feitelijk gegeven zinnebeelden te verklaren, en dit gaf mij reeds de handen vol werk." Zie, dit laatste wil ik wel gelooven; maar dat was de vraag niet. De vraag was, of hij langs dien weg tot zijn doel geraken kon. Hij laat zich met dat gedwarrel van gissingen over de samenstelling van den Pentateuch niet in! Niet omdat de critici, die beweren, dat de zoogenaamd Mozaïsche wetten niet door Mozes uitgevaardigd maar eerst in de volgende eeuwen ontstaan zijn, ongelijk hebben. Geenszins! Hij heeft eenvoudig geen tijd voor de bestudeering van dat vraagstuk en laat die aan anderen over. Wel gemakkelijk! Ik ben van plan het Pausdom van de vierde eeuw na Chr. te beschrijven en maak daarvoor o. a. gebruik van de Decretaliën van Isidorus. Men zegt wel, dat ze onecht zijn en niet uit de vierde maar uit de negende eeuw dagteekenen; 't kan ook wel zoo zijn; maar ik heb geen tijd dat te onderzoeken. Alsof van de beantwoording dier kritische vraag onze voorstelling van de pauselijke macht in den ouden tijd niet voor een groot deel afhing!

De gevolgen van dat volslagen gemis aan kritiek blijven niet uit. Één voorbeeld! Bähr onderzoekt, welke de zinnebeeldige beteekenis van den tabernakel is, in Ex. XXV—XXX beschreven. Hij gaat daartoe uit van de benamingen, aan dat heiligdom gegeven: huis Gods, tent der openbaring; terwijl hij vraagt, wat de Israëlieten onder die namen verstonden. — En zou het nu niet ter zake doen, of dat heiligdom werkelijk in den tijd van Mozes vervaardigd is, dan of het alleen in de verbeelding van een priester, die zeven eeuwen later leefde, bestaan heeft? Is het geoorloofd, ter opheldering van de namen „huis Gods" en „openbaringstent", plaatsen aan te halen uit allerlei boeken des Bijbels door elkaar? Hebben dan de Israëlieten ten tijde van David juist zoo over Jahwe's openbaring gedacht als de tijdgenooten van Ezra of van de Makkabeërs? Men ziet: zoo slaat men de geschiedenis in 't aangezicht en verkrijgt tot straf nimmer kennis, die op deugdelijken grondslag steunt, daar men een zelf-gemaakt Mozaïsme in de oude gebruiken en godsdienstvormen inlegt.

Wanneer ik nu aanstip, dat K. F. Keil in zijn *Biblische Archaeologie* niet alleen de Wette's fout begaat om de godsdienstige toestanden afgescheiden van de maatschappelijke te behandelen, maar ook meestal de slotsommen van Bähr's onderzoek overneemt, dan heb ik daarmee de hoofdrichting van zijn werk beschreven, en behoef verder niet te betoogen, waarom ik den schrijver niet rangschik onder de mannen, die de wetenschap een eind vooruit hebben gebracht.

Het is schier ongeloofelijk, maar Bähr staat niet alleen met die onzinnige opmerking: ik laat mij niet in met de kritische vraagstukken. Gelijk J. Salvador in zijn *Histoire des institutions de Moïse et du peuple Hebreu* hem hierin was voorgegaan, zoo is hij er in gevolgd door J. L. Saalschütz, wiens *Archäologie der Hebräer* en *Mosaïsches Recht* vele verdiensten hebben, maar een stevigen kritischen grondslag geheel en al missen. In de voorrede op het laatstgenoemde werk zegt de auteur ronduit, dat hij zich niet verdiepen kan in de vraag, of Mozes de schrijver van den Pentateuch en de opsteller der hierin vervatte wetten geweest is. Wil men het door hem behandelde liever het „zoogenaamd Mozaïsch recht" noemen, ook goed! Maar — eigenlijk staan de slotsommen der kritiek nog niet onomstootelijk vast; eigenlijk is het niet onmogelijk, dat Mozes zelf al die

wetten gegeven heeft; eigenlijk is het 't raadzaamst het wetboek als een geheel te behandelen.

Dit laatste nu is niet ongeoorloofd, wanneer men dan ook het wetboek maar stelt in den tijd, waarin het als een geheel is aangenomen en ingevoerd, den tijd van Ezra; desnoods nog, wanneer men nimmer bij de verklaring der afzonderlijke wetsbepalingen een historisch bericht aanhaalt en het geheel alleen beschouwt als een verzameling, die daar nu eenmaal ligt en waarvan het ons op zichzelf onverschillig is, of zij onder Israëlieten of Chineezen, onder Perzen of Germanen opgesteld is. Maar het is de bron van tallooze dwalingen, wanneer men, terwijl het heet, dat de vraag naar den tijd der vervaardiging onbeantwoord blijft, eigenlijk stilzwijgend ze wel degelijk als opgelost behandelt, te weten in den zin der overlevering. En dit doet Saalschütz. Hij zegt: 't gaat mij niet aan, of men dit het „zoogenaamd-Mozaïsch" recht wil noemen. Maar inmiddels gaat hij het bespreken, als wel degelijk van Mozes afkomstig.

Neen, wie in de Israëlietische Oudheidkunde iets deugdelijks leveren wil, moet beginnen met een stevigen grondslag te leggen en scherpe kritiek te oefenen op de bronnen, waaruit hij zijn kennis put, in de eerste plaats op den Pentateuch.

Gemis aan onpartijdige kritiek, voor een deel te wijten aan het kerkelijk vooroordeel, hetwelk den twijfel aan den Mozaïschen oorsprong van den Pentateuch met den naam van ongeloof brandmerkt, dat gemis aan kritiek doet zich bij schier alle behandelingen der Israëlietische Oudheden gevoelen, ook — ik durf het bijna niet zeggen, maar het is nu eenmaal niet anders — in het werk van den man, die de vader der historisch-kritische behandeling van Israël's geschiedenis mag genaamd worden, Heinrich Ewald, en bijgevolg mede in de geschriften der geleerden, die niet veel anders deden dan hem populariseeren, als Eisenlohr en Roskoff, welke laatste ons *die Hebräische Alterthümer in Briefen* gaf.

Ewald dan heeft in zijn beroemd werk *die Geschichte des Volkes Israël* een aanhangsel tot het tweede en derde deel gegeven, getiteld *die Alterthümer des Volkes Israël*, waarin hij den godsdienst, het recht en de staatsinrichting beschrijft. Dat hem eene kolossale geleerdheid en eene zeldzame scherpzinnigheid ten dienste staan, behoef ik u waarlijk niet te

zeggen. Maar dat hij door zeer groote vooroordeelen beheerscht wordt en vele stokpaardjes heeft, waarvan hij moeilijk is af te krijgen, is evenmin onbekend. Zoo gaat hij dan ook in zijne Geschiedenis van Israël uit van eene algemeene voorstelling van het volk en het beloop zijner geschiedenis, die hem tot lijst dient, waarin alle verschijnselen passen moeten. Ewald verkeert met zijn gedachten gewoonlijk in verheven kringen; hooge denkbeelden aangaande Israël's grootsche bestemming en den weg, waarlangs het haar bereiken moest, zweven hem steeds voor den geest, en uit die voorstellingen ontvangen de tijdvakken der geschiedenis hun eigenaardig licht. Ontegenzeggelijk nu heeft zulk eene behandeling groote voordeelen: zij maakt de geschiedenis tot één geheel; zij zet leven aan de voorstelling bij; zij geeft belangrijkheid aan de opeenvolging der feiten. Doch aan zulk eene synthetische behandeling moet eene scherpe ontleding der verschijnselen zijn voorafgegaan, m. a. w. die opvatting van het beloop der geschiedenis moet *waar* zijn. En ziedaar wat bij Ewald het geval niet is.

Om te komen op hetgeen ons thans bezighoudt, Ewald meent, dat de regeering van David en Salomo het toppunt van Israël is geweest. Tot dien tijd opklimming; daarna daling. In die eeuw van glorie behoort dus de geheele Israëlietische wetgeving. Al kan zij gedeeltelijk daarvóor ontstaan zijn, toen is zij ingevoerd; daarna is zij soms verwaarloosd, soms gehandhaafd, maar was zij in elk geval, eens voorgoed, gegeven. Aan deze verkeerde opvatting is het te wijten, dat Ewald van zijn *Alterthümer* een aanhangsel maakte op het tijdvak der richteren en der koningen; alsof Israël niet daarna, ook volgens de eigen voorstelling des beroemden schrijvers, nog eeuwen lang, zelfs nadat het als zelfstandige natie was ondergegaan, gedacht, gewerkt, geloofd, getwijfeld, i. é. w. geleefd heeft!

Door deze dwaling te huldigen — en menigeen neemt ze van hem over — heeft Ewald zich den pas afgesneden, èn tot recht verstand der Israëlietische wetgeving, èn tot behoorlijke schifting harer bestanddeelen, èn ten slotte tot juiste kennis van de Israëlietische geschiedenis en den aard des volks.

De fout van Ewald was, dat hij een te groot vertrouwen koesterde in de overlevering en dus haar recht niet scherp genoeg onderzocht. Immers, dat de eeuw van David en Salomo Israël's gouden eeuw geweest is, waarin de door Mozes gegeven wetten werden gehandhaafd en Jakob's nakroost bijgevolg rijkelijk door Jahwe gezegend was; dat de afwijking van die wet en van de gedragslijn der beide groote koningen de eenige bron was van al de ellende, daarna geleden; dat de edelste vorsten in volgende eeuwen niet anders gedaan hebben dan weer opbouwen wat het goddeloos voorgeslacht van het werk dier groote voorgangers had verwoest of laten vervallen; eindelijk dat Israël, alleen wanneer het naar Mozes' wet en David's werken deed, de zegeningen van den Messiaanschen tijd kon erlangen — die voorstelling, gedeeltelijk reeds door de priesters en profeten vóor de ballingschap ontworpen, vinden wij uitgewerkt en toegepast in al de geschiedboeken, die in of na de ballingschap zijn geschreven, als Jozua, Richteren, Samuel en Koningen, en vooral in het jongste der historische boeken, Kronieken-Ezra-Nehemia, als mede in den Pentateuch-zelf, voor zoover hij aan Mozes het vaderschap der wetten toekent.

Het spreekt vanzelf, dat men onwillekeurig begint met geloof te slaan aan die voorstelling. Immers, de eerste lezing der Israëlietische geschriften geeft ons van Mozes den indruk als was hij Israël's wetgever, van David als was hij de vorst naar Jahwe's hart geweest. Eerst bij nauwkeurige ontleding dier boeken ziet men, dat zijzelven de bouwstoffen leveren voor eene betere opvatting van de geschiedenis, dus mede van den ouden toestand des volks. Geheel te breken met het vooroordeel, dat men aan de Israëlietische geschiedschrijvers ontleende, is het eerste vereischte voor de echt wetenschappelijke behandeling der Israëlietische Oudheden.

Dat nog geen enkel schrijver over dit onderwerp dit heeft gedaan en er derhalve voor hem, die hiervan uitgaat, geen bruikbaar handboek bestaat, verzwaart de beoefening zeer en dwingt ieder leeraar der wetenschap zichzelven een weg te banen. Evenwel schijnt die taak nog moeilijker dan zij is, omdat in de laatste jaren op het gebied der historisch-kritische behandeling der oorkonden, waaruit wij onze kennis van Israël's Oudheid hoofdzakelijk putten moeten, in ons land en daarbuiten reeds zooveel tot stand gebracht is. Gij zult niet van mij vergen, dat ik de kloeke arbeiders op

dit veld opsom; ook zou ik vreezen, door eenige op te noemen, aan de verdiensten dergenen, die ik onvermeld liet, te kort te doen. Doch één naam mag en kan ik niet verzwijgen, — gij spelt hem trouwens reeds allen — dien van mijn hooggeachten vriend, wiens leerling ik wel altijd blijven zal, A. Kuenen, wiens talrijke geschriften een stevigen grondslag voor de beoefening van Israël's oudheid hebben gelegd, wiens „Godsdienst van Israël" vooral een standaardwerk is. — Doch al is er door hem en door anderen veel vóorgearbeid, het optrekken van het gebouw der kennis van Israël's Oudheid blijft een zware taak.

Die taak wordt buitendien tegenwoordig van een anderen kant zeer omvangrijk gemaakt. Toen de Wette in zijn *Archaeologie* de paragraaf schreef over de methode, noemde hij, nevens de historische behandeling, de vergelijking van andere, vooral van de verwante, volken. Te recht! Is zulk eene vergelijking voor de bestudeering van ieder volk der oudheid nuttig en noodig, bovenal heeft zij groote waarde, wanneer wij handelen over Israël, eene zoo hoogst belangrijke natie, maar die zoo weinige geschreven oorkonden nagelaten heeft. Uit een kleinen bundel moeten wij hoofdzakelijk onze kennis van de eerste twaalf eeuwen zijns bestaans putten; al wat over den inhoud dier geschriften eenig licht verspreidt, al wat ons helpt ons te verplaatsen in het oude Kanaän, is derhalve hartelijk welkom.

Welnu, in den laatsten tijd krijgen wij van alle kanten licht. Gaandeweg zijn de Egyptologen tot eenige slotsommen gekomen betreffende den toestand en de zeden der oude bewoners van het Nijldal, waarmee Israël zooveel uitstaande heeft gehad. De Fenicische en andere vóor-Aziatische opschriften en overblijfselen leveren van tijd tot tijd kostelijke bijdragen voor onze kennis van deze verwanten van Israël. Zelfs de Moabieten komen in de *bama* van Meza en andere pas ontdekte voorwerpen ons iets aanbieden. Doch vooral uit het Oosten daagt licht. De onverdroten werkzaamheid der mannen, die de opgegraven overblijfselen van Assyrië en Babylonië ontcijferen, — eere zij hunner volharding en liefde voor de wetenschap! — werpen eindelijk vruchten af die eenige beteekenis hebben,

Nog onlangs is Schrader ons den weg komen wijzen tot die lang verborgen schatten.

Met dat alles mag de beoefenaar der Israëlitische Oudheidkunde niet onbekend blijven, ja, indien hij er niet goed mede vertrouwd is, levert hij gebrekkig werk. En hierbij blijft het niet. Ook de Joodsche bronnen vloeien voor ons milder dan voor de onderzoekers uit vroegeren tijd. Wat toch wist men toen van de Joodsche Apocalyptiek? Enkele namen, als van het boek Henoch en die der Sybille, mochten doen vermoeden, dat de Joden in de laatste eeuwen vóor onze jaartelling het een en ander geschreven hadden, niemand wist, dat er nog een geheel, belangrijk, vak van letterkunde bestond, dat thans met den naam van Apocalyptiek aangeduid wordt. Voor ons daarentegen zijn die geschriften-zelve toegankelijk en de vraagstukken aangaande hun oorsprong, zoo nog niet opgelost, toch gesteld en van vele kanten toegelicht. Voorts, dat de rabbijnen in de eeuwen na het begin onzer jaartelling niet werkeloos waren geweest, maar hadden gedacht en geschreven over hun godsdienst, dat heeft men altijd geweten; en aanhalingen uit den Talmud zijn soms in overvloed in de oudere werken over Bijbelsche Archaeologie te vinden. Maar zij ontstaken weinig of valsch licht, daar zij al even onkritisch als de Bijbelteksten werden te berde gebracht. Dank zij de onvermoeide inspanning van ettelijke, meest Joodsche, geleerden — laat mij met eere de namen van Herzfeld, Jost, Derenbourg, Grätz en vooral van A. Geiger noemen! — worden ons van lieverlede eenige draden in de handen gegeven, die ons door dat ontzettende doolhof der Joodsche overleveringen en spitsvondige wetsverklaringen voeren kunnen.

Met al die schoone vondsten breidt zich het veld onzer werkzaamheid uit, zoodat het steeds moeilijker wordt het geheel te overzien en bijna onmogelijk zich in ieder deel daarvan door zelfstandige bronnenstudie goed in te werken.

Doch zij de taak zwaar, het doel is: het volk Israël te leeren kennen; en dat doel is schoon!

Ja, het is de moeite dubbel waard de Israëlitische Oudheidkunde te beoefenen. Reeds als hulpwetenschap tot het erlangen van een goed inzicht in het ontstaan van het Christendom is zij belangrijk. Het wordt toch

bij de verklaring der oorkonden des N. V.s. maar al te vaak vergeten, dat Jezus en zijne eerste volgelingen Joden waren; en toch, dit goed in 't oog te houden is het eenig middel om menig raadsel op te lossen.

Doch zal de Israëlietische Oudheidkunde overvloedige vruchten afwerpen, dan moet zij om haarzelfs wil beoefend worden, wat zij ook ten volle verdient. Is toch de geschiedenis der menschheid aan een prachtig drama gelijk, dan is ieder deel daarvan belangwekkend, maar vooral de geschiedenis van een volk, hetwelk in zoo menig opzicht zich van andere onderscheidt en waaruit zooveel groots is geboren. Of zou het niet hoogst aantrekkelijk zijn, in de gedachte te leven te midden van die natie, waaronder mannen als Elia, Amos, Jeremia, de tweede-Jezaja zijn opgestaan? En ziet, aan het einde van de lijn zijner ontwikkeling, waar het ophoudt een zelfstandig volk te zijn, staat Jezus, de groote Israëliet, die niet meer aan Israël-alleen maar aan de gansche menschheid toebehoort, dewijl van hem hare zedelijke wedergeboorte dagteekent. Wanneer wij met Israël meeleven, dan slaan wij gade, hoe het te strijden heeft voor zijn vrijheid; hoe de groote mannen opstaan, die aan hunne omgeving een bepaalde richting geven; hoe de partijen tegen elkander botsen; hoe het eindelijk dreigt op te gaan in zijn godsdienst en als „volk van het boek" te versteenen, maar er toch leven in blijft, en het ten slotte, voordat het volk aftreedt, aan Jezus het aanzijn geeft, den grooten erfgenaam van Wet en Profeten.

Dat is een verheffend schouwspel voor ieder, die zin heeft voor historie, in de hooge beteekenis van het woord, en het leven Gods in de menschheid wil gadeslaan, wil leeren kennen.

Mijne Heeren, Leden van Amsterdam's Gemeenteraad, die mij tot deze betrekking riept, en gij, Mijne Heeren Curatoren van het Athenaeum Illustre, die mij hiertoe voordroegt, ik breng u mijn dank voor de benoeming, die ik als eene hooge eer beschouw. Wèl is de taak mij toevertrouwd uiterst belangrijk en zwaar! Is toch reeds de omvang der Israëlietische Oudheidkunde wijd en zijn de zwarigheden aan hare beoefening verbonden groot, dit vak is slechts een dergene, waarin ik onderwijs zal

te geven hebben. Niet alleen toch zullen daarnevens de Hebreeuwsche en andere Semietische talen mijn krachten vorderen, maar ook werd mij het groot gebied der Wijsbegeerte aangewezen, opdat ik den kweekelingen dezer Doorluchte School daarop ten gids zij.

Intusschen, als mannen, die weet, wat de beoefening eener wetenschap tegenwoordig inheeft, zijt gij reeds over mij voldaan, indien ik nieuw licht mag ontsteken in één dier vakken, en verwacht voor 't overige van mij; dat de beoefening van geen dier wetenschappen onder uwe studenten een kwijnend leven zal leiden door mijn schuld. Ik zal u dienaangaande thans geene groote beloften doen. Maar wel zal ik met inspanning van alle krachten er naar streven om u niet te leur te stellen, en dit verzeker ik u, dat ik met lust en liefde mijne taak aanvaard.

Hebt gij mij een bewijs van vertrouwen geschonken door mij tot deze betrekking te roepen, ik van mijn kant heb haar aanvaard met de verwachting, dat gij mij, voor zoover het van u afhangt, hare vervulling gemakkelijk en aangenaam maken zult. Samen willen wij, ieder op zijn plaats, het onze doen om te zorgen, dat ook het Hooger Onderwijs in elk opzicht eene eer blijve en meer en meer worde van Nederland's hoofdstad. Hiertoe beveel ik mij u ten sterkste aan.

Van u, Mijne Heeren Hoogleeraren aan het Athenaeum Illustre en aan de onderscheiden Seminariën, verwacht ik ook voor mij veel goeds. Ik vraag u om uw vriendschappelijken omgang, om uw hulp, om uw terechtwijzing, waar zulks mocht noodig zijn. Er zijn onder u mannen, vergrijsd in den dienst der wetenschap, mannen, tegenover wie ik mij zeer jong gevoel, en gij allen hebt boven mij voor, dat gij reeds langer of korter tijd onverdeeld uw vak hebt kunnen beoefenen, terwijl ik, sedert ik, voor ruim twaalf jaren, de hoogeschool verliet, slechts in uren, ontwoekerd aan een woelig leven en allerlei practischen arbeid, mij aan de wetenschap heb kunnen wijden. Wanneer ik u toch, zonder mij over mijne geringheid te zeer te schamen, als mijn ambtgenooten begroet, dan is 't, omdat ik mij vlei voor u niet onder te doen in liefde tot de waarheid en lust tot onderzoek. De betrekking, die ik thans verlaten ga, is mij lief; al liggen zij, die van dezelfde zienswijze zijn als ik, tegenwoordig als voorgangers

der gemeente niet op rozen, met lust ben ik godsdienst-prediker geweest en noode zeg ik dien werkkring vaarwel. Maar twee heeren dienen gaat ook hier bezwaarlijk; en dat een wetenschappelijke loopbaan mij zeer dierbaar is, bleek mij, toen ik tot deze betrekking geroepen werd, bij zelfonderzoek te duidelijk dan dat ik weigeren mocht. Moge mijn lust voor de wetenschap mij bij u tot aanbeveling strekken! — Mijn liefde voor het predikambt zal mij, voorwaar! niet schaden, nu ik grootendeels aanstaande evangeliedienaars zal hebben op te leiden. Er gaan tegenwoordig zoovele stemmen op, die het een jongeling afraden den werkkring van prediker te kiezen, dat gij vooral, Mijne Heeren Theologen en Bestuurders der Seminariën, het onaangenaam noch onpassend vinden zult, dat ik, die de predikantstoga met de professorale verwissel, den lof van het ambt bezing, dat ik vaarwel zeg, en dus niet meer behoef te beloven, dat ik den lust daartoe in het gemoed mijner leerlingen niet uitdooven maar steeds aankweeken zal.

Hetzij gij tot dezen werkkring of tot een anderen u voorbereidt, Mijne Heeren Studenten, aan Athenaeum en Seminariën, op welk gebied van wetenschap wij elkaar ook ontmoeten zullen, het zal mijn lust en leven zijn u daarop den weg te helpen vinden. Zal het aan den éenen kant mijn taak zijn het gebouw-zelf der wetenschap op te trekken, zonder vooraf te vragen naar zijn bruikbaarheid voor de praktijk, ik hoop aan den anderen kant niet te vergeten, dat gij ook door de kennis, die gij hier opdoet, gevormd moet worden om in onderscheiden betrekkingen in het werkelijk leven op te treden. Ik hoop, dat het mij gegeven zal zijn u te bezielen met den lust tot zelfstandig onderzoek, zoowel op het gebied der wijsbegeerte als op dat der Oostersche letteren, en ik verzoek u mij te beschouwen als een vriend, die, waar hij kan, u gaarne helpen wil.

Over de toekomst van het Athenaeum Illustre is in den laatsten tijd vrij wat gedacht en geschreven. En zij, die de uitbreiding der School vragen en eischen, dat haar de Universiteitsrechten verleend worden, beroepen zich uit één mond op het goede, dat hier tot stand gebracht wordt. Er wordt door de studenten goed geleefd en goed gewerkt, zeggen zij; en voortreffelijk is de verhouding tusschen leerlingen en leeraars. De examina,

door de kweekelingen der School elders afgelegd, en de medailles, door een drietal hunner onlangs behaald, getuigen voor de waarheid dier beweringen. Die goede geest, hoop en vertrouw ik, zal door mij niet gebannen worden, maar steeds meer hier zijn thuis vinden. Daartoe willen wij samenwerken, samenstrijden; want wij zijn *commilitones*, krijgsmakkers. Er wordt toch in de wereld een strijd gevoerd van de lichtbrengende kennis tegen de duisternislievende onkunde, van het zuivere recht tegen de kronkelingen des onrechts, van de glansrijke, heilzame waarheid tegen de alles verdervende dwaling en leugen. Wie wenscht niet aan de rechte zijde te staan! 't Is de vraag maar, hoe wij ze vinden. Wij willen er samen naar zoeken. God geve ons nooit der waarheid ontrouw te worden!

IK HEB GEZEGD!

